

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
Διεύθυνση Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων
Επιστημονική Επιτροπή Νικόπολης

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΖΑΧΟΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ

Περιδιάβαση στο ιστορικό, ιερό και αστικό τοπίο

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ * Περιδιάβαση στο ιστορικό, ιερό και αστικό τοπίο / ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΖΑΧΟΣ

10

ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ 10

ΑΘΗΝΑ 2015

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΜΕ ΤΗ ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

ISBN 978-960-87073-4-4

Η ρωμαϊκή Νικόπολη. Εικονική αναπαράσταση, άποψη από βορειοδυτικά

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ

Σε όσους συμμερίστηκαν το όραμά
μου για τη διάσωση και ανάδειξη
της πόλης του Αυγούστου

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΖΑΧΟΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ

Περιδιάβαση στο ιστορικό, ιερό και αστικό τοπίο

ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ 10

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

Διεύθυνση Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων

Επιστημονική Επιτροπή Νικόπολης

Το έργο «Αποκατάσταση και Ανάδειξη Ρωμαϊκών και Παλαιοχριστιανικών Μνημείων Νικόπολης (Α' φάση)» και η παρούσα έκδοση συγχρηματοδοτούνται από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης και από εθνικούς πόρους, στο πλαίσιο του Ε. Π. «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα (ΕΣΠΑ 2007-2013)»

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ - ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΑΘΗΝΑ 2015

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Συντονισμός - γενική εποπτεία

Ευγενία Χαλκιά

Επιστημονική επιμέλεια

Κωνσταντίνος Λ. Ζάχος

Επιμέλεια έκδοσης

Μαρία Καραμπά

Κείμενο

Κωνσταντίνος Λ. Ζάχος

Φωτογραφίες

Επιστημονική Επιτροπή Νικόπολης (Φωτογράφοι: Σπύρος Βαγγελάκης, Κωνσταντίνος Ιγνατιάδης, Βασίλης Λιακόπουλος, Σωκράτης Μαυρομάτης, Νικόλαος Στουρνάρας, Παναγιώτης Τσιγκούλης, †Χρυσόστομος Φουντής)

Αρχείο Κωνσταντίνου Λ. Ζάχου

Ίδρυμα «Ακτία Νικόπολις»

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (Αρχείο Γ. Σωτηρίου)

Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία

Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας

Σχέδια

Επιστημονική Επιτροπή Νικόπολης (Ελένη-Αθηνά Αγγέλη, Χριστίνα Αναγνωστοπούλου, Πασχάλης Ανδρούδης, Νικόλαος Βαγενάς, Σωτήρης Βογιατζής & συνεργάτες, Μαρίνα Γαϊταντζή, Χρυσάνθη Ιω-ακεμίδου, Λεωνίδα Λεοντόφρη, Στεφάνια Μπερρή, Βασιλική Μωραΐτη, Γιάννης Νάκας, Κωνσταντίνος Παπαβασιλείου, Καμέλια Πετρέ, Ελευθερία Σισμανίδου, Ιουλία Στάμου, Αχιλλέας Τρανουλίδης, Χρήστος Τσακούμης, Γεωργία Τσανάκα)

Τοπογραφίες μνημείων

Παναζής Αδρίμης, Θεόδωρος Λάμπρου, Κωνσταντίνος Σιόντης

Εικονικές αναπαραστάσεις

Φώτης Τσακμάκης

Επιμέλεια κειμένου

Μιμικά Γιαννοπούλου

Σχεδιασμός-Εκτύπωση

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Ολοκληρωμένη Έντυπη Επικοινωνία Α.Ε.

Απαγορεύεται η μερική ή ολική ανατύπωση είτε η καθ' οιονδήποτε τρόπον αναπαραγωγή του βιβλίου χωρίς την έγγραφη άδεια του συγγραφέως

© Copyright

ΔΙΠΚΑ - ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ

978-960-87073-4-4

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	II
Η ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΤΟΥ ΑΚΤΙΟΥ	12
Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ	23
Η Ήπειρος πριν από την ίδρυση της Νικόπολης	23
Η τοπογραφία της Νικόπολης	25
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ	30
Η ΝΙΚΟΠΟΛΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ	40
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	46
Η ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ	52
ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΠΙΟ	60
Τα Άκτια	60
Το Τρόπαιο της ναυμαχίας του Ακτίου	63
Το Στάδιο	69
Το Γυμνάσιο	74
Το Θέατρο	75
Το Νεκροταφείο στο τέμενος των Ακτίων	81
Οι Βόρειες Θέρμες	84
ΤΟ ΑΣΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ	87
Τα τείχη	87
Η πολεοδομική οργάνωση	95
Η ύδρευση	101
Το Υδραγωγείο	101
Ο Υδατόπυργος με την κρήνη	106
Τα Νυμφαία στη Δυτική Πύλη	107
Το Μικρό Νυμφαίο	111
Η περιοχή της Αγοράς (<i>Forum</i>)	113
Το Ωδείο	116
Τα δημόσια λουτρά	124
Οι οικίες της Νικόπολης	129
Ο Οίκος του Μάνιου Αντωνίνου	131
Ο Οίκος του εκδίκου Γεωργίου	138
ΟΙ ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ	148
ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΝΙΚΟΠΟΛΗ	165
Τα τείχη	167
Η Εκκλησία της Νικόπολης	174
Βασιλική Α (Επισκόπου Δομετίου)	177
Βασιλική Β (Επισκόπου Αλκίσωνος)	184
Βασιλική Δ	195
Οι οικίες	203
ΝΙΚΟΠΟΛΙΝ, θείην πόλιν	207
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	208

*Τίποτα δεν είναι πιο εύθραυστο
από την ισορροπία ενός ωραίου τοπίου*

Μαργκερίτ Γιουρσενάρ, Αδριανού Απομνημονεύματα

Πρόλογος

Ο Κωνσταντίνος Ζάχος έχει συνδέσει άρρηκτα το όνομά του με τη Νικόπολη. Ως προϊστάμενος της ΙΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων επί σειρά ετών και ως πρόεδρος της Επιστημονικής Επιτροπής Νικόπολης, αφιέρωσε για μια ολόκληρη εικοσιπενταετία το μεγαλύτερο μέρος της επιστημονικής και διαχειριστικής του δραστηριότητας στην έρευνα, την προστασία και ανάδειξη της Νικόπολης. Με όραμα, έμπνευση, υπομονή και επιμονή κατάρτισε ένα συνολικό πρόγραμμα ανάδειξης (Masterplan) ολόκληρου του τεράστιου αρχαιολογικού χώρου, τμήμα του οποίου εφαρμόζεται με την αποκατάσταση και την απόδοσή τους στο κοινό επιμέρους μνημείων, ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών. Στο ίδιο πνεύμα, στη συνολική δηλαδή παρουσίαση της ιστορίας της πόλης, από την ίδρυσή της, τον Ιο π.Χ. αι., έως την παρακμή και την εγκατάλειψή της, κινείται και ο αρχαιολογικός οδηγός που αφιερώνει ο συγγραφέας στη Νικόπολη. Από την παράθεση των κοσμοϊστορικών γεγονότων που άλλαξαν την πορεία του τότε κόσμου και με τα οποία συνδέεται άμεσα και η ίδρυση της Νικόπολης από τον νικητή της ναυμαχίας του Ακτίου και πρώτο Ρωμαίο αυτοκράτορα, τον Οκταβιανό Αύγουστο, η αφήγηση προχωρεί στην περιγραφή της τοπογραφίας της Νικόπολης, αλλά και της ευρύτερης περιοχής της Ηπείρου, διοικητικό, οικονομικό και καλλιτεχνικό κέντρο της οποίας υπήρξε η Νικόπολη κατά τη ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική περίοδο. Μετά το ιστορικό διάγραμμα, στο οποίο αναφέρεται η εποχή ακμής αλλά και οι περιπέτειες της πόλης, τμήμα του βιβλίου αφι-

ερώνεται στους περιηγητές που επισκέφθηκαν τη Νικόπολη από τον 15ο αι. και εξής και οι οποίοι εντυπωσιάστηκαν από τον όγκο και τη μεγαλοπρέπεια των ερειπίων της.

Μετά την ιστορική ανασκόπηση της αρχαιολογικής έρευνας στη Νικόπολη, η οποία ξεκινά αμέσως μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στα όρια του ελληνικού κράτους και συνεχίζεται έως σήμερα, ακολουθεί εκτενής περιγραφή των σωζόμενων μνημείων της Νικόπολης, αφού παρεμβληθεί ειδικό κεφάλαιο για ένα ιδιαίτερο προνόμιο που διέθετε η πόλη του Αυγούστου, την κοπή δικών της νομισμάτων.

Τα επιμέρους μνημεία της Νικόπολης, τα οποία καταλαμβάνουν και το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου, παρουσιάζονται αναλυτικά και μέσα στο αντίστοιχο ιστορικό πλαίσιο που επιτρέπει στον αναγνώστη να παρακολουθήσει και να κατανοήσει την ιδιαίτερη σημασία τους για τη ζωή της πόλης, το συμβολισμό τους, καθώς και την καλλιτεχνική τους αξία.

Πρόκειται για έναν εκτενή και άρτιο αρχαιολογικό οδηγό της Νικόπολης, ο οποίος παρουσιάζεται για πρώτη φορά και ο οποίος θα αποτελέσει πολύτιμο βοήθημα όχι μόνο των επισκεπτών του χώρου, αλλά και των μελετητών του.

Συγχαίρω ειλικρινά και ευχαριστώ θερμά τον κ. Κωνσταντίνο Ζάχο για την προσφορά του αυτή στην επιστημονική κοινότητα και το ευρύτερο κοινό. Είναι τιμή για την Επιστημονική Επιτροπή Νικόπολης-ΔΙΠΚΑ η έκδοση ενός τέτοιου έργου. Ευχαριστώ επίσης την κ. Μαρία Καραμπά, υπεύθυνη του εκδοτικού προγράμματος της Επιτροπής, για την ουσιαστική συμμετοχή της στην ολοκλήρωση αυτής της έκδοσης.

Ευγενία Χαλκιά
Πρόεδρος Επιστημονικής Επιτροπής Νικόπολης

Η ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΤΟΥ ΑΚΤΙΟΥ*

Οι ειδήσεις της δολοφονίας του Ιουλίου Καίσαρος από μια ομάδα δημοκρατικών στις ειδήσεις του Μαρτίου (15 του μηνός) του 44 π.Χ., βρήκαν τον θετό του γιο και ανιψιό Οκταβιανό (Gaius Octavius) στην Απολλωνία της Ιλλυρίας, όπου σπούδαζε κοντά στο ρητοροδιδάσκαλο Απολλόδωρο μαζί με το φίλο του Μάρκο Βιπάνιο Αγρίππα (Marcus Vipsanius Agrippa). Στη Ρώμη, ο λαός εξεγέρθηκε κατά των δολοφόνων, αλλά ο Μάρκος Αντώνιος (Marcus Antonius), ικανότατος στρατιωτικός και φίλος του Ιουλίου Καίσαρος, ο οποίος απέκτησε τον έλεγχο της κατάστασης, έδειξε αυτοσυγκράτηση και δέχτηκε την πρόταση του Κικέρωνα για

χορήγηση γενικής αμνηστίας. Με την πρόταση αυτή συμφώνησε και η Σύγκλητος, η οποία κάλεσε στη Ρώμη τον Οκταβιανό, κληρονόμο του Ιουλίου Καίσαρος, όπως ο τελευταίος είχε ορίσει στη διαθήκη του. Οι δύο άνδρες (ο Οκταβιανός ήταν τότε 19 ετών και ο Αντώνιος 39), μαζί με τον Μάρκο Αιμίλιο Λέπιδο (Marcus Aemilius Lepidus), πολιτικό οπαδό του Καίσαρος, συγκρότησαν τη δεύτερη Τριανδρία (43 π.Χ.), η οποία σύντομα ήλθε σε σύγκρουση με τους πολιτικούς αντιπάλους της.

Μετά τη μάχη των Φιλίππων (42 π.Χ.) στην οποία ηττήθηκαν οι δημοκρατικοί, η Τριανδρία μοίρασε τις κτήσεις του ρωμαϊκού κράτους σε

Τοιχογραφία με σκηνή ναυμαχίας. Οικία των Vettii, Πομπηία (Φωτ. © Jochen Hähnel, Terz, Berlin)

ζώνες επιρροής. Για πέντε χρόνια, όσο διήρκεσε η συμμαχία τους, προχώρησαν με προγραφές στην εξόντωση κάθε αντιπάλου, δολοφονώντας τους και δημεύοντας τις περιουσίες τους. Η εξόντωση των αντιπάλων οδήγησε στην εξάλειψη της παλαιάς άρχουσας τάξης και στην εμφάνιση μιας νέας, προσκευμένης κυρίως στον Οκταβιανό.

Ο Αντώνιος και ο Οκταβιανός δεν άργησαν να έλθουν σε ρήξη. Η σχέση του Αντωνίου με τη βασίλισσα της Αιγύπτου Κλεοπάτρα, ενώ ήταν παντρεμένος με τη Φουλβία, ευνόησε την προπαγάνδα του Οκταβιανού εναντίον του. Μετά το θάνατο της Φουλβίας, ο Αντώνιος νυμφεύτηκε την Οκταβία, αδελφή του Οκταβιανού, ως κίνηση καλής θέλησης.

Σύντομα, όμως, ο Αντώνιος επέστρεψε στην Αίγυπτο, όπου στο μεταξύ είχε αποκτήσει με την Κλεοπάτρα τρία παιδιά. Η σύγκρουση των δύο ανδρών

έλαβε εθνικό χαρακτήρα, καθώς ο Οκταβιανός διατεινόταν πως πολεμούσε για τη διατήρηση της εθνικής ανεξαρτησίας της Ρώμης, την οποία απειλούσε να εξαφανίσει η Κλεοπάτρα, προβάλλοντας έτσι ως κύριο αντίπαλο τη βασίλισσα της Αιγύπτου. Με την έλλειψη κάθε ηθικού διαταγμού που τον διέκρινε προκειμένου να εξοντώσει ηθικά τον αντίπαλό του, ο Οκταβιανός διέταξε να αποσπαστεί με τη βία η διαθήκη του Αντωνίου από το ναό της Εστίας και ανακοίνωσε το περιεχόμενό της στη Σύγκλητο. Η επιθυμία του Αντωνίου να ταφεί μαζί με την Κλεοπάτρα στην Αλεξάνδρεια ερμηνεύτηκε ως πρόθεσή του να καταστήσει πρωτεύουσα του ρωμαϊκού κράτους την πόλη του Νείλου.

Έτσι, στην κοινή αντίληψη ο Αντώνιος παρουσιάστηκε ως «προδότης του έθνους».

Τον Οκτώβριο του 32 π.Χ. η Σύγκλητος κήρυξε επίσημα τον πόλεμο εν-

Αργυρό δηνάριο με προτομές Κλεοπάτρας και Αντωνίου, 34 π.Χ.

* Ευχαριστώ θερμά για τη βοήθειά τους, κατά τα διάφορα στάδια της συγγραφής αυτού του πονήματος, τις κυρίες Βιβή Καρατζένη, Αντιγόνη Φιλιπποπούλου, Κατερίνη Λιάμπη, και τους κυρίους William Murray, Γιάννη Τζιφούπουλο, Θεοδωρή Σιόντη, Χαράλαμφο Κριτζά, Αγγελό Χανιώτη και Νίκο Κατσικούδη. Ιδιαίτερα ευχαριστώ την κ. Μαρία Καραμπά, συντονίστρια του εγχειρήματος των νέων εκδόσεων της σειράς Μνημεία της Νικόπολης, για την εργώδη προσπάθειά της. Ευχαριστίες επίσης οφείλω στην κ. Χριστίνα Μερκούρη, τέως Διευθύντρια, και την κ. Ανθή Αγγέλη, νυν Διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πρέβεζας.

Εάν δεν δηλώνεται διαφορετικά, όλα τα κινητά ευρήματα ανήκουν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νικόπολης. Οι αριθμοί των μνημείων παραπέμπουν στον γενικό τοπογραφικό χάρτη της Νικόπολης.

Μαρμάρινη εικονιστική
κεφαλή Οκταβιανού

Μαρμάρινη εικονιστική
κεφαλή Αγρίππα

Μαρμάρινη εικονιστική
κεφαλή Μάρκου Αντωνίου
(Ρώμη, Μουσείο Montemartini)

Μαρμάρινη εικονιστική κεφαλή Κλεοπάτρας
(Βερολίνο, Κρατικά Μουσεία, Συλλογή
Κλασικών Αρχαιοτήτων)

ντίον της Κλεοπάτρας. Ο Αντώνιος, προκειμένου να μην ενισχύσει τις κατηγορίες του αντιπάλου του περί προδοσίας της πατρίδας, επιδίωξε τη διεξαγωγή του πολέμου μακριά από την Ιταλία. Για το λόγο αυτό, μετέφερε τις δυνάμεις του στη Δυτική Ελλάδα. Το μεγαλύτερο μέρος του στόλου του αγκυροβόλησε στην είσοδο του Αμβρακικού Κόλπου, ενώ ένα μέρος του κάλυπτε στρατηγικά σημεία από τα νότια παράλια της Πελοποννήσου έως την Κέρκυρα. Το στρατόπεδό του στήθηκε στην ακτή της Ακαρνανίας, στο ακρωτήριο Ακτιό όπου βρισκόταν το ιερό του Ακτίου Απόλλωνα, ενώ το στενό πέρασμα στην είσοδο του κόλπου οχυρώθηκε με πύργους.

Ο Οκταβιανός, λίγους μήνες μετά την επίσημη κήρυξη του πολέμου, έπλευσε από το Βρινδίσιο με 250 ελαφρά πολεμικά σκάφη (λιβυρνίδες) και ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις. Ο στρατός αποβιβάστηκε υπό τα Κεράυνια Όρη και διατάχθηκε να κατευθυνθεί προς το Άκτιο, ενώ ο ίδιος συνέχισε παραπλέοντας τις ηπειρωτικές ακτές και αγκυροβόλησε στον όρμο του Ιονίου Κόμαρος, βόρεια του σύγχρονου οικισμού Μύτικας. Ο ίδιος έστησε το

στρατηγείο του σε περίοπτη θέση, πάνω στη λοφοσειρά του Μιχαλτσιού, όπως ονομάζεται σήμερα, με θέα προς το Ιόνιο Πέλαγος και τον Αμβρακικό Κόλπο. Με μακρά τείχη οχύρωσε το στρατόπεδο, από το λόφο του στρατηγείου του έως χαμηλά στο αγκυροβόλιο.

Πριν από την τελική σύγκρουση, οι αντίπαλες δυνάμεις επιδόθηκαν σε αψιμαχίες. Επειδή τα πληρώματα δεν επαρκούσαν για ναυμαχία, ο Αντώνιος στρατολόγησε πολίτες και δούλους της ευρύτερης περιοχής, που δεν είχαν την απαιτούμενη πείρα –όδοιπόρους όνηλάτας θεριστάς έφήβους– όπως σημειώνει ο Πλούταρχος (Αντώνιος 62.1). Επιπλέον, η αποκοπή των θαλασσιών οδών επισπασμού από τον έμπειρο στρατηγό του Οκταβιανού Αγρίππα δημιούργησε πνεύμα ηττοπάθειας στο στρατό του Αντωνίου και αρκετοί στρατιώτες αυτομόλησαν στο στρατόπεδο του αντιπάλου. Τον Αντώνιο εγκατέλειψαν και οι στρατηγοί του Γναίος Δομίτιος Αηνόβαρβος (Gnaeus Domitius Ahenobarbus) και Κύντος Δέλλιος (Quintus Dellius). Η επιδείνωση της κατάστασης για τον Αντώνιο κορυφώθηκε μετά την αυτομόληση δύο συμμάχων ηγεμόνων της

Ανατολής, του Δηϊόταρου, βασιλιά της Γαλατίας, και του Ροιμητάκη, βασιλιά των Θρακών. Στο πολεμικό συμβούλιο, στο οποίο συμμετείχε και η Κλεοπάτρα, ο αρχηγός του στρατού Πόπλιος Κανίδιος Κράσσος πρότεινε την αποχώρηση του στρατεύματος στη Μακεδονία και τη Θράκη και την ένωσή του με τις δυνάμεις του βασιλιά των

Γετών. Γνωρίζοντας πως μια τέτοια απόφαση σήμαινε την εγκατάλειψη της ίδιας και του κράτους της στον Οκταβιανό, η Κλεοπάτρα απέρριψε την πρόταση και πρότεινε την οριστική αναμέτρηση στη θάλασσα.

Η τελική σύγκρουση έγινε στις 2 Σεπτεμβρίου του 31 π.Χ. στην ανοιχτή θάλασσα, κοντά

Ανάγλυφη παράσταση πιθανώς της ναυμαχίας του Ακτίου, 1ος αι. μ.Χ. (Κόρδοβα, Συλλογή Δούκισσας της Κόρδοβας, φωτ. © Aldo Paredes)

Οι θέσεις των στρατοπέδων των αντιπάλων και της ναυμαχίας του Ακτίου

στην είσοδο του Αμβρακικού Κόλπου, όπου είχε αγκυροβολήσει ο Οκταβιανός αναμένοντας την έξοδο του αντιπάλου. Ο στόλος του Αντωνίου βγήκε από τον Αμβρακικό και παρατάχτηκε απέναντι από τον αντίπαλο σε θέση

μάχης. Η Κλεοπάτρα με 60 αιγυπτιακά πλοία πήρε θέση στη δεύτερη γραμμή.

Στην κρίσιμη φάση της ναυμαχίας η Κλεοπάτρα εγκατέλειψε τον Αντώνιο, σύμφωνα με την εκδοχή των γεγονότων που επέβαλε ο

νικητής της ναυμαχίας Οκταβιανός, η οποία και επικράτησε στους αρχαίους συγγραφείς. Στην πραγματικότητα όμως, ο ίδιος ο Αντώνιος έδωσε το σύνθημα της φυγής, όταν διαπίστωσε πλοία του στόλου του να τον εγκαταλείπουν επιστρέφοντας στον κόλπο. Πρώτη εφάρμοσε το σύνθημα η Κλεοπάτρα, η οποία με τα πλοία της πέρασε μέσα από μια ελεύθερη δίοδο μεταξύ των αντίπαλων πλοίων. Την ακολούθησε ο Αντώνιος, ο οποίος ένωσε με το στόλο της Κλεοπάτρας τα 40 περίπου πλοία που μπόρεσε να διασώσει, αφού εγκατέλειψε τη ναυαρχίδα και επιβίβαστηκε σε άλλο πλοίο.

Η νίκη του Οκταβιανού στο Άκτιο έδωσε τέλος στους εμφύλιους πολέμους που ταλαιπώρησαν το ρωμαϊκό κράτος για έναν περίπου αιώνα. Η ναυμαχία του Ακτίου αποτελεί ορόσημο στην ιστορία του αρχαίου κόσμου, καθώς σηματοδοτεί την αρχή μιας νέας περιόδου, της εποχής των αυτοκρατορικών χρόνων. Μετά την πτώση της Αλεξάνδρειας και την αυτοκτονία του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας, ο Οκταβιανός αναδείχτηκε ο μόνος και αδιαμφισβήτητος ηγεμών του ρωμαϊκού κράτους. Κατάργησε το δημοκρατικό καθεστώς της Ρώμης

και δρομολόγησε ένα νέο κυβερνητικό σχήμα, μια μορφή μοναρχίας, το οποίο διήρκεσε περισσότερο από τέσσερις αιώνες.

Όταν επέστρεψε στη Ρώμη, πραγματοποίησε μεγαλοπρεπή τριήμερο θρίαμβο (Αύγουστος του 29 π.Χ.). Η πρώτη μέρα ήταν αφιερωμένη στις νίκες του στη Δαλματία, η δεύτερη στη νίκη του Ακτίου και η τρίτη στην κατάληψη της Αιγύπτου (30 π.Χ.). Η Σύγκλητος της Ρώμης, την οποία ήλεγχε απολύτως ο Οκταβιανός, τον αντάμειψε με πλήθος τιμές, τίτλους και προνόμια. Τον Ιανουάριο του 27 π.Χ. του απονεμήθηκε ο τίτλος του Αυγούστου (Σεβαστός), ο οποίος είχε θρησκευτική χροιά. Με τον τίτλο αυτό, τον οποίο διατήρησαν και οι επόμενοι αυτοκράτορες, έμεινε γνωστός στην ιστορία.

Η μακρά περίοδος της ηγεμονίας του Αυγούστου υπήρξε εποχή ειρήνης και σταθερότητας. Ο Αύγουστος επέκτεινε τα εδάφη της αυτοκρατορίας και διασφάλισε τα σύνορά της με υποτελή γειτονικά έθνη. Μεταρρύθμισε το φορολογικό σύστημα, φρόντισε για την κατασκευή οδικού δικτύου και επίσημου κρατικού «ταχυδρομείου», συγκρότησε μόνιμο στρατό κι έναν μικρό στόλο, ίδρυσε αστυνομικό και πυροσβεστικό σώμα στη Ρώμη, μεγάλο

Αργυρά δηνάρια των χρόνων της δημοκρατίας, μέρος θησαυρού από το Άκτιο

Ο δακτυλιόλιθος του Αυγούστου. Η στέψη του Αυγούστου (επάνω) και η ανέγερση τροπαίου (κάτω), πρώιμος 1ος αι. μ.Χ. (Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης)

μέρος της οποίας οικοδομήθηκε εκ νέου. Υιοθετώντας τον κλασικιστικό και τον αρχαϊστικό ρυθμό, το καθεστώς του Αυγούστου, απευθυνόμενο κυρίως στην άρχουσα τάξη, χρησιμοποίησε τη δύναμη των εικόνων στις εικαστικές τέχνες για να διαδώσει τα μηνύματα της νέας τάξης πραγμάτων. Στην υλοποίηση της πολιτιστικής επανάστασης επιστρατεύτηκαν κορυφαίοι δημιουργοί, όπως ο ποιητής Βιργίλιος, ο οποίος στην *Αινειάδα*, το έπος των Ρωμαίων, εξυμνεί τη νίκη του Αυγούστου στο Άκτιο. Στους χρόνους του Αυγούστου δημιουργήθηκαν εξάισια έργα τέχνης, όπως τα γλυπτά που διακοσμούσαν το Τρόπαιο της ναυμαχίας του Ακτίου. Στη διάρκεια της ηγεμονίας του Αυγούστου, ο ρωμαϊκός πολιτισμός εξαπλώθηκε κατά έναν αξιοθαύμαστο τρόπο σε ολόκληρο τον αρχαίο κόσμο, επηρεάζοντας τομείς όπως τις εικαστικές τέχνες και την αρχιτεκτονική, τη θρησκεία, το δίκαιο, την τοπική ομιλία, το σχεδιασμό των πόλεων, την ένδυση, τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου και τις οικογενειακές δραστηριότητες.

Ιδιαίτερα έντονο υπήρξε το ενδιαφέρον του Αυγούστου για την περιοχή που διαδραματίστηκαν τα γεγονότα της ναυμαχίας. Μερίμνησε για την αναμόρφωση της οικονομίας της, τις διοικη-

τικές μεταρρυθμίσεις και την οικιστική ανασύσταση της περιοχής, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου προγραμματικού σχεδιασμού ανασυγκρότησης της Ελλάδος. Παράλληλα, όμως, ο Αύγουστος προχώρησε σε πράξεις με έντονο το στοιχείο της προπαγάνδας, προβάλλοντας τη νίκη του ως παρέμβαση των θεών (κατά κύριο λόγο του Απόλλωνα), αλλά και την προσωπική του ευσέβεια και το σεβασμό στις παραδόσεις της περιοχής.

Στο ιερό του Ακτίου

Απόλλωνα, κοντά στο οποίο κέρδισε τη μάχη, ανακαίνισε τον αρχαίο ναό. Σε ειδικά κατασκευασμένο ναύσταθμο στο χώρο του ιερού, τοποθέτησε, κατά μέγεθος, δέκα ολόκληρα πολεμικά πλοία, από αυτά που αιχμαλώτισε από το στόλο του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας, από τα μικρότερα με μια σειρά κουπιών σε κάθε πλευρά, έως τις δεκήρεις, πλοία πιθανώς με δύο σειρές κουπιών και με πέντε κωπηλάτες σε κάθε κουπί. Το πομπώδες αυτό αφιέρωμα αποτελούσε ένα είδος υπαίθριου μουσείου, το οποίο όμως καταστράφηκε σύντομα από πυρκαγιά. Είναι σαφές ο παραλληλισμός του αφιέρωματος προς τον Άκτιο Απόλλωνα με το αφιέρωμα των Αθηναίων στον Δελφικό Απόλλωνα μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Ο Απόλλωνας, προστάτης θεός του Αυγούστου και πριν από το Άκτιο, στο εξής θα καταλάβει πρωτεύοντα ρόλο στο πάνθεο του νέου καθεστώτος.

Στην πεδινή έκταση κάτω από το λόφο του στρατηγείου του, ακολουθώντας την παράδοση του Μεγάλου Αλεξάνδρου, των ηγεμόνων της ελληνιστικής Ανατολής αλλά και Ρωμαίων στρατηγών όπως ο Πομπήιος, ο Αύγουστος ίδρυσε τη Νικόπολη (πόλη της νίκης), ενώ στο λόφο του στρατηγείου του έστησε το Τρόπαιο της ναυμαχίας, σε ανάμνηση της νίκης του.

Μαρμάρινος θωμός από το Τρόπαιο της νίκης με ανάγλυφη αρχαϊστική παράσταση πομπής θεών και ηρώων, περ. 27-25 π.Χ.

Ηρωαϊκή Νικόπολη. Εικονική αναπαράσταση, άποψη από ΝΑ

Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ

Η Ήπειρος πριν από την ίδρυση της πόλης

Η Ήπειρος, μετά την καταστροφή του 167 π.Χ. από τις λεγεώνες του Αιμίλιου Παύλου, οι οποίες ισοπέδωσαν 70 τειχισμένους οικισμούς και αιχμαλώτισαν 150.000 Ηπειρώτες (Στράβων 7.7.3), δεν κατόρθωσε να ανακάμψει. Με την οριστική υποταγή της Ελλάδος στους Ρωμαίους το 146 π.Χ. και τη μετατροπή της σε ρωμαϊκή επαρχία, η περιοχή της Ηπείρου αποτέλεσε τμήμα της επαρχίας Μακεδονίας. Το 88 π.Χ., κατά τον πρώτο Μιθριδικό Πόλεμο (88-84 π.Χ.), Θράκες μισθοφόροι του βασιλιά του Πόντου Μιθριδάτη ΣΤ΄ του Ευπάτορα λεηλάτησαν την Ήπειρο και το ιερό της Δωδώνης. Νέες δοκιμασίες υπέστη η περιοχή κατά την περίοδο του εμφύλιου πολέμου μεταξύ του Ιουλίου Καίσαρος και του Πομπηίου, καθώς υπήρξε το θέατρο των πολεμικών επιχειρήσεων πριν από την τελική μάχη στα Φάρσαλα (48 π.Χ.), η οποία έληξε με τη νίκη του Καίσαρος. Λόγω της έλλειψης τροφίμων, οι δύο παρατάξεις επιδόθηκαν σε επιτάξεις. Ο Πομπήιος, μάλιστα, ανάγκασε τους Ηπειρώτες να συνεισφέρουν σε άνδρες, χρήματα και πλοία. Όλες αυτές οι καταστροφές και οι αναστατώσεις δικαιολογούν εν μέρει τη ζοφερή εικόνα που παρουσιάζει η περιοχή στο τέλος του 1ου αι. π.Χ., σύμφωνα με τον Στράβωνα, ο οποίος σημειώνει πως η Ήπειρος ήταν μια έρημη χώρα: *νῦν δὲ τὰ πολλὰ μὲν ἐρημιά κατέχει, τὰ δ' οἰκούμενα καμνηδὸν καὶ ἐν ἐρειπίοις λείπεται* (Στράβων 7.7.9). Στη φράση αυτή του Στράβωνα πάντως εμπεριέχεται μια δόση υπερβολής, διότι από τα αρχαιολογικά δεδομένα διαπιστώνεται η συνέχεια της χρήσης του ευρύτερου χώρου και των οικισμών. Σε συνάφεια με τα αρχαιολογικά δεδομένα βρίσκεται και η ανάλυση της έννοιας της λέξης *ἐρημιά* στον Στράβωνα, σε άλλα συμφραζόμενα, στα οποία, όπως φαίνεται, χρησιμοποιείται για να ορίσει τις λιγότερο

πολιτισμένες και λιγότερο αστικοποιημένες περιοχές. Είναι γνωστό εξάλλου, ότι από τις αρχές του 1ου αι. π.Χ. είχαν εγκατασταθεί στην Ήπειρο μεγαλοκτηματίες Ρωμαίοι, οι οποίοι επιδόθηκαν στην εκμετάλλευση της γης και κυρίως στην κτηνοτροφία, για την οποία η Ήπειρος ήταν φημισμένη στην αρχαιότητα. Οι μεγαλοκτηματίες αυτοί αποκαλούνται από τον Ρωμαίο συγγραφέα Βάρρωνα (Varro, 116-27 π.Χ.) *συνηπειρώται*, ενώ ο Κικέρων τους αναφέρει ως *Epirotici homines*. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ο βαθύπλουτος Τίτος Πομπώνιος Αττικός (Titus Pomponius Atticus, 110-32 π.Χ.), φίλος του Κικέρωνα με τον οποίο αλληλογραφούσε (γι' αυτό και γνωρίζουμε ορισμένες λεπτομέρειες για τη δράση του στην Ήπειρο). Ο Αττικός κατείχε κτήματα στην περιοχή του Βουθρωτού και στην περιοχή των εκβολών του ποταμού Καλαμά (Θύαμις), ένα από τα οποία ονομαζόταν Αμάλθεια. Όταν, μετά τη μάχη των Φαρσάλων, ο Ιούλιος Καίσαρας επιχείρησε να δημιουργήσει ρωμαϊκή αποικία στο Βουθρωτό και να εγκαταστήσει παλαιμάχους, ο Αττικός αντέδρασε στη διανομή των γαίων, διότι θίγονταν τα οικονομικά του συμφέροντα. Η πρόθεση του Καίσαρος δεν υλοποιήθηκε τελικά λόγω του θανάτου του. Ωστόσο, λίγο αργότερα ο Αύγουστος ίδρυσε την αποικία του Βουθρωτού –*Colonia Augusta*–, η οποία γνώρισε σε πολλούς τομείς εξέλιξη παράλληλη με αυτή της Νικόπολης. Είναι πιθανό, εξάλλου, απόγονοι των συνηπειρωτών της γενιάς του Αττικού, που ήταν εξοικειωμένοι με την περιοχή, να εγκαταστάθηκαν στη Νικόπολη, συμβάλλοντας στην οικονομική της ανάπτυξη. Με την υπόθεση αυτή ίσως έχει σχέση το γεγονός ότι η θυγατέρα του Αττικού (ο οποίος πέθανε το 32 π.Χ.), Καικλία Πομπωνία Αττική, είχε παντρευτεί τον Αγρίππα, το στρατηγό του Οκταβιανού.

Χάρτης της ευρύτερης περιοχής της Νικόπολης με τις κυριότερες πόλεις και οικισμούς κατά τους ελληνιστικούς χρόνους (Δ. Καϊπάκης. Με κόκκινο χρώμα δηλώνονται οι σύγχρονες πόλεις)

Επιγραφή αναθηματικό βάθρο. Η πόλη των Αμβρακιωτών τιμά τον Άρπαγο Αιφίδιο γιο του Ποπλίου για κάποια ευεργεσία που έκανε προς την πόλη

Ανάγλυφο με ερωτική σκηνή από την περιοχή των Νυμφαίων, αρχές 1ου αι. π.Χ.

Αττικό ανάγλυφο με παράσταση νεκρόδειπνου από την Οικία του Μάνιου Αντωνίνου, τέλη 4ου / αρχές 3ου αι. π.Χ.

Θραύσματα ηγεμόνων κεράμικων χρόνων από τις Βόρειες Θέρμες (πάνω) και τη Βασιλική Β (κάτω)

Η ίδρυση της Νικόπολης στη συγκεκριμένη θέση, πέρα από τον προφανή στόχο της διαίτησης δηλαδή της δόξας του Αυγούστου για τη νίκη του στο Άκτιο, απέβλεπε στη δημιουργία ενός οικονομικού και διοικητικού κέντρου που θα εξυπηρετούσε τα στρατηγικά του σχέδια, αλλά παράλληλα θα συνέβαλλε και στην ανασωγόνιση της περιοχής. Η πόλη ιδρύθηκε με τη μέθοδο του συνοικισμού, τη μετεγκατάσταση δηλαδή κατοίκων από πόλεις της Ηπείρου, της Αιτωλοκαρνανίας και της Λευκάδας, οι οποίοι μετέφεραν στη νέα τους πατρίδα ιερά κειμήλια και χρηστικά αντικείμενα. Μεταξύ των πόλεων που συμμετείχαν στο συνοικισμό αναφέρονται η Αμβρακία, το Ανακτόριο, το Αμφιλοχικό Άργος, το Θύρρειο, η Καλυδών, η Πάλαρος, η Αλυζία και η Λευκάδα. Ωστόσο, σε ορισμένες από τις παραπάνω πόλεις δεν υπήρξε παντελής εγκατάλειψη.

Η τοπογραφία της Νικόπολης

Κτισμένη στον αυχένα της χερσονήσου της Πρέβεζας, στο νοτιοδυτικό άκρο της Ηπείρου, η Νικόπολη κατείχε στρατηγική θέση. Η περιοχή που καταλάμβανε η πόλη είναι πεδινή και ορίζεται βόρεια από τη χαμηλή λοφοσειρά του Μιχαλτσίου, δυτικά από τις ακτές του Ιονίου Πελάγους, ανατολικά από τις αβαθείς λιμνοθάλασσες του Αμβρακικού Κόλπου, ενώ προς τα νότια οι εύφορες πεδινές εκτάσεις κατέληγαν στον θαλάσσιο δίαυλο που ενώνει τον Αμβρακικό με το Ιόνιο. Από τη θέση αυτή η Νικόπολη είχε το πλεονέκτημα να ελέγχει την είσοδο στον Αμβρακικό, τη ναυσιπλοΐα στο βόρειο Ιόνιο, προς τη Δαλματία και την ιταλική χερσόνησο,

αλλά και τις χερσαίες αρτηρίες που οδηγούσαν από τα παράλια προς την ενδοχώρα της Ηπείρου (κατ' επέκταση προς τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και την Ιλλυρία) και προς την Ακαρνανία. Η αφετηρία σημαντικών οδικών αρτηριών από τη Νικόπολη προς την ενδοχώρα αποτυπώνεται στον περίφημο Πευτιγκεριανό Πίνακα (*Tabula Peutingeriana*). Πρόκειται για αρχαίο χάρτη (*itinerarium*) στον οποίο αποτυπώνεται το οδικό δίκτυο (*cursus publicus*) της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, από τα νησιά της Μεγάλης Βρετανίας έως τον Ινδικό Ωκεανό και τη Σρι Λάνκα. Η αρχική του σύνθεση χρονολογείται στην εποχή του Αυγούστου, ενώ η αναθεωρημένη μορφή

ΡΩΜΗ

Απόσπασμα του Πευτιγκεριανού Πίνακα
(Βιέννη, Εθνική Βιβλιοθήκη της Αυστρίας)

ΝΙΚΟΠΟΛΗ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Χάρτης της χερσονήσου της Πρέβεζας

που έχει διασωθεί χρονολογείται στα τέλη του 4ου - αρχές του 5ου αι. μ.Χ.

Τοπογραφικά στοιχεία της περιοχής, όπως φυσικά λιμάνια, πηγές νερού, εκτεταμένη και εύφορη ύπαιθρος χώρα, ενίσχυαν τα πλεονεκτήματα της θέσης της Νικόπολης. Η οργάνωση του αστικού χώρου με την οριοθέτηση του άστεως, των ιερών, των νεκροταφείων, των λιμανιών και η οργάνωση της υπαίθρου χώρας (territorium) που ήλεγχε η πόλη ακολουθήσαν τα πρότυπα της ρωμαϊκής πολεοδομίας και κατανομής των γαιών. Το

άστυ ήταν οριοθετημένο με εντυπωσιακά σε μέγεθος τείχη, περιελάμβανε δε περιοχές που βρίσκονταν στο ίδιο περίπου επίπεδο (υψόμετρο 17-25μ.), αλλά και γηλόφους, στο ΝΑ κυρίως τμήμα του (υψόμετρο 30-44μ.). Ήταν δομημένο με βάση ένα αυστηρά ορθογωνικό πολεοδομικό σύστημα, στο οποίο εντασσόταν το σύνολο των ιδιωτικών οικιών και των δημόσιων οικοδομημάτων. Έξω από τα τείχη, εκατέρωθεν των οδών που οδηγούσαν στην ύπαιθρο και στα λιμάνια, οργανώθηκαν τα νεκροταφεία. Βόρεια του άστεως, στους πρόποδες της λοφοσειράς, στην περιοχή του προαστείου, χωροθετήθηκε τέμενος, το οποίο περιελάμβανε τις απαραίτητες για την τέλεση των Ακτίων υποδομές (Θέατρο, Στάδιο, Γυμνάσιο) και χώρους λατρευτικούς, με κορωνί-

Μαρμάρινο τραπεζοφόρο με Διόνυσο από περιαστική έπαυλη (αρ. 2 στο χάρτη της χερσονήσου), 2ος / 3ος αι. μ.Χ. (Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων)

δα το Τρόπαιο της ναυμαχίας του Ακτίου, πάνω στο λόφο όπου είχε στήσει το στρατηγείο του ο Αύγουστος.

Η πόλη διέθετε τρία λιμάνια: ένα στις ακτές του Ιονίου, τον Κόμαρο, ένα δεύτερο στον όρμο Βαθύ μέσα στον Αμβρακικό Κόλπο –από τα ασφαλέστερα λιμάνια της Μεσογείου– και ένα τρίτο στην παραλία του Αμβρακικού, ανατολικά της πόλης, στη σημερινή λιμνοθάλασσα Μάζωμα. Στο κεντρικό λιμάνι, στο Βαθύ, αναπτύχθηκε οικισμός στον οποίο κατέληγε η οδός που ξεκινούσε από τη νοτιοανατολική πύλη του τείχους. Περιαστικές έπαυλεις πλαισίωναν την οδό αυτή, όπως έδειξαν οι ανασκαφές σε ένα οικόπεδο λίγα χιλιόμετρα νότια της Νικόπολης.

Η αγροτική χώρα χωρίστηκε βάσει ενός ορθογωνίου καννάβου σε γεωργικούς κλήρους, οι οποίοι διανεμήθηκαν στους πρώτους οικιστές (centuriatio ή limitatio). Η σύγχρονη έρευνα στις πεδινές εκτάσεις νότια της Νικόπολης έως τη χερσόνησο του Αγίου Θωμά εντόπισε τα ίχνη της χάραξης των αγροτεμαχίων της ρωμαϊκής κατανομής.

Στην ύπαιθρο χώρα δικαιοδοσίας της Νικόπολης (η οποία εκτεινόταν από τα όρια της Κασσώπης έως τα όρια της αποικίας της Πάτρας) υπήρχαν οικιστικές μονάδες, βιο-

Χάλκινο νόμισμα Νικόπολης του αυτοκράτορα Φιλίππου Α' με προσωποποιήσεις των τριών λιμανιών της πόλης κάτω από Τύχη καθισμένη σε βράχο (Βερολίνο, Κρατικά Μουσεία, Νομισματική Συλλογή)

τεχνικές εγκαταστάσεις και αγροικίες (όπως για παράδειγμα στα Ριζά, στην Αγία Πελαγία, στη Στρογγυλή και στον Άγιο Γεώργιο στην τοποθεσία Χαλίκια), λείψανα των οποίων εντόπισαν οι επιφανειακές έρευνες και η αρχαιολογική σκαπάνη. Για πενήντα περίπου χιλιόμετρα, από τις πηγές του ποταμού Λούρου στη θέση Άγιος Γεώργιος έως τα τείχη της πόλης, το αγροτικό τοπίο διέσχιζε το Υδραγωγείο της Νικόπολης.

Χάρτης της χερσονήσου της Πρέβεζας με τα ίχνη της διανομής των γαιών (κατά C. Stein, στο Isager J. ed., 2001)

«μετὰ δὲ Γλυκὴν λιμένα ἐφεξῆς εἰσὶ δύο ἄλλοι λιμένες, ὁ μὲν ἐγγυτέρω καὶ ἐλάττω Κόμαρος ἰσθμὸν ποιῶν ἐξήκοντα σταδίων πρὸς τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον καὶ τὸ τοῦ Σεβαστοῦ Καίσαρος κτίσμα τὴν Νικόπολιν· ὁ δὲ ἀπωτέρω καὶ μείζων καὶ ἀμείνων πλησίον τοῦ στόματος τοῦ κόλπου, διέχων τῆς Νικοπόλεως ὅσον δώδεκα σταδίους» Στράβων, 7.7.5

Το μεγάλο λιμάνι της Νικόπολης στον όρμο Βαθύ

Αναθηματικό βάθρο από την Οικία του εκδίκου Γεωργίου: Αὐτοκράτο[ρ]ι / Καίσαρι, θεοῦ υἱ[ῶ] / Σεβαστῶι, Αἰγεῖοι

Αναθηματική στήλη αφιερωμένη στον Αύγουστο και τους Lares Augusti, 12 π.Χ. - 14 μ.Χ.: [Imp(eratori) Caesari divi] f(ilio) Augusto P(rincipi) O(ptimo) / [Pontifici Maximo - cos. -] Laribus August[is et Genio Caesaris] / [Cajecilius Hilar[us Augusti lib(ertus) de suo f(ie)c(it)]

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

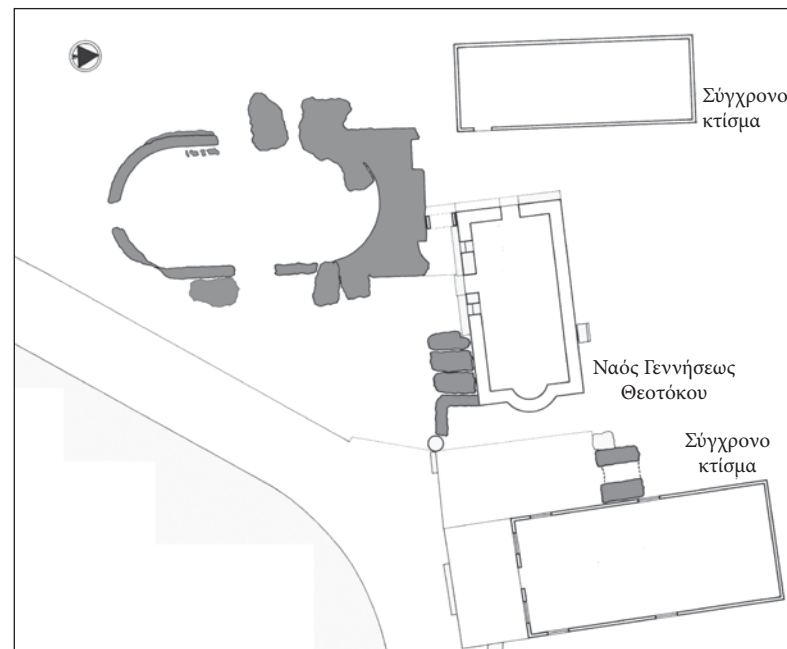
Από τις σωζόμενες αρχαίες φιλολογικές μαρτυρίες τις σχετικές με τη Νικόπολη, οι περισσότερες αναφέρονται στην περίοδο της εξουσίας του Αυγούστου, με επίκεντρο τον ίδιο και τις πράξεις του που αφορούν την ίδρυση της πόλης, τα αναθήματά του στο ιερό του Ακτίου Απόλλωνα, την ανέγερση του Τροπαίου της νίκης του Ακτίου και την επανίδρυση των Ακτίων. Τη Νικόπολη επισκέφτηκε πιθανότατα ο γεωγράφος Στράβων, σύγχρονος του Αυγούστου, ο οποίος σημειώνει πως η νεοϊδρυθείσα πόλη ευημερούσε και εξελισσόταν με ευοίωνες προοπτικές, χάρη στην εκτε-

ταμένη επικράτειά της, επισημαίνοντας πως ήδη διέθετε Στάδιο και Γυμνάσιο.

Μολονότι στις πηγές δεν αναφέρεται αν ο Αύγουστος επισκέφτηκε και πάλι τη Νικόπολη μετά τη ναυμαχία του Ακτίου, κάτι τέτοιο θεωρείται πολύ πιθανό, διότι το υπήνεμο φυσικό λιμάνι της στο Βαθύ αποτελούσε ασφαλή σταθμό ανεφοδιασμού στη θαλάσσια διαδρομή μεταξύ της Ιταλίας και των περιοχών της ανατολικής Μεσογείου. Έτσι, σύμφωνα με ορισμένες απόψεις, ο Αύγουστος θα πρέπει να επισκέφτηκε τη Νικόπολη το 29 π.Χ., το 21 π.Χ. και το 19 π.Χ., με αφορμή την επιστροφή του από την Αίγυπτο στη Ρώμη και τα ταξίδια του προς την Ελλάδα και την Ανατολή. Υποστηρίζεται επιπλέον ότι ο Αύγουστος θα πρέπει να παρευρέθηκε στην τελετή των πρώτων Ακτίων τον Σεπτέμβριο του 27 π.Χ. Την ίδια χρονιά ο Αύγουστος προχώρησε σε διοικητικές μεταρρυθμίσεις, αποσπώντας από τη ρωμαϊκή Επαρχία της Μακεδονίας τη Δυτική και τη Νότια Ελλάδα, τις οποίες ενέταξε στη νέα Επαρχία της Αχαΐας, με πρωτεύουσα την Κόρινθο, που είχε το καθεστώς της αποικίας (Colonia Laus Iulia Corinthiensis). Η Νικόπολη εντάχθηκε στη νέα επαρχία, στην οποία περιλαμβάνονταν φημισμένα αρχαία ελληνικά αστικά κέντρα, όπως η Αθήνα, η Σπάρτη και η Πάτρα, σημαντικό λιμάνι μαζί με τη Νικόπολη,

Αναθηματικός βωμός στον Αύγουστο από την πόλη της Κιλικίας Μαλλού με την επιγραφή: Αὐτοκράτορι Καίσα /ρι, θεοῦ υἱῶ Σεβα /στῶ, Μαλλῶται

Κάτοψη των ερειπίων στην ανατολική πλευρά του ὄρμου Βαθύ

στη Δυτική Ελλάδα. Στην Πάτρα, η οποία κηρύχτηκε αποικία με το επίσημο τίτλο Colonia Augusta Achaica Patrensis, ο Αύγουστος εγκατέστησε παλαίμαχους λεγεωνάριους στους οποίους παραχωρήθηκαν γεωργικοί κλήροι. Η οργάνωση της Επαρχίας Αχαΐας σηματοδοτεί την ολοκλήρωση της ενσωμάτωσης των Ελλήνων στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

Το πρώτο μέλος της Ιουλιοκλαυδιανής δυναστείας που πέρασε από τη Νικόπολη μετά τον Αύγουστο ήταν ο Γερμανικός. Ο δημοφιλής στον ρωμαϊκό λαό στρατηγός ήταν ανειμιάς και υιοθετημένος γιος του αυτοκράτορα Τιβερίου. Την 1η Ιανουαρίου του 18 μ.Χ. ανέλαβε το αξίωμα του υπάτου για δεύτερη φορά, ενώ βρισκόταν στη Νικόπολη, όπου είχε σταθμεύσει για ανεφοδιασμό κατά το ταξίδι του στη Μικρά Ασία. Όπως αναφέρει ο ιστορικός Τάκτος (Annal. 2.53.1), στη σύντομη παραμονή του στη Νικόπολη ο Γερμανικός επισκέφτηκε τη θέση του στρατοπέδου του Αντωνίου στο Άκτιο,

καθώς και το Τρόπαιο της ναυμαχίας, στο οποίο είχαν αναρτηθεί τα λάφυρα του πολέμου, στοχαζόμενος με ανάμεικτα συναισθήματα τα γεγονότα στα οποία είχαν πρωταγωνιστήσει οι πρόγονοί του Αντωνίου και Αύγουστος.

Τη Νικόπολη επισκέφτηκε και ο Νέρων στην αρχή και στο τέλος της περίφημης περιόδου του στην Ελλάδα (66-67 μ.Χ.). Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του επισκέφτηκε πόλεις και ιερά, συμμετέχοντας στους Πανελλήνιους, αλλά και σε τοπικούς αγώνες. Προκειμένου να λάβει μέρος στους αγώνες, ενώ ήταν στην Ελλάδα, άλλαξε τις ημερομηνίες διεξαγωγής τους. Μεταξύ των άλλων αγώνων συμμετείχε και στα Άκτια, τα οποία πιθανότατα είχαν ενταχθεί στον κύκλο των Πανελλήνιων Αγώνων, την περίοδο. Στα Άκτια ο Νέρων στέφθηκε Ακτιόνικης στους μουσικούς αγώνες και τις αρματοδρομίες. Επιστρέφοντας στη Ρώμη οργάνωσε έναν ανορθόδοξο θρίαμβο, όχι ως νικητής πολέμου, αλλά ως νικητής αθλητικών

και καλλιτεχνικών αγώνων, επιβαίνοντας μάλιστα στο άρμα που είχε χρησιμοποιήσει ο Αύγουστος κατά το θρίαμβό του το 29 π.Χ. Η μετονομασία της πόλης σε *Νερωνικόπολις* και η προσωινυμία *κτίστης* που αναγράφονται σε νομίσματα της εποχής του Νέρωνα, υποδηλώνουν ασφαλώς παρεμβάσεις του Νέρωνα υπέρ της Νικόπολης, οι οποίες θα πρέπει να έχουν σχέση με έργα ανάδειξής της. Πιθανώς επί της εποχής του να άρχισε η κατασκευή του Υδραγωγείου της, η οποία διακόπηκε λόγω του θανάτου του το 68 μ.Χ. Η καταδίκη της μνήμης του (*damnatio memoriae*) που ακολούθησε δυσχεραίνει τη σύγχρονη έρευνα στον εντοπισμό των παρεμβάσεων και της εν γένει παρουσίας του Νέρωνα στη Νικόπολη. Το μόνο ίχνος της παρουσίας του αποτελούν θραύσματα δύο επιγραφών που βρέθηκαν στις ανασκαφές του Μνημείου της νίκης του Ακτίου και στην ορχήστρα του Θεάτρου. Η πρώτη επιγραφή, η οποία είναι τιμητική για τον ίδιο, μπορεί να συμπληρωθεί ενδεικτικά ως εξής:

[Αυτοκράτορα] Νέρωνα [α Κλαυδίου] [Καίσαρα, θεοῦ Κ]λαυδίου υἱόν, Γερ]-
[μανικοῦ Καίσα]ρος [ύωνόν (ή ἔγγονον),
[- - - - -]

(ακολουθούν οι επωνυμίες και τα αξιώματά του, καθώς και η αρχή που τον τίμησε).
(Για την δεύτερη επιγραφή στην ορχήστρα του Θεάτρου βλέπε σελίδα 80)

Η τιμητική επιγραφή στον Νέρωνα

Στη Νικόπολη διέμενε πιθανώς το χειμώνα του 62/63 μ.Χ. ο Απόστολος Παύλος, ο οποίος στο διάστημα αυτό ίδρυσε την Εκκλησία της. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν ορισμένοι ερευνητές βασισμένοι στην επιστολή του Αποστόλου Παύλου προς τον επίσκοπο Κρήτης Τίτο, στην οποία σημειώνει ότι προτίθεται να διαχειμάσει στη Νικόπολη (*Προς Τίτ. 3.12*). Άλλοι ερευνητές, όμως, υποστηρίζουν πως η Νικόπολη της επιστολής δεν αφορά τη Νικόπολη της Ηπείρου, αλλά της Θράκης. Εάν όντως είχε επισκεφθεί τη Νικόπολη ο Παύλος, στην πολυσύχναστη πλατεία της Αγοράς (*Forum*) πρέπει να αναζητηθεί το Βήμα (*rostra*) από το οποίο θα απευθύνθηκε στους Νικοπολίτες.

Το 89 μ.Χ. μετά από την εξορία του από τη Ρώμη, εγκαταστάθηκε στη Νικόπολη ο φιλόσοφος Επίκτητος, ο οποίος ίδρυσε σχολή και παρέμεινε εκεί έως το θάνατό του (135/138 μ.Χ.). Επίκεντρο της ηθικής του Επίκτητου, η οποία πλησιάζει την ηθική του Χριστιανισμού, είναι ο άνθρωπος. Μαθητής του υπήρξε ο Φλάβιος Αρριανός, έπαρχος της Καππαδοκίας, γνωστός για το έργο του *Αλεξάνδρου Ανάβασις*. Τα μαθήματα του Επίκτητου συγκέντρωσε ο Αρριανός σε οκτώ βιβλία με τον γενικό τίτλο *Διατριβαί*, από τα οποία διασώθηκαν τα τέσσερα. Στα μαθήματα του Επίκτητου υπάρχουν και κάποιες πληροφορίες σχετικές με τη Νικόπολη, όπως οι συχνές σεισμικές δονήσεις της περιοχής και το καθεστώς της ελεύθερης πόλης (*civitas libera*) που απολάμβανε (*οὕτως καὶ Νικοπολίται ἐπιβοᾶν εἰώθασι «νῇ τὴν Καίσαρος τύχην, ἐλεύθεροί ἐσμεν»* *Επίκτητου Διατριβαί*, 4.11.4). Η παρουσία του Επίκτητου στη Νικόπολη συμπίπτει με περίοδο άνθησης και ευημερίας, τόσο στον πνευματικό τομέα, με τη συρροή μαθητών του από όλο τον ρωμαϊκό κόσμο, όσο και στον οικονομικό, όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα. Στο πλαίσιο των μέτρων διοικητικής αναδιοργάνωσης επί Τραϊανού (97-117 μ.Χ.), η Ήπειρος αποτέλεσε αυτόνομη επαρχία με πρωτεύουσα τη Νικόπολη, η οποία ήταν έδρα του Ρωμαίου διοικητή της επαρχίας

Ο Αντίνοος της Νικόπολης. Εύρημα των ανασκαφών στην Οικία του εκδίκου Γεωργίου

(επίτροπος / *procurator Augusti*). Στους χρόνους του Τραϊανού επαναλειτούργησε το νομισματοκοπείο της Νικόπολης, που είχε διακόψει τη λειτουργία του μετά τον Νέρωνα. Ο αυτοκράτορας στις επιγραφές των νομισμάτων εγκωμιάζεται ως Σωτήρ της πόλης, ΑΥΤΟ[ΚΡΑΤΩΡ] ΤΡΑΙΑΝΟΣ ΣΩΤΗΡ ΠΟΛΕΩΣ, προσωινυμία που ασφαλώς συνδέεται με τις ευεργεσίες του προς την πόλη.

Αναθηματικός θωμός αφιερωμένος στον αυτοκράτορα Αδριανό

Ο Αδριανός επισκέφτηκε τρεις φορές τη Νικόπολη στα ταξίδια του προς την Ελλάδα και την Ανατολή. Θεωρείται μάλιστα βέβαιο πως παρακολούθησε τη διδασκαλία του Επίκτητου, της φιλοσοφίας του οποίου υπήρξε οπαδός. Ο Αδριανός λατρεύτηκε στη Νικόπολη ως Δίας Δωδωναίος και η σύζυγός του Σαβίνα ως Άρτεμις Κελκαία, μια τοπική εκδοχή της θεάς. Οι κολακευτικές αυτές εκδηλώσεις των Νικοπολιτών προς το αυτοκρατορικό ζεύγος υποδηλώνουν ευγνωμοσύνη εκ μέρους της πόλης για γενναϊόδωρες ευεργεσίες. Οι απεικονίσεις σε νομίσματα της εποχής του Αδριανού, μιας εντυπωσιακής κρίσης και της μνημειακής Δυτικής Πύλης της Νικόπολης, έχουν συνδεθεί με την κατασκευή του Υδραγωγείου, το οποίο μετά από διαδρομή πολλών χιλιομέτρων έφερε τα νερά των πηγών του Αγίου Γεωργίου στη Νικόπολη. Ως ένδειξη κολακείας προς τον αυτοκράτορα εκλαμβάνεται και η λατρεία του Αντίνοου από τους Νικοπολίτες, του οποίου η προτομή απεικονίζεται σε εκδόσεις νομισμάτων με την επιγραφή *ANTINOON ΘΕΟΝ*.

Εκτός των παραπάνω στοιχείων από τη νομισματική εικονογραφία, δεν υπάρχουν επιγραφικές αναφορές που να τεκμηριώνουν την ανέγερση συγκεκριμένων οικοδομημάτων την εποχή του Τραϊανού ή του Αδριανού. Ωστόσο

σο, με βάση την αρχιτεκτονική μορφή και τις τεχνικές δόμησης, πιθανολογείται η ανέγερση του Ωδείου επί Τραϊανού, ενώ η ανέγερση των Βόρειων Θεμίων και η εκτεταμένη ανακαίνιση του Θεάτρου επί Αδριανού.

Στο δεύτερο μισό του 3ου αι. μ.Χ. η Νικόπολη δέχτηκε την πρώτη βαρβαρική επιδρομή. Όπως μαρτυρεί ο ιστορικός Ζώσιμος (I.39.I), οι Έρουλοι, λαός γερμανικής καταγωγής, διέθεσαν κάκιστα την Ελλάδα. Στην κάθοδό τους κατέστρεψαν πόλεις και ιερά, μεταξύ άλλων της Αθήνας, της Κορίνθου, του Άργους και της Τεγέας. Μετά την καταστροφή της Αθήνας οι

Έρουλοι κατευθύνθηκαν προς τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και την Ήπειρο (267 μ.Χ.). Οι ιστορικές πηγές δεν αναφέρουν τη δήωση της Νικόπολης, ορισμένα όμως στοιχεία συνιγορούν υπέρ της άποψης ότι η πόλη δεν απέφυγε την επίθεση των Ερούλων. Η κοπή πηλθωριστικού νομίσματος επί αυτοκράτορος Γαλλιηνού (253-268 μ.Χ.) και της Σαλωνίνας, αλλά και οι τέσσερις κρυμμένοι στην ευρύτερη περιοχή της Νικόπολης νομισματικοί θησαυροί αυτής της εποχής, υποδηλώνουν κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Στα αυγούστεια τείχη παρατηρούνται εκτεταμένες επισκευές.

Οι περισσότεροι από τους ημικυκλικούς πύργους που πλαισίωναν τις πύλες μετατράπηκαν σε τετράγωνους. Στο βόρειο τμήμα του δυτικού σκέλους της οχύρωσης, το οποίο φαίνεται πως δεν είχε ποτέ ολοκληρωθεί, κλείστηκαν τα διάκενα μεταξύ των πεσσών του Υδραγωγείου, προκειμένου να εξασφαλιστεί η προστασία της πόλης από την πλευρά του Ιονίου. Όπως δείχνουν τα ανασκαφικά δεδομένα, οι παραπάνω επεμβάσεις έγιναν εσπευσμένα. Ως δομικό υλικό χρησιμοποιήθηκαν σπόλια (spolia, η εκ νέου χρήση παλαιότερων δομικών στοιχείων σε νεότερα κτίσματα), στα οποία περιλαμβάνονται

σπόνδυλοι κίωνων, λιθοπλίνθοι από διάφορα οικοδομήματα, ακόμη και θραύσματα αγαλμάτων. Στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. η Νικόπολη ανακάμπτει από τη γενικότερη ύφεση της πολιτικής και κοινωνικής ζωής που είχε πλήξει στα κρίσιμα χρόνια του 3ου αι. μ.Χ. όλες τις πόλεις της αυτοκρατορίας. Την εποχή αυτή η Ήπειρος αναδιοργανώθηκε και χωρίστηκε σε δύο επαρχίες, την Παλαιά Ήπειρο (*Epirus Vetus*) και τη Νέα Ήπειρο (*Epirus Nova*). Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς έγινε αυτή η αναδιοργάνωση, επικρατεί όμως η άποψη ότι είναι έργο του Διοκλητιανού (283-305 μ.Χ.), ο οποίος είναι γνωστός για τις μεταρρυθμίσεις του και σε άλλους τομείς. Η Παλαιά Ήπειρος εκτεινόταν από τα Κεραυνία όρη έως τις εκβολές του Αχελώου, περιελάμβανε δε και τα νησιά Κέρκυρα, Λευκάδα και Ιθάκη. Η Νικόπολη ορίστηκε πρωτεύουσα της Παλαιάς Ηπείρου και έδρα του επαρχιακού διοικητή (*praeses*). Το γεγονός αυτό ασφαλώς συνέβαλε στην ανάκαμψη της πόλης. Οι μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού αλλά και του Μεγάλου Κωνσταντίνου (272-337 μ.Χ.) συνέβαλαν στην ειρήνη και την ευημερία της Ηπείρου μεταξύ των άλλων επαρχιών της αυτοκρατορίας.

Ο Μέγας Κωνσταντίνος είχε αποσπάσει από πόλεις και ιερά του αρχαίου κόσμου έναν μεγάλο αριθμό αγαλμάτων και άλλων έργων τέχνης, με τα οποία κόσμησε τον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης. Η συλλογή αυτή δι-στηρείτο στον Ιππόδρομο έως το 1204, όταν καταστράφηκε από τα στίφη της Τέταρτης Σταυροφορίας. Μεταξύ των άλλων αντικειμένων της συλλογής οι βυζαντινές φιλολογικές πηγές αναφέρουν και το χάλκινο σύμπλεγμα του όνου (Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών*, 10.30· Χωνιάτης, *Ιστορίαι*, Van Dieten 1975 (εκδ.), σ. 649-650), που είχε το όνομα Νίκων, και του ονηλάτη Εύτυχου, το οποίο είχε στήσει ο Αύγουστος στο συγκρότημα του μνημείου της ναυμαχίας του Ακτίου, όπως μας πληροφορούν ο Πλούταρχος και ο Σουητώνιος (Πλού-

*Η ανακατασκευή του νότιου
πύργου της Ανατολικής Πύλης*

Η βόρεια πεσσοστοιχία του Υδραγωγείου της Νικόπολης στον Άγιο Γεώργιο. Άποψη από ανατολικά

υπόλοιπους αιχμαλώτους. Η εύκολη κατάληψη της Νικόπολης από τους Βανδάλους ερμηνεύεται από το γεγονός ότι τα τείχη της, αν και είχαν επισκευαστεί μετά την επίθεση των Ερούλων, παρουσίαζαν ακόμη βασικές αδυναμίες. Η κατάληψη πάντως από τους Βανδάλους υπήρξε το καταλυτικό εκείνο γεγονός που οδήγησε στην απόφαση να ανανεωθεί η οχύρωση και να αναδιαμορφωθεί η πόλη με τον περιορισμό του τειχισμένου χώρου στο ένα πέμπτο του αρχικού.

Ενώ διαρκούσε ο εικοσαετής πόλεμος του Βυζαντίου (538-552 μ.Χ.) εναντίον του βασιλιά των Οστρογότθων Τότιλα, ο οποίος είχε εγκατασταθεί στην Ιταλία, ο Ιουστινιανός φρόντισε για την ενίσχυση των οχυρώσεων της Νικόπολης και άλλων πόλεων της Ηπείρου, όπως παραδίδει ο ιστορικός Προκόπιος: *Ἀνεωάσατο δὲ Νικόπολιν τε καὶ Φωτικήν καὶ τὴν Φοινίκην ὠνομασμένην* (Περὶ κτισμάτων, 4.1.37). Την άνοιξη του 551 μ.Χ. ο στόλος του

Τότιλα λεηλάτησε τα παράλια της Ηπείρου. Δεν είναι γνωστό, αν μεταξύ των πόλεων που υπέστησαν την επιδρομή των Οστρογότθων ήταν και η ευάλωτη σε επιθέσεις από τη θάλασσα Νικόπολη. Η μελλοντική αρχαιολογική έρευνα πιθανώς να εντοπίσει στοιχεία αυτού του επεισοδίου λεηλασίας της πόλης.

Στα τέλη του 6ου αι. μ.Χ., το 587 μ.Χ. εισέ-

Λεπτομέρεια από την τοικοποιία της βόρειας πεσσοστοιχίας

βαλαν στην Ελλάδα αβαροσλαβικά φύλα, τα οποία έφτασαν έως τη νότια Πελοπόννησο, αφού διέσχισαν την Ήπειρο. Η εισβολή αυτή δεν είχε χαρακτήρα επιδρομής αλλά μαζικής μετακίνησης πληθυσμών, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σε διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας, αναγκάζοντας τους κατοίκους να τις εγκαταλείψουν. Μεταξύ των πόλεων που εγκαταλείφθηκαν δεν αναφέρεται η Νικόπολη.

Μετά τις εισβολές των Σλάβων η Νικόπολη δεν εγκαταλείπεται, αλλά επιβιώνει και αντιστέκεται στις επιθέσεις των Βουλγάρων, που υπήρξαν καθοριστικές για την τύχη της πόλης. Στο δεύτερο μισό του 9ου αι. μ.Χ. ιδρύθηκε μια νέα διοικητική και στρατιωτική επαρχία, το Θέμα Νικοπόλεως, με πρωτεύουσα τη Ναύπακτο, το οποίο διατηρήθηκε έως την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους (1204 μ.Χ.) και περιλάμβανε

τη νότια Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία. Μετά το θάνατο του βασιλιά των Βουλγάρων Συμεών (927 μ.Χ.) και τη διαμάχη διαδοχής μεταξύ των γιων του Πέτρου και Μιχαήλ, βουλγαρικά φύλα κατέφυγαν διαμέσου της Μακεδονίας στη Νικόπολη, την οποία λεηλάτησαν. Στους χρόνους του Μιχαήλ Δ' του Παφλαγόνος (1034-1041 μ.Χ.), όταν αυτοανακηρύχθηκε βασιλιάς των Βουλγάρων ο Πέτρος Δελεάνος, οι κάτοικοι του Θέματος της Νικοπόλεως, εκτός της Ναυπάκτου, αντιδρώντας στην απληστία του εισπράκτορα των δημοσίων φόρων Ιωάννη Κουτζομύτη που είχε σταλεί από την Κωνσταντινούπολη, προσχώρησαν στη βουλγαρική εξουσία. Οι επιδρομές των Βουλγάρων του 10ου και του 11ου αι. οδήγησαν στη σταδιακή εγκατάλειψη και την τελική ερήμωση της πόλης.

Λεπτομέρεια της βόρειας πεσσοστοιχίας του Υδραγωγείου στον Άγιο Γεώργιο

Zurück Seite des großen Theaters von Nikopolis

Άποψη των ερειπίων της Νικόπολης. Σχέδιο του
Carl Haller von Hallerstein, 28 Αυγούστου 1810
(Αρχείο Ιδρύματος «Ακτία Νικόπολης»)

Η ΝΙΚΟΠΟΛΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ

Μετά την εγκατάλειψη της Νικόπολης και τη βαθμιαία συσσώρευση ερειπίων, ο αρχαιολογικός χώρος μετατράπηκε σε μια οιονεί απέραντη δεξαμενή προσπορισμού οικοδομικού υλικού. Σημαντική ποσότητα οικοδομικού υλικού από τα μνημεία της Νικόπολης, όπως κιονόκρανα, επιστύλια, φατνώματα, οπτόπλινθοι του ρωμαϊκού τείχους και άλλα, εντοπίζονται σε μνημεία της Άρτας και των περικύρων της εποχής του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Η διαρπαγή οικοδομικού υλικού συνεχίστηκε κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας. Ο Αλή Πασάς των Ιωαννίνων, ο οποίος πραγ-

ματοποίησε και ανασκαφή στη Νικόπολη σε αναζήτηση θησαυρών, επιδόθηκε με ιδιαίτερο ζήλο στη διαρπαγή οικοδομικού υλικού. Ο Δανός περιηγητής Πέτερ Όλαφ Μπρόντσεντ (Peter Oluf Brøndsted), ο οποίος συμμετείχε στην ανασκαφή του Αλή Πάσα, πιθανότατα στο χώρο των Νυμφαίων της Δυτικής Πύλης, σημειώνει στα γραπτά του τα εξής: Μεγάλη ποσότητα μαρμάρινων κόνων και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη από τα ερείπια αποσπάστηκαν τα τελευταία χρόνια με διαταγή του Βεζίρη Αλή για να χρησιμοποιηθούν στην οικοδόμηση των δύο παλατιών του Πασά και σε τζαμιά της Πρέβεζας, τα οποία ολοκληρώθηκαν πρόσφατα.

Οικοδομικό υλικό από τη Νικόπολη χρησιμοποιήθηκε και στην ανέγερση δημόσιων οικοδομημάτων και οικιών της Πρέβεζας στα νεότερα χρόνια.

Όταν το Βυζάντιο ψυχωραγούσε, στη δυτική Ευρώπη με επίκεντρο τη Φλωρεντία αναδύονταν το ρεύμα της Αναγέννησης, στο οποίο, μεταξύ άλλων, κυριαρχούσε η νοσταλγία της κλασικής αρχαιότητας και το ενδιαφέρον των ουμανιστών να επισκεφτούν την Ελλάδα. Κατά τον 15ο και 16ο αι. πραγματοποιούνται αραιές επισκέψεις περιηγητών στην Ελλάδα, οι οποίες αυξάνονται στους επόμενους αιώνες και εξελίσσονται σε μόδα τον 18ο αι. Οι περιηγήσεις στην Ιταλία, την Ελλάδα και αργότερα τη Μικρά Ασία, ο Μεγάλος Γύρος (Grand Tour) όπως ονομάστηκε, αποτελούσε απαραίτητο στοιχείο της εκπαίδευσης των νέων της αριστοκρατίας

στη Δυτική Ευρώπη. Στις δημοσιεύσεις των ταξιδιών τους οι περιηγητές του ελλαδικού χώρου, οι οποίοι πολλαπλασιάστηκαν τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι., όταν η Ελληνική Επανάσταση βρισκόταν σε εξέλιξη, περιγράφουν τις

Μαρμάρινο δίζωνο κιονόκρανο, 8' μισό 5ου / αρχές 6ου αι. μ. Χ. Βρέθηκε στο κάστρο του Αγίου Ανδρέα της Πρέβεζας

Ενεπίγραφο τμήμα θριγκού, από την Οικία του Χουσεΐν Πασά στην Πρέβεζα. Σώζει σε δύο στίχους την επιγραφή: ΔΩΡΟΘΕΟΣ ΚΑΙ ΜΑΡΚΕΛΛΑ Η ΚΑΙ Α ΓΕΜ / ΕΠΟΙΗΣΑΤΟ ΥΠΟΣΧΕΣΕΩΣ ΥΠΕΡ ΗΣ

αρχαιότητες, το ελληνικό τοπίο και τα έθιμα των Ελλήνων. Ορισμένοι από αυτούς περι-συλλέγουν αρχαιότητες ή επιδίδονται ακόμη και σε ανασκαφές, αφαιρώντας έργα τέχνης, τα οποία μεταφέρουν στις πρωτεύουσες της Ευρώπης.

Με την επίσκεψη του Κυριακού του Αγκωνίτη στη Νικόπολη το 1435 και το 1436, λίγα μόλις χρόνια πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης, εγκαινιάζεται η αρχαιολογική έρευνα της αρχαίας πόλης. Ο Κυριακός Πιτσικόλλι (Ciriaco de' Pizzicollis, 1391-1452), έμπορος και ουμανιστής από την Αγκώνα, ο οποίος θεωρείται πρόδρομος του περιηγητισμού, πραγματοποίησε πλήθος ταξίδια για εμπορικούς σκοπούς στη Νότια Ιταλία, την Ελλάδα, την Αίγυπτο και τη Μέση Ανατολή. Στα ταξίδια του αντέγραφε επιγραφές, σχεδίαζε κατόψεις, περιέγραφε αρχαιότητες και συγκέντρωνε αρχαία αντικείμενα. Με ορμητήριο την Άρτα, όπου διέμεινε στην αυλή του Καρόλου των Τόκων, ο Κυριακός πραγματοποίησε εκδρομές στα περίχωρα, μεταξύ άλλων και στη Νικόπολη, την οποία χαρακτηρίζει «μεγάλη πόλη της Ηπείρου». Εντυπωσιασμένος από το πλήθος των οικοδομημάτων από οπτοπλινθοδομή με μαρμάρινες διακοσμήσεις, την ταύτισε με τη Δωδώνη.

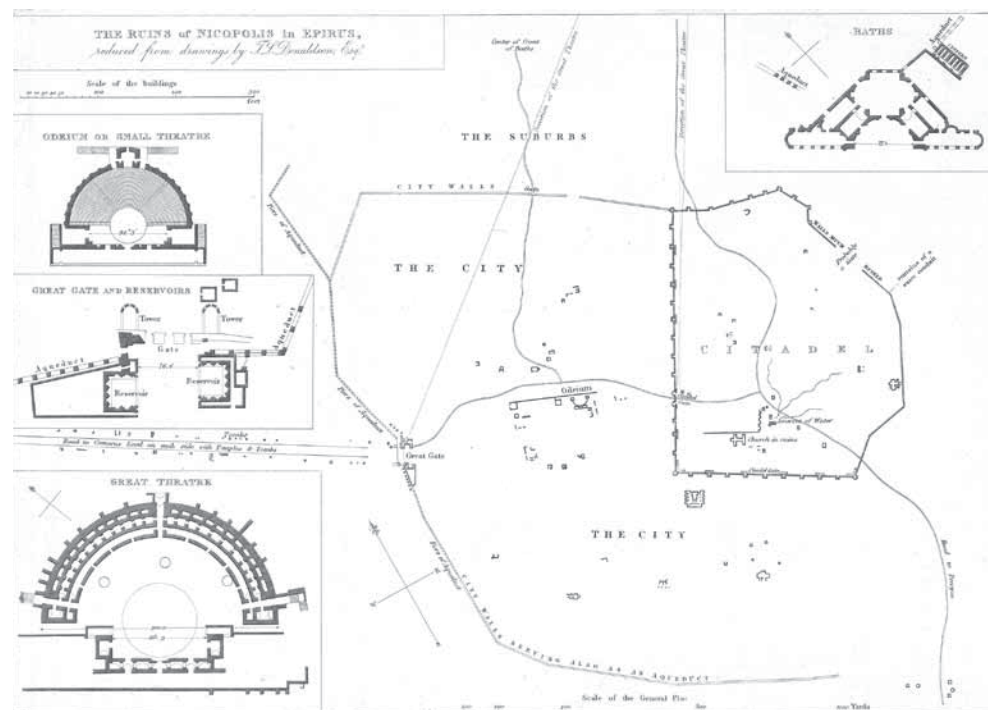
Στα τέλη του 18ου και στις πρώτες

δεκαετίες του 19ου αι. ο αριθμός των περιηγητών στην Ήπειρο αυξήθηκε σε εντυπωσιακό βαθμό. Ο Γάλλος Γενικός Πρόξενος στην αυλή του Αλή Πασά Φρανσουά Πουκεβίλ (François Pouqueville), στο έργο του *Ταξίδι στην Ελλάδα*, που δημοσιεύτηκε το 1826, σημειώνει: *όλοι οι περιηγητές που αποβίβαστηκαν στις ακτές της Ηπείρου επισκέφτηκαν, σχεδίασαν και περιέγραψαν τη Νικόπολη*. Ο κατάλογος των περιηγητών που επισκέφτηκαν τη Νικόπολη είναι μακρύς. Ορισμένοι από αυτούς άφησαν σχέδια των ερειπίων της, τα οποία όμως δεν διακρίνονται για την πιστή απόδοση της πραγματικότητας.

Σταθμό στη Νικόπολη των περιηγητών αποτελεί η επίσκεψη στο χώρο του Άγγλου συνταγματάρχη Ουίλλιαμ Μάρτιν Ληκ (William Martin Leake) το 1804 και πάλι αργότερα, το 1809. Ο Ληκ περιέγραψε εύστοχα τα ορατά μνημεία σε συνάφεια με τις ιστορικές πηγές, τις οποίες κατείχε σε αξιοθαύμαστο βαθμό. Όπως σημειώνει στο έργο του *Travels in Northern Greece*, που δημοσιεύτηκε το 1835, ο ερειπίωνας ονομαζόταν από τους ντόπιους Παλαιοπρέβεζα και τα παλαιοχριστιανικά της τείχη Παλαιόκαστρο. Ο Ληκ μεταξύ άλλων προσδιόρισε, με βάση τα αποσπάσματα του Στράβωνα, τη θέση του στρατηγείου του Οκταβιανού, τη θέση του Γυμνασίου και τη θέση

του λιμανιού στο Βαθύ. Λίγα χρόνια μετά τον Ληκ επισκέφτηκε τη Νικόπολη ο διακεκριμένος Άγγλος αρχιτέκτων Τόμας Λέβερτον Ντόναλτσον (Thomas Leverton Donaldson, 1795-1885), ο οποίος εκπόνησε το πρώτο το-

πογραφικό σχέδιο της Νικόπολης και σχέδια κατόψεων σημαντικών μνημείων, όπως του Θεάτρου και του Ωδείου. Τα σχέδια του Ντόναλτσον περιέλαβε ο Ληκ στη δημοσίευση των περιηγήσεών του.

Κάτοψη των ερειπίων της Νικόπολης. Σχέδιο του T.L. Donaldson στο W.M Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 1, Λονδίνο 1835

Χάθκινο νόμισμα Νικόπολης (Συλλογή W. M. Leake, Μουσείο Fitzwilliam του Κέιμπριτζ)

Άποψη των ερειπίων της Νικόπολης με το Ωδείο σε πρώτο πλάνο
(Edward Lear 1849, Houghton Library-Harvard University)

Άποψη των ερειπίων της Νικόπολης με το Στάδιο σε πρώτο πλάνο και το Θέατρο σε δεύτερο
(Edward Lear 1849, Houghton Library-Harvard University)

Βασιλική Β. Αποψη του αιθρίου κατά τη διάρκεια των ανασκαφών της Αρχαιολογικής Εταιρείας (Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αρχείο Γ. Σωτηρίου)

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Τον Ιούλιο του 1913, εννέα μήνες μετά την απελευθέρωση της περιοχής από τους Τούρκους, η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία εγκαινίασε την ανασκαφική έρευνα της Νικόπολης, με διευθυντή τον Έφορο Αρχαιοτήτων Αργολοδοκρινθίας Αλέξανδρο Φιλαδελφέα. Ο αρχαιολόγος και ζωγράφος, μαθητής του Γύζη στο Μόναχο, αφιέρωσε σημαντικό μέρος της επιστημονικής του καριέρας στην έρευνα της Νικόπολης.

4 Ιουλίου, ἤρχισαμεν σὺν θεῷ τὰς ἐργασίας μὲ 6 ἐργάτας παρὰ τῷ ἐκκλησιδίῳ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ... Με τις λέξεις αυτές του Φιλαδελφῆς στο ημερολόγιο της ανασκαφής ανοίγει το κεφάλαιο της επιστημονικής έρευνας της Νικόπολης. Από το 1913 έως το 1926 ο Φιλαδελφῆς πραγματοποίησε ανασκαφές σε πολλά σημεία του αρχαιολογικού χώρου. Ο τοπογραφικός χάρτης της Νικόπολης που δημοσίευσε το 1926 αποτελεί τον δεύτερο τοπογραφικό χάρτη μετά από εκείνον που δημοσίευσε ο Ληκ.

Ο Φιλαδελφῆς συγκέντρωσε το 1914 τα κινητά ευρήματα των ανασκαφών σε ένα δωμάτιο του πρώην Οθωμανικού Διοικητηρίου (το σημερινό Δικαστικό Μέγαρο της Πρέβεζας), τα οποία στη συνέχεια μετέφερε στο Δημαρχείο. Το 1924 ίδρυσε το πρώτο Μουσείο στο μουσουλμανικό τέμενος το γνωστό ως Εσκή Τζαμί ή Τζαμί Ιτς Καλέ, που βρισκόταν έξω από το

Σελίδες του ημερολογίου ανασκαφής του Α. Φιλαδελφῆως

Το Εσκή Τζαμί ή Τζαμί Ιτς Καλέ της Πρέβεζας μετά το βομβαρδισμό του 1941 (Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας)

κάστρο του Αγίου Ανδρέα. Το τζαμί βομβαρδίστηκε από την ιταλική αεροπορία το 1941. Όσα ευρήματα διασώθηκαν, λεηλατήθηκαν στη συνέχεια. Τα λίγα εναπομείναντα αρχαία, κυρίως λίθινες σαρκοφάγοι, μεταφέρθηκαν το 1946 στον αρχαιολογικό χώρο της Νικόπολης από τον τότε Επιμελητή Αρχαιοτήτων Φώτιο Πέτσα.

Από το 1926 έως το 1938 οι ανασκαφές της Εταιρείας συνεχίστηκαν από τους Γεώργιο Σωτηρίου και Αναστάσιο Ορλάνδο, οι οποίοι ερεύνησαν τη Βασιλική Β και τη Βασιλική Γ. Μεταπολεμικά τις ανασκαφές διηύθυνε ο Ορλάνδος, ο οποίος ερεύνησε τη Βασιλική Δ, που βρίσκεται έξω από τα παλαιοχριστιανικά τείχη, ενώ μαζί με τον Δημήτριο Πάλλα ανέσκαψαν το 1958, στη θέση Φτελιά, περιστατική έπαυλη των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Ο Πάλλας το 1958, σε δοκιμαστικές τομές στην περιοχή της Μαργαρώνας, κάτω από το ναΐσκο του Αγίου Μηνά, εντόπισε μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική, γνωστή ως Βασιλική Ε ή του Αγίου Μηνά.

Το 1938 επισκέφτηκαν τη Νικόπολη οι αρχιτέκτονες Αουγκούστο Μπατσίν (Augusto Baccin) και Βιτόριο Τζίνο (Vittorio Zino), μέλη της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα, οι οποίοι δύο χρόνια αργότερα δημοσίευσαν σχέ-

δια και παρατηρήσεις για τα ρωμαϊκά μνημεία.

Το 1942 μέλη του ιταλικού εκστρατευτικού σώματος, γνωστού ως *Comando XXVI Corpo d'Armata* που είχε στρατοπεδεύσει στη Νικόπολη, αποτύπωσαν τα παλαιοχριστιανικά τείχη και τα μνημεία που περικλείονται μέσα σε αυτά. Τα σχέδια των Ιταλών, που συμπληρώνουν τους χάρτες του Ληκ και του Φιλαδελφῆς, εντοπίστηκαν αργότερα στην Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή της Αθήνας και δημοσιεύτηκαν το 1986-87.

Το 1940 ο Έφορος Αρχαιοτήτων Ιωάννης Παπαδημητρίου πραγματοποίησε μικρή ανασκαφική έρευνα στο Γυμνάσιο και στο Στάδιο. Σκοπός της έρευνας, όπως σημειώνει, υπήρξε ο καθορισμός των υπό του Στράβωνος 7.7.6 αναφερομένων μνημείων της Νικοπόλεως των ρωμαϊκών χρόνων. Στην περιοχή του Γυμνασίου εντόπισε και ερεύνησε ταφικό οικοδόμημα που υψωνόταν πάνω σε πόδιο. Λόγω του πολέμου και της κατοχής που ακολούθησε, ο Παπαδημητρίου δεν συνέχισε τις ανασκαφές στη Νικόπολη. Στο μνημείο, που είχε εξαφανιστεί κάτω από πυκνή βλάστηση, πραγματοποιήθηκε συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα τη δεκαετία του 1990.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 γίνεται εντονότερη η παρουσία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Νικόπολη, η οποία συμβάλλει

Αποψη της αίθουσας του παλαιού Μουσείου στον αρχαιολογικό χώρο της Νικόπολης

στη διάσωση των αρχαιοτήτων. Πραγματοποιούνται εργασίες συντήρησης και στερέωσης σε διάφορα μνημεία, όπως στο Ωδείο, στο νότιο σκέλος του παλαιοχριστιανικού τείχους και στη Δυτική Πύλη του βόρειου σκέλους του ρωμαϊκού τείχους, στις Βόρειες Θέρμες, στα Νυμφαία της Δυτικής Πύλης, στο Θέατρο και στους πεσσούς του Υδραγωγείου στις πηγές του ποταμού Λούρου, στο σημερινό χωριό Άγιος Γεώργιος. Περιστασιακά πραγματοποιούνται ανασκαφές σωστικού χαρακτήρα σε διάφορα σημεία του χώρου, όπως στον Υδατόπυργο (*castellum*) που βρίσκεται μεταξύ του Ωδείου και της Δυτικής Πύλης, στις Νεκροπόλεις, στην Οικία του Μάνιου Αντωνίνου και στα Νυμφαία της Δυτικής Πύλης. Το 1960 ο Σωτήρης Δάκαρης πραγματοποιεί ανασκαφές στο Ωδείο και τον επόμενο χρόνο το μνημείο παραδίδεται στο κοινό για παραστάσεις. Σημαντικό θεωρείται το έργο της περισυλλογής διάσπαρτων κινητών αρχαίων από τους αγρούς της Νικόπολης, στην οποία πρωτοστάτησε για πολλά χρόνια ο φύλακας αρχαιοτήτων Γεώργιος Νούσιος.

Τη δεκαετία του 1960 οικοδομείται μέσα στα παλαιοχριστιανικά τείχη, κοντά στη Βασιλική Α, μι-

κρό λθόκτιστο Μουσείο, την έκθεση του οποίου επιμελήθηκε η Ιουλία Βοκοτοπούλου. Το Μουσείο άνοιξε τις πύλες του για το κοινό το 1972.

Το 1974 ο Φώτιος Πέτσας, καθηγητής κλασικής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, πραγματοποιεί ανασκαφική έρευνα στο Τρόπαιο της νίκης του Ακτίου, υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Οι ανασκαφές διακόπτονται μετά από δύο εβδομάδες λόγω της επιστράτευσης που προκάλεσε η τουρκική εισβολή στην Κύπρο.

Το 1984 έλαβε χώρα στην Πρέβεζα το Α΄ Διεθνές Συμπόσιο για τη Νικόπολη, στο οποίο, εκτός από τις επιστημονικές ανακοινώσεις, κατατέθηκαν προτάσεις για τη λήψη άμεσων μέτρων προστασίας και την αντιμετώπιση του χώρου ως ενιαίου συνόλου. Σύμφωνα με τις προτάσεις του Συμποσίου συστάθηκε το 1987 η Επιστημονική Επιτροπή Νικόπολης.

Το 1989 οι καθηγητές William M. Murray και Φώτιος Μ. Πέτσας δημοσίευσαν τα αρχαιολογικά δεδομένα του Τροπαίου της νίκης του Ακτίου (Το Μνημείο του Ακτιακού Πολέμου στο Στρατόπεδο του Οκταβιανού - *Octavian's Campsite Memorial for the Actian War*), τα οποία είχαν προκύψει έως

τότε από τις ανασκαφές των Α. Φιλαδελφέως και Ι. Μηλιόδη στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι., από τη σύντομη ανασκαφική έρευνα του Πέτσας το καλοκαίρι του 1974, από τη μελέτη των λαξευμάτων υποδοχής των εμβόλων από τον Murray και από τη σύντομη επιφανειακή έρευνα στο χώρο του μνημείου υπό τη διεύθυνση του Πέτσας το 1986. Η σύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων και η ανάλυσή τους σε συνάφεια με τις ιστορικές πηγές αποτελούν ένα εξέχον κεφάλαιο στη σύγχρονη έρευνα του αρχαιολογικού χώρου.

Οι εργασίες της Επιστημονικής Επιτροπής Νικόπολης από το 1987 έως και το 2015 στόχευσαν στη διάσωση των αρχαιοτήτων και τη σταδιακή διαμόρφωση του χώρου σε Αρχαιολογικό Πάρκο. Προηγήθηκαν μελέτες και έρευνες, όπως γεωφυσικές διασκοπήσεις, χαρτογραφίες, αποτυπώσεις, ηλεκτρονική ταξινόμηση κατά αγροτεμάχιο των διάσπαρτων πληροφοριών και επιφανειακές έρευνες, οι οποίες συνέβαλαν στον προσδιορισμό των κύριων χωροταξικών χαρακτηριστικών της αρχαίας πόλης. Ακολούθησαν εργασίες οι οποίες συνοψίζονται ως εξής: απαλλοτριώσεις αγροτεμαχίων, ανασκαφές, συντήρησης κινητών ευρημάτων και ψηφιδωτών δαπέδων, αναστηλώσεις και αποκαταστάσεις μνημείων, κατασκευή στεγάστρων προστασίας, διαμόρφωση και ανάδειξη του περιβάλλοντος χώρου των μνημείων. Τα δεδομένα των ερευνών οδήγησαν στην ανίχνευση του πολεοδομικού ιστού της πόλης και

στη σύνθεση ενός πληρέστερου τοπογραφικού χάρτη με όλα τα μνημεία που έχουν εντοπιστεί έως σήμερα. Η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού κινητών ευρημάτων οδήγησε στην ανέγερση νέου, σύγχρονου αρχαιολογικού μουσείου, το οποίο άνοιξε τις πύλες του για το κοινό το 2009. Στόχος των εργασιών που υλοποιήθηκαν ήταν η «αποκατάσταση» του πολιτισμικού τοπίου, κυρίως μέσω της ανάδειξης επιλεγμένων μνημείων ως οργανικών τμημάτων του αρχαίου πολεοδομικού ιστού, τα οποία, με την κατάλληλη σύνδεση, μπορούν –ως ένα βαθμό– να ανασυνθέσουν την εικόνα της αρχαίας πόλης.

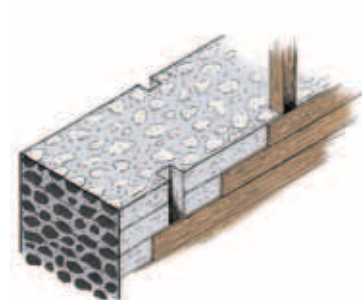
Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 (1991-1996) υλοποιήθηκε το εγχείρημα επιφανειακών ερευνών από το Πανεπιστήμιο της Βοστώνης σε συνεργασία με τις αρμόδιες τότε Εφορείες Αρχαιοτήτων (ΙΒ΄ Προϊστορικών και Κλασικών και 8η Βυζαντινών), γνωστό ως *Nicopolis Project*. Οι έρευνες κάλυψαν έκταση περίπου 1,200 τ.χλμ., η οποία περιλαμβάνει ολόκληρο σχεδόν το νομό Πρέβεζας και τμήμα του νομού Άρτας στις εκβολές του ποταμού Λούρου, την άμεση δηλαδή περιοχή του χώρου δικαιοδοσίας της Νικόπολης. Στόχος του εγχειρήματος ήταν η ερμηνεία των αλλαγών στη διαχρονική σχέση ανθρώπου και περιβάλλοντος. Η έρευνα εντόπισε πλήθος αρχαιολογικών θέσεων της περιόδου από την ίδρυση έως την εγκατάληψη της Νικόπολης, οι οποίες σχετίζονται με διάφορες εγκαταστάσεις εκμετάλλευσης των πλουτοπαραγωγικών πηγών της υπαίθρου.

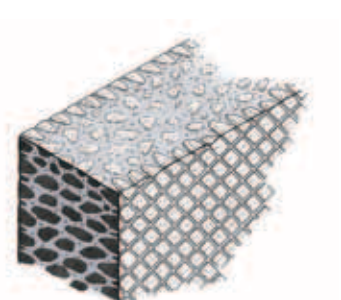
Συντήρηση ψηφιδωτού δαπέδου, Βασιλική Α, βόρειο παράθυρο

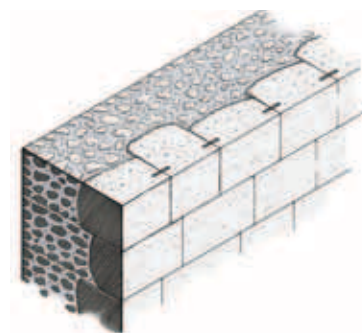
Εργασίες έρευνας, διάσωσης και ανάδειξης των μνημείων κατά τις τελευταίες δεκαετίες

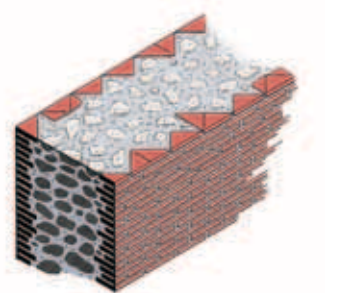
I. *Opus caementicium*

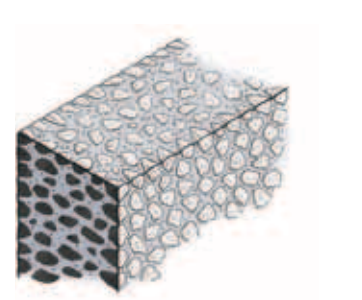
IV. *Opus reticulatum*

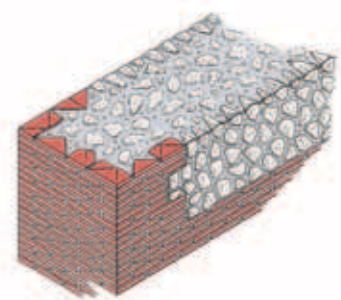
II. *Opus quadratum*

V. *Opus testaceum*

III. *Opus incertum*

VI. *Opus mixtum*

Η ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ

Υπολογίζεται πως περίπου εξακόσιες πόλεις και επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας είχαν το προνόμιο κοπής νομισμάτων χαμηλής αξίας, παράλληλα με την παραγωγή του επίσημου νομίσματος της Ρώμης. Το προνόμιο παραχωρείτο από τον αυτοκράτορα για την εξυπηρέτηση των τοπικής εμβέλειας οικονομικών συναλλαγών. Στις παραπάνω πόλεις εντάσσεται και η Νικόπολη: το νομισματοκοπείο χαλκών νομισμάτων της λειτουργήσε από την ίδρυσή της έως τους χρόνους του αυτοκράτορος Γαλλιανού (253-268 μ.Χ.). Με βάση τα δεδομένα των ανασκαφικών ερευνών, οι οποίες καλύπτουν μικρή έκταση σε σχέση με το ποσοστό των νομισμάτων της τοπικής παραγωγής που κυκλοφορούσαν εντός της πόλης ανερχόταν περίπου στο 76% σε σχέση με το ποσοστό των νομισμάτων άλλων επαρχι-

ακών νομισματοκοπειών και του αυτοκρατορικού της κεντρικής εξουσίας. Η κυκλοφορία των νομισμάτων της Νικόπολης σπάνια ξεπερνούσε τα όρια της Ηπείρου.

Αργυρό νόμισμα Φαυστίνας Α' (μετά το 140 μ.Χ.)
(Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων)

Τα πρώτα νομίσματα της Νικόπολης εκτιμάται πως κυκλοφόρησαν το φθινόπωρο του 27 π.Χ., με αφορμή την τέλεση των πρώτων Νέων Ακτιών. Τα συγκεκριμένα νομίσματα φέρουν την επιγραφή ΚΤΙΣΜΑ ΣΕΒΑΣΤΟΥ, το ίδρυμα δηλαδή του Σεβαστού. Μια ολγάριθμη σειρά νομισμάτων, μεγάλων σε μέγεθος, στα οποία εικονίζεται ως εμπροσθότυπος η προτομή του Αυγούστου, με την επιγραφή ΚΤΙΣΤΟΥ ΣΕΒΑΣΤΟΥ, και ως οπισθότυπος φτερωτό κηρύκειο διασταυρούμενο με ακύπτερο (κεραυνό), με την επιγραφή ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ ΙΕΡΑ, θεωρείται ότι ήταν

Χάλκινο νόμισμα Αυγούστου (27 π.Χ. - 14 μ.Χ.)

αναμνηστικά μετάλλια για τα πρώτα Άκτια.

Σύμφωνα με τα στατιστικά δεδομένα των ερευνών, η παραγωγή κάθε σειράς νομισμάτων ήταν ποσοτικά μικρή, η διάρκεια όμως της κυ-

Νομίσματα με προτομή Νίκης-Τύχης με πυργοειδές στέμμα (Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων)

κλοφορίας έως την απόσυρσή τους ήταν μεγάλη. Το ρεπερτόριο των νομισμάτων της Νικόπολης χαρακτηρίζεται από ποικιλία. Η Νίκη, το «λαλούν σύμβολο» της πόλης, αποτελεί το συχνότερο μοτίβο διακόσμησης σε όλη τη διάρκεια της νομισματοκοπίας. Οι σειρές που κόπηκαν στους χρόνους του Αυγούστου παρέμεναν στην κυκλοφορία σε όλη τη διάρκεια του Ιουλιό-κλαυδιανής και της Φλαβιανής δυναστείας, με εξαίρεση μια σύντομη παρένθεση επί Νέρωνος. Σε δύο κοπές νομισμάτων της Νικόπολης της εποχής αυτής, στην πρόσθια όψη απεικονίζεται προτομή της προσωποποίησης της πόλης ως πυργωστεφούς Νίκης, με την επιγραφή ΝΕΡΩΝΙΚΟΠΟΛΙΣ Η ΠΡΟΣ ΑΚΤΙ[ΟΝ]. Στον έναν από τους δύο τύπους, στην οπίσθια όψη απεικονί-

ζεται πλοίο με την επιγραφή ΝΕΡΩΝΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΕΒΑ ΕΠΙΦΑΝ(Ε)ΙΑ. Η έκφραση αυτή, που αντιστοιχεί στη λατινική *adventus augusti*, σήμαινε την προσωπική άφιξη του αυτοκράτορα στη Ρώμη ή σε άλλη πόλη. Στην οπίσθια όψη του δεύτερου τύπου απεικονίζεται όρθια Νίκη να κρατά στέφανο με την επιγραφή ΝΕΡΩ[ΝΟΣ]. Επιπλέον, μια σπάνια σειρά νομισμάτων, τα οποία παλαιότερα αποδίδονταν στο νομισματοκοπείο της Απολλωνίας της Ηπείρου, θεωρούνται ότι ανήκουν στο νομισματοκοπείο της Νικόπολης. Στα νομίσματα απεικονίζεται, στην πρόσθια όψη ο Νέρων ως Απόλλων να παίζει τη λύρα και στο πεδίο

η επιγραφή ΝΕΡΩΝΙ ΑΠΟΛΛΩΝΙ ΚΤΙΣΤΗ. Στην οπίσθια όψη εικονίζεται Νίκη να κρατά στέφανο με την επιγραφή ΝΕΡΩΝΟΣ. Σε άλλη έκδοση στην πρόσθια όψη εικονίζεται η Ελευθερία με την επιγραφή ΝΕ[ΡΩΝΙ ΔΗΜ]ΟΚΙΩ ΠΑΤΡΩΝΙ ΕΛΛΑΔΟΣ. Σε μια τρίτη έκδοση, στην πρόσθια όψη ο Νέρων μέσα σε ναϊσκό, με την επιγραφή ΝΕΡΩΝΙ ΠΑΤΡΩ, και στην οπίσθια όψη η Ελευθερία και η επιγραφή ΝΕΡΩΝΙ ΠΑΤΡΩΝΙ ΕΛΛΑΔΟΣ. Όλες αυτές οι νομισματικές εκδόσεις θεωρούνται ότι σχετίζονται με

Εκδόσεις επί διαφόρων αυτοκρατόρων. Στον οπισθότυπο Νίκη με στέφανο στο ένα χέρι και κλαδί φοίνικα στο άλλο

Βωμός με ανάγλυφη παράσταση κηρυκείου από το χώρο της Βασιλικής Β

* Βερόνα, Δημοτικό Μουσείο di Castelvecchio

την άφιξη και την παραμονή του Νέρωνα στη Νικόπολη.

Το νομισματοκοπείο επαναλειτούργησε επί Τραϊανού, όταν η Ήπειρος έγινε αυτόνομη επαρχία με πρωτεύουσα τη Νικόπολη. Την περίοδο αυτή η Νικόπολη γνώρισε αξιόλογη ακμή ως οικονομικό, διοικητικό και πολιτιστικό κέντρο.

Στους χρόνους του Τραϊανού αυξήθηκε η παραγωγή νομισμάτων, έγιναν αλλαγές στο μετρολογικό σύστημα και εκδόθηκαν μεταθανάτιες κοπές του Αυγούστου, οι οποίες επαναλήφθηκαν και επί άλλων αυτοκρατόρων. Οι εκδόσεις αυτές κατά τον 2ο και 3ο αι. μ.Χ., που φέρουν στην κύρια όψη το πορτρέτο του Αυγούστου με την επιγραφή ΚΤΙCΤΗC CΕΒΑCΤΟΥ ή ΚΤΙCΤΗC ΑΥΓΟΥCΤΟC, αποτελούν μοναδική περίπτωση, χωρίς αντίστοιχο στα επαρχιακά νομισματοκοπεία των αυτοκρατορικών χρόνων, καταδεικνύοντας το κύρος που αντλούσε η πόλη από την εικονιστική παρουσία του ιδρυτή της.

Η έκδοση νομισμάτων από τα επαρχιακά νομισματοκοπεία των αυτοκρατορικών χρόνων, παράλληλα με την καθαυτό οικονομική διάσταση, αποσκοπούσε στο να προσδώσει

γότητρο στην πόλη και την κοινωνία της, τιμώντας τους τοπικούς θεούς και εορτάζοντας σημαντικά τοπικά γεγονότα. Οι περισσότερες από τις εκδόσεις του νομισματοκοπείου της Νικόπολης εντάσσονται στο πλαίσιο επιτεικτών εκδηλώσεων, κατά κύριο λόγο στο πλαίσιο των Ακτίων. Κάθε τέσσερα χρόνια, το μήνα Σεπτέμβριο, κατέφθανε στη Νικόπολη, μαζί με τους αθλητές, πλήθος ακολούθων, θαυμαστών και προσκυνητών, ως επί το πλείστον από τις περιοχές της ελληνικής Ανατολής. Στο διάστημα των αγώνων εισέρρεε ξένο νόμισμα, το οποίο έπρεπε να εξαργυρωθεί με το τοπικό, την επάρκεια του οποίου όφειλαν να εξασφαλίσουν εγκαίρως οι αρχές της πόλης. Αντικείμενα και σύμβολα που αναφέρονται στους αγώνες απεικονίζονται στα νομίσματα από την εποχή του Τραϊανού έως και τις τελευταίες κοπές επί Γαλλιηνού και Σαλωνίνας. Κυριαρχεί ο ακτιακός στέφανος, ο οποίος ήταν φτιαγμένος από διάφορα φυτά (συνήθως καλάμια, δάφνη ή κισσό). Στο κέντρο του στεφάνου χαράσσεται το γράμμα Α ή η λέξη ΑΚΤΙΑ. Συχνό εικαστικό μοτίβο αποτελεί επίσης η ακτιακή τράπε-

ζα, η οποία παριστάνεται να φέρει πάνω έπαθλο, όπως στέφανο, αμφορέα και κράνος. Ορισμένες απεικονίσεις, όπως άρματα (τέθριππο ή συνωρίς) και πλοία με κωπηλάτες, παραπέμπουν στις αρματοδρομίες και τις λεμβοδρομίες (την πλοίων άμιλλαν). Τέλος, γυναικεία μορφή με δάδα στο αριστερό χέρι και αγγείο-έπαθλο στο δεξί ταυτίζεται με τη θεά Ακτιάδα, προσωποποίηση των Ακτίων.

έρευνα. Κρίνοντας από τα νομίσματα ορισμένων άλλων νομισματοκοπείων, στα οποία σημειώνονται οι εκδοτικές αρχές, πιθανολογείται ότι υπεύθυνος για τη διαδικασία της έκδοσης των νομισμάτων θα μπορούσε να είναι ο Άρχων ή ο Γραμματεὺς της τοπικής Βουλής ή κάποιος άλλος αξιωματούχος της τοπικής κυβέρνησης, όπως ο άγωνοθέτης που προήδρευε των Ακτίων.

Στις εκδόσεις επί αυτοκράτορος Γαλλιηνού και της συζύγου του Σαλωνίνας αντανakλώνται ιστορικά γεγονότα που οδήγησαν τελικά στην παύση της λειτουργίας του νομισματοκοπείου της Νικόπολης. Παράγονται μεγάλες ποσότητες νομισμάτων, με αυξημένη την ονομαστική τους αξία, η οποία δηλώνεται με τα γράμματα Δ και Η, χαραγμένα στην επιφάνεια της οπίσθιας όψης: μετατρέπεται δηλαδή η αξία των δύο χάλκινων ασσαρίων σε τέσσερα και των τεσσάρων σε οκτώ. Τέσσερις θησαυροί, προερχόμενοι από την ευρύτερη περιοχή της επικράτειας της Νικόπολης, φανεώνουν την τάση αποθησαυρισμού κατά την περίοδο αυτή. Συνολικά οι θησαυροί περιείχαν 425 χάλκινα νομίσματα της Νικόπολης. Περιλαμβάνουν εκδόσεις από την εποχή των Σεβήρων (193-235 μ.Χ.) έως και την εποχή του Γαλλιηνού. Οι περισσότερες από τις τελευταίες φέρουν την ένδειξη Δ ή Η (δηλαδή τους αριθμούς 4 και 8). Ο πληθωρισμός οφειλόταν προφανώς στη χρηματοδότηση των έκτακτων μέτρων (επισκευές των τειχών, πληρωμή στρατεύματος κ.ά.) που θα πήρουν οι αρχές της πόλης, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τον επερχόμενο κίνδυνο της εισβολής των Ερούλων. Παρόμοια φαινόμενα παρατηρούνται και σε άλλες πόλεις του ελλαδικού χώρου την ίδια εποχή. Μετά την τρομερή επιδρομή των Ερούλων το νομισματοκοπείο της πόλης έπαψε οριστικά να λειτουργεί.

Χάλκινο νόμισμα Εθαγάβαθου με πηλοίο με έξι κωπηλάτες και έναν αρχηγό στον οπισθότυπο (218-222 μ.Χ.)

Εκτός από τα Άκτια, άλλα σημαντικά για την πόλη γεγονότα που οδηγούσαν στην έκδοση αναμνηστικών κοπών ήταν οι αφίξεις των αυτοκρατόρων, όπως εκείνη του Νέρωνα για την οποία έγινε ήδη λόγος. Πλοίο με κωπηλάτες εικονίζεται ως οπισθότυπος και σε νομίσματα του Τραϊανού και του Αδριανού με την επιγραφή ΑΥΓΟΥCΤΟC, τα οποία θεωρούνται επίσης ότι υποδηλώνουν την άφιξη των αυτοκρατόρων στην ηπειρωτική πρωτεύουσα.

Δεν είναι γνωστό ποια αρχή ή ποιος αξιωματούχος της πόλης ήταν υπεύθυνος για τις διαδικασίες της έκδοσης των νομισμάτων. Σημειώνεται πως το εργαστήριο της κατασκευής

Χάλκινο νόμισμα Γαλλιηνού με Άρτεμη στον οπισθότυπο (260-268 μ.Χ.)

των νομισμάτων, το νομισματοκοπείο, δεν έχει εντοπιστεί έως σήμερα από την ανασκαφική

Εκδόσεις επί διαφόρων αυτοκρατόρων. Στον οπισθότυπο ο ακτιακός στέφανος

Εκδόσεις επί Αδριανού με το πορτρέτο του αυτοκράτορα στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο τριπλή πύλη, κρήνη του τύπου Meta Sudans, διώροφο μονόπτερο ναό (117-138 μ.Χ.)

ημικυκλικούς πύργους, κρήνη του τύπου της Meta Sudans (από την περίφημη κρήνη της Ρώμης) και κυκλικός ναός. Η πύλη στα νομίσματα ταυτίζεται με τη Δυτική Πύλη της Νικόπολης και αιτία της απεικόνισής της θεωρείται η ανακαίνιση που πραγματοποιήθηκε στο οικοδόμημα, προκειμένου να περάσει από πάνω ο αγωγός του Υδραγωγείου, η κατασκευή του οποίου ολοκληρώθηκε επί Αδριανού.

Η κρήνη, δώρο πιθανώς του Αδριανού, είχε τη μορφή κωνικού κίονα, όπως ο καμπτήρας του ιπποδρόμου, μέσα από τον οποίο έρρεε υπό πίεση το νερό και εκτοξευόταν από την κορυφή του. Ο μονόπτερος κυκλικός ναός είναι διώροφος με θολωτή στέγη. Στο εσωτερικό του οικοδομήματος εικονίζεται όρθια γυναικεία μορφή απροσδιόριστης θεότητας.

Πανόραμα των θρησκευτικών δοξασιών και πρακτικών της πόλης αποτελούν οι απεικονίσεις θεών και ηρώων στα νομίσματα. Κεντρική θέση

κατέχει ο Άκτιος Απόλλων, που παριστάνεται είτε ως καθαρωδός, με μακρύ χιτώνα και μιάτιο, είτε γυμνός, όρθιος πάνω σε βάση, να κρατά τόξο στο αριστερό χέρι, και στο δεξί δάδα ή κλάδο ή Νίκη. Ο Απόλλων λατρεύτηκε στη Νικόπολη και ως Λευκάδιος, διότι σε νομίσματα της εποχής του Τραϊανού, όπου παριστάνεται γυμνός με φαρέτρα στον ώμο, κρατώντας τόξο στο αριστερό χέρι και δάδα στο δεξί, συνοδεύεται από την επιγραφή ΑΠΟΛΛΩΝ ΛΕΥΚΑΔΗΣ.

Έκδοση Καρακάλλα με όρθιο Απόλλωνα Άκτιο στον οπισθότυπο (198-217 μ.Χ.)

Έκδοση Γέτα με τρίποδα και θέβητα μέσα από τον οποίο βγαίνει κλαδί δάφνης στον οπισθότυπο (209-211 μ.Χ.)

Στους άλλους θεούς και ήρωες που απεικονίζονται στα νομίσματα της Νικόπολης περιλαμβάνονται οι εξής: ο Άρης, ο Ποσειδώνας, ο Ασκληπιός, η Άρτεμις, ο Δίας, ο Ερμής, ο Ήφαιστος, ο Διόνυσος, η Αθηνά, η Αφροδίτη, η Κυβέλη, η Ίσις, η Τύχη, η Ακτίς, προσωποποίηση των Ακτίων, και η Εστία Βουλής (ΕCΤΙΑ ΒΟΥΛΗΣ), η προστάτιδα θεά της τοπικής Βουλής. Στους ήρωες περιλαμβάνονται ο Ηρακλής και ο Αντίνοος, του οποίου η προτομή που απεικονίζεται στα νομίσματα με την επιγραφή ANTINOON ΘΕΟΝ, πιθανώς αντιγράφει το λατρευτικό του άγαλμα.

Ο μεγάλος αριθμός θεοτήτων που απεικονίστηκαν στα νομίσματα της Νικόπολης, χωρίς παράλληλο στα επαρχιακά αυτοκρατορικά νομίσματα, καταδεικνύει τον θρησκευτικό χαρακτήρα της πόλης, σύμφωνα και με τις προθέσεις του ιδρυτή της, με τις εντολές του οποίου τα λατρευτικά αγάλματα των πόλεων της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας μεταφέρθηκαν, μαζί με τους κατοίκους, στη Νικόπολη. Αυτή ακριβώς η θρησκευτική ιδιαιτερότητα της πόλης διακηρύσσεται με συνέπεια στις επιγραφές των νομισμάτων: ΙΕΡΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ, ΙΕΡΑC ΝΕΙΚΟΠΟΛΕΩC, ΝΕΙΚΟΠΟΛΕΩC ΙΕΡΑC.

Εκδόσεις Αδριανού με Αντίνοο στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο θωμό (πάνω, Κρατικά Μουσεία Βερολίνου, Νομισματική Συλλογή) και μνηίσκο με αστέρι (κάτω, Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων)

Εκδόσεις επί διαφόρων αυτοκρατόρων με απεικονίσεις θεοτήτων στον οπισθότυπο: 1. Ασκληπιός 2. Αθηνά 3. η πόλη στέφει το ξόανο της Εφεσίας Αρτέμιδος 4. Κυβέλη καθήμενη σε θρόνο 5. Δίας 6. η θεά Ακτίς καθισμένη κρατά δάδα και αγγείο έπαθλο

Γενική άποψη του Προαστείου από Ν. Εικονική αναπαράσταση

Επιτομία ψηφιδωτή παράσταση Νίκης με την επιγραφή ΑΚΤΙΑ

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΠΙΟ

Ο χώρος τέλεσης των ιερών αγώνων

Τα Άκτια

Στο ιερό του Ακτίου Απόλλωνα, το οποίο ανήκε στη δικαιοδοσία του Ανακτορίου, αποικίας των Κορινθίων στον Αμβρακικό Κόλπο, τελούνταν τα Άκτια, αγώνες προς τιμήν του Απόλλωνα (Στράβων 7.7.6). Ο Αύγουστος αναδιοργάνωσε και κατέστησε λαμπρότερους τους τοπικούς αγώνες των Ακαρνάνων, αφενός για να διαιωνίσει την κοσμοϊστορική νίκη του και αφετέρου για να τιμήσει το θεό Απόλλωνα, στη βοήθεια του οποίου αποδόθηκε η νικηφόρα έκβαση της ναυμαχίας. Τα νέα Άκτια αναφέρονται στις πηγές ως Άκτια, Άκτια εν Νικοπόλει, Άκτια μεγάλη Καισάρεια, τα Αυγούστου Άκτια. Σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνας, τα πρώτα νέα Άκτια θα πρέπει να τελέστηκαν τον Σεπτέμβριο του 27 π.Χ. Οι αγώνες σύντομα απέκτησαν φήμη, όπως συνάγεται από το πλήθος αγωνιστικών επιγραφών που διασώθηκαν στον ρωμαϊκό κόσμο, στις οποίες αναγράφονται οι αγώνες, το άθλημα και το όνομα του νικητή. Σύμφωνα με τις επιγραφές, τα Άκτια τελούνταν συνεχώς, πλην ίσως μιας διακοπής στην εποχή του Καλιγούλα (37-41 μ.Χ.), έως και τον 3ο αι. μ.Χ. Με την επικράτηση του χριστιανισμού, τα Άκτια ακολούθησαν την τύχη των άλλων αθλητικών αγώνων της αρχαιότητας,

Τα αγωνίσματα

Τα νέα Άκτια τελούνταν κάθε τέσσερα χρόνια και περιλάμβαναν γυμνικούς (αθλητικούς) αγώνες, αγώνες καλλιτεχνικών δεξιοτήτων και ιπποδρομίες. Είναι βέβαιο πως κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους στην περίοδο των Πανελληνίων Αγώνων προστέθηκαν και τα Άκτια ως πέμπτη διοργάνωση.

Οι ιεροί αγώνες όπως τα Άκτια είχαν ως έπαθλο στέφανο (στεφανίτες αγώνες), σε αντίθεση με τους θεματίτες ή χρηματίτες, στους οποίους το έπαθλο ήταν χρηματικό ποσό ή άλλα υλικά αγαθά. Οι απεικονίσεις αποδίδουν διάφορα είδη στεφάνων. Συνηθέστερος είναι ο στέφανος από ένα είδος καλαμιού, ακολουθούν στέφανοι από δάφνη και, κατά πάσα πιθανότητα, από κισσό. Στη διάρκεια των αγώνων τα έπαθλα επιδεικνύονταν πάνω σε ένα τραπέζι, την αγωνιστική τράπεζα.

Στα Άκτια συμμετείχαν τρεις κατηγορίες αθλητών ως προς την ηλικία, παιδιά (13-16 ετών), αγένειοι (17-20 ετών) και άνδρες (21 ετών και άνω), ενώ στους Ολυμπιακούς Αγώνες συμμετείχαν μόνο άνδρες και παιδιά. Στους γυμνικούς αγώνες περιλαμβάνονταν ελαφρά και βαρέα αγωνίσματα. Από τα ελαφρά αγωνίσματα των γυμνικών αγώνων είναι βέβαιο, σύμφωνα με

Λυχνάρι με παράσταση αγωνιστικής τράπεζας, αρχές 2ου αι. μ.Χ.

τις πηγές, πως στα Άκτια συμπεριλαμβάνονταν το στάδιο, ο δίαυλος, ο δόλιχος και ο σπλίτης δρόμος. Από τα βαρέα αθλήματα αναφέρονται η πάλη, η πυγμή και το παγκράτιον, στα οποία συμμετείχαν και οι τρεις ηλικιακές κατηγορίες. Στο πένταθλο όμως, το οποίο, μαζί με τα ελαφρά αθλήματα (άλμα, δρόμος, ακόντιο), περιελάμβανε δίσκο και πάλη, συμμετείχαν μόνον οι άνδρες και οι αγένειοι. Όσον αφορά στους ιππικούς αγώνες, ενώ αναφέρονται στις φιλολογικές πηγές, δεν υπάρχουν αντίστοιχες μαρτυρίες από αγωνιστικές επιγραφές. Εντυπωσιακή ποικιλία παρουσιάζουν τα Άκτια στο καλλιτεχνικό τους μέρος. Στους καταλόγους των Ακτιονικών αναφέρονται ποιητές, σοφιστές, τραγωδοί, κωμωδοί, κήρυκες, σαλπικτές, κιθαρωδοί, φωνασκοί (δασκαλοί ωδικής και απαγγελίας), αυλητές και παντόμμοι.

Η Διοίκηση των Ακτίων

Την επιμέλεια των Ακτίων ανέθεσε ο Οκταβιανός στους Σπαρτιάτες, διότι ήταν οι μόνοι από τους Έλληνες που είχαν ταχθεί στο πλευρό του με επικεφαλής τον Ευρυκλή, ηγεμόνα της Σπάρτης και στενό φίλο του Οκταβιανού, ο οποίος πήρε μέρος στη ναυμαχία του Ακτίου

Αγωνιστική επιγραφή του παιδιαστή Ερμαγόρα, Ξυστάρχη των Ακτίων και δύο φορές νικητή των αγώνων (Νεάπολη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)

Αγωνιστική επιγραφή του Νεικάνορα, νικητή σε αθλητικούς αγώνες της Λάρισας, στο αγώνισμα δρόμου παιδών ενός σταδίου. Βρέθηκε στην περιοχή του Γυμνασίου

Ο χώρος τέλεισης των ιερών αγώνων

Ως χώρος της τέλεισης των νέων Ακτίων επιλέχτηκε η περιοχή στις παρυφές του λόφου όπου είχε εγκαταστήσει το στρατηγείο του ο Οκταβιανός το θέρους του 31 π.Χ. Η επιλογή της θέσης καθορίστηκε κυρίως από λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, που στόχευαν στην ανάδειξη της περιοχής ως ιερού χώρου και ήταν σε πλήρη συμφωνία με το αφήγημα του καθεστώτος, το οποίο πρόβαλε τη νίκη του Οκταβιανού ως βούληση των θεών. Στο λόφο ανήγειρε ο νικητής του Ακτίου πομπώδες μνημείο με διττό χαρακτήρα: Τρόπαιο, όπου αναρτήθηκαν όπλα του εχθρού, και υπαίθριο ιερό αφιερωμένο στη λατρεία.

Όπως αναφέρει ο γεωγράφος Στράβων (7.7.6), ο χώρος βρισκόταν στο Προάστειο

της πόλης. Το αρχαίο τοπίο μεταμορφώθηκε σε ιερό τοπίο, σε ένα εκτεταμένο τέμενος μέσα σε άλος, με την ανέγερση όλων των απαραίτητων θρησκευτικών και κοσμικών οικοδομημάτων για την τέλειση των ιερών αγώνων. Σύμφωνα με τις πληροφορίες των γραπτών πηγών και τα μέχρι στιγμής δεδομένα της αρχαιολογικής έρευνας, στα κτίσματα περιλαμβάνονται Γυμνάσιο, Στάδιο, Θέατρο, Θέρμες, ταφικά μνημεία και το Τρόπαιο-υπαίθριο ιερό στο λόφο του Απόλλωνα.

Αεροφωτογραφία του Προαστείου. Σε πρώτο πλάνο το Θέατρο

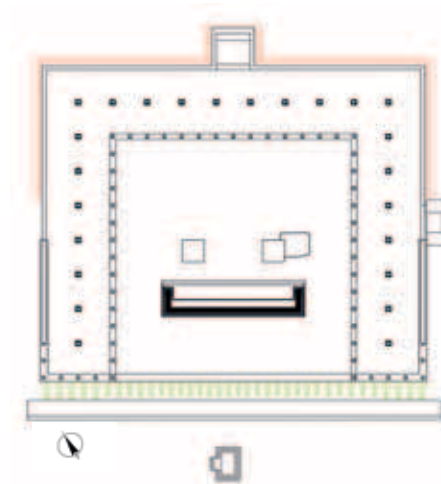

Αεροφωτογραφία του Τροπαίου της νίκης του Ακτίου. Αποψη από ΝΑ

Το Τρόπαιο της ναυμαχίας του Ακτίου (Αρ. 1)

Η αρχιτεκτονική σύνθεση του Τροπαίου υπαινίσσεται τη θεϊκή παρέμβαση στην έκβαση της ναυμαχίας και την ευσέβεια του ηγεμόνα. Το μνημείο, που σηματοδοτεί ένα κομβικό γεγονός στην ιστορική πορεία του αρχαίου κόσμου, μνημονεύεται σε λίγες μόλις γραμμές στους αρχαίους συγγραφείς Δίωνα Κάσσιο και Σουητώνιο.

Το συγκρότημα αναπτύσσεται αμφιθεατρικά

Γραφική αναπαράσταση της κάτοψης του Τροπαίου

στα πρηνή του λόφου, πάνω σε δύο τεχνητά επίπεδα. Στο κάτω επίπεδο υψώνονται δύο παράλληλοι αναλημματικοί τοίχοι. Ο πρώτος τοίχος, μήκους 71μ. και πλάτους 2,60μ., που σώζεται σε ερειπιώδη κατάσταση (κατά προσέγγιση 2,10μ. πάνω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους), είναι κτισμένος με χυτό λιθόδεμα (ρωμαϊκό τσιμέντο), το οποίο στην όψη επενδύεται με μικρούς ψαμμιτικούς κυβόλιθους σε δικτυωτή διάταξη (ρωμαϊκό σύστημα δομής *opus quasi reticulatum*). Βόρεια του πρώτου τοίχου, σε απόσταση 3,60μ., υψώνεται δεύτερος αναλημματικός τοίχος (μήκους 62,62μ.), που διατηρείται επίσης σε ερειπιώδη κατάσταση. Στα άκρα ο τοίχος κάμπτεται σε ορθή γωνία προς τα βόρεια, συγκρατώντας στις πλάγιες πλευρές τα πρηνή του λόφου. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς, το ύψος του τοίχου πάνω από την ευθυνητρία του έφτανε περίπου τα 7,40μ. Σήμερα το ύψος του τοίχου στο καλύτερα σωζόμενο τμήμα φτάνει περίπου τα 2,43μ. Ο τοίχος (πλάτους 2,80μ.) είναι κτισμένος κατά το ρωμαϊκό σύστημα δομής που αναφέρεται στους Λατίνους συγγραφείς ως *emplecton*. Στην όψη φέρει επένδυση με σειρές ασβεστολιθικών λιθοπλίνθων διαφορετικού μήκους,

Η πρόσοψη του μνημείου με τα αγκυρόσχημα λαξεύματα για την εισδοχή των ορειχάλκινων εμβόλων

Πίσω από την πρώτη σειρά των λίθων, σε άνισα διαστήματα, χωρίς συγκεκριμένο κανόνα, βρίσκεται δεύτερη σειρά λιθοπλίνθων. Τα διάκενα μεταξύ των λίθων, οι οποίοι λειτουργούσαν ως «λιθότυπος», γεμίζονται με λιθόδεμα από θραύσματα ασβεστολιθικών και ψαμμιτικών πετρωμάτων και χαλίκια διαφόρων μεγεθών (σκύρα, caementa). Στις εσωτερικές σειρές βρίσκονται και λιθοπλίνθοι από πωρόλιθο και τραβερτίνη. Οι λιθοπλίνθοι της επένδυσης στην αρχική κατασκευή συνδέονταν με μεταλλικούς συνδέσμους σχήματος «διπλού ταυ», η σποραδική όμως παρουσία τόρμων πελεκίνων συνδέσμων, χωρίς συνάφεια εφαρμογής με παρακείμενους λίθους, υποδηλώνει την προέλευση των λίθων από προγενέστερο οικοδόμημα. Λίθοι από αρχαιότερα οικοδομήματα βρίσκονται ενσωματωμένοι και σε άλλα μνημεία της εποχής του Αυγούστου, όπως στο Στάδιο, στο Θέατρο και

στις πύλες των τειχών. Το τεράστιο σε όγκο υλικό μεταφέρθηκε κατά πάσα πιθανότητα από τον αρχαίο οικισμό που βρίσκεται λίγα μόλις χιλιόμετρα βόρεια του Μνημείου της νίκης, κοντά στον σύγχρονο οικισμό Μικαλίται, ταυτίζεται δε πιθανότατα με το Βουχέτιο, αποικία των Ηλείων στην Κασσωπία. Πάνω από την ευθυντήρια του τοίχου διατηρούνται αγκυρόσχημες λαξεύσεις (το ύψος τους καταλαμβάνει 2-3 δόμους), στις οποίες ήταν σφηνωμένα τα ορειχάλκινα έμβολα από τα αιχμαλωτισθέντα πλοία του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας (συνολικά υπολογίζονται 36 έμβολα). Ψηλότερα στον τοίχο τοποθετείται η αναθηματική επιγραφή του μνημείου, τμήματα της οποίας βρέθηκαν διάσπαρτα νότια του αναθηματικού τοίχου. Το μήκος της επιγραφής υπολογίζεται περίπου στα 48 μέτρα. Στην περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου πολλά τμήματα της επιγραφής τεμαχίστηκαν και

Τμήμα της αφιερωτικής λατινικής επιγραφής

χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό από τις ιταλικές δυνάμεις κατοχής για την οικοδόμηση πυροβολείου στην κορυφή του λόφου. Από τα συνολικά 39 κομμάτια που βρέθηκαν στις ανασκαφές από το 1913 έως πρόσφατα, έχουν διασωθεί τα 24. Το κείμενο της επιγραφής αποκαθίσταται περίπου ως εξής:

Ο Αυτοκράτωρ Καίσαρ, γιος του Θεϊκού Ιουλίου, νικητής του πολέμου που διεξήγαγε υπέρ της Δημοκρατίας σε αυτή την περιοχή, όταν ήταν ύπατος για πέμπτη φορά και στρατηγός (imperator) για έβδομη, μετά την εδραίωση της ειρήνης στη στεριά και στη θάλασσα, αφέρισε στον Άρη και στον Ποσειδώνα το στρατόπεδο από όπου εφόρμησε κατά του εχθρού, στολισμένο με ναυτικά λάφυρα.

Ο αναθηματικός τοίχος της πρόσοψης του μνημείου που έφερε τα έμβολα, μαζί με τους κάθετους τοίχους που χάνονται μέσα στο πράγες του λόφου, διαμόρφωναν και αντιστήριζαν, εν είδει ποδίου, το δεύτερο επίπεδο, πάνω στο οποίο υπήρχε τριπλή πεδόσχημη στοά (porticus triplex) με δύο κιονοστοιχίες. Η εξωτερική κιονοστοιχία ήταν δωρικού ρυθμού και η εσωτερική κρινιδική. Οι πύρινοι κίονες της τριπλής στοάς ήταν επιχρισμένοι με μαρμαροκονίαμα. Οι τοίχοι της στοάς ήταν διακοσμημένοι με νωπογραφίες (frescoes), όπως διαπιστώνεται από τα μικρά θραύσματα κονιαμάτων με έγχρωμα σχέδια που περισυλλέχτηκαν στις ανασκαφές. Η αποσπασματική διατήρησή τους καθιστά δύσκολη την αποκατάσταση της διακόσμησης, διακρίνονται ωστόσο γραμμικά και φυτικά μοτίβα.

Σπαράγματα κονιαμάτων με νωπογραφίες από τους τοίχους της τριπλής στοάς

Ενσφράγιστοι κέραμοι από τη στέγη της τριπλής στοάς

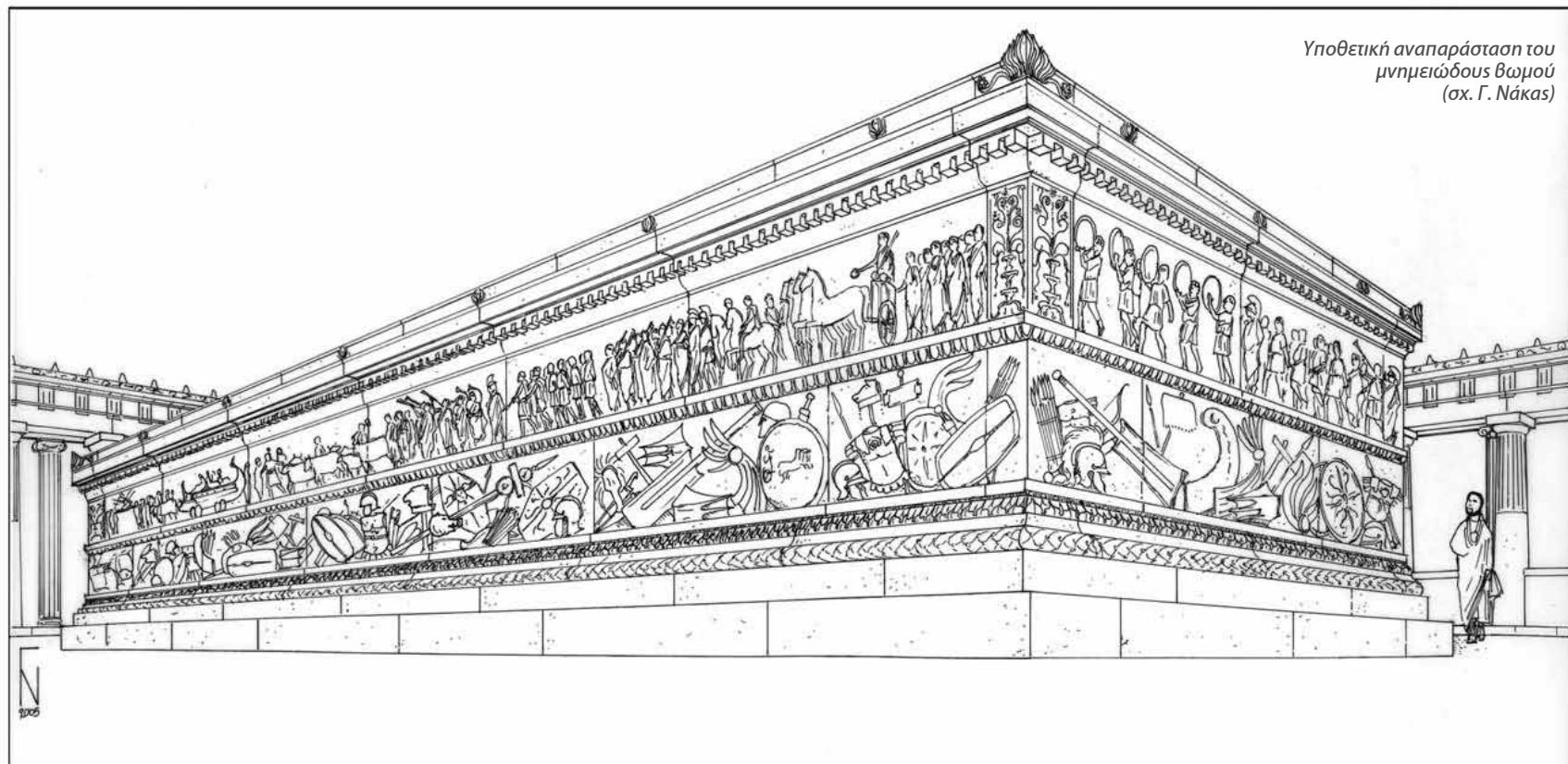
Η κεράμωση της στέγης αποτελείτο από κεραμίδες κρινιδικού τύπου, πολλές από τις οποίες φέρουν ενσφράγιστες επιγραφές με ελληνικά ονόματα στη γενική πτώση, όπως ΝΙΚΟΜΑΧΟΥ, ΣΩΤΗΡΙΧΟΥ, ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ, ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, ΚΑΛΛΙΚΛΗ κ.ά. Πρόκειται για τα ονόματα των ιδιοκτητών των εργαστηρίων που κατασκεύαζαν τις κεραμίδες. Στη στέγη ανήκει και ένας σημαντικός αριθμός πήλινων αρχιτεκτονικών μελών με ανάγλυφη διακόσμηση. Στις μακρές πλευρές η στέγη έφερε σίμες με ανάγλυφη παράσταση λυκαίνας να θηλάζει τους δίδυμους Ρωμύλο και Ρέμο εκατέρωθεν υδρορροής σε σχήμα κεφαλής λυκαίνας, ή παράσταση δελφινιών εκατέρωθεν υδρορροής σε σχήμα κεφαλής δελφινιού. Πήλινα ακρωτήρια δεν βρέθηκαν. Λίγα θραύσματα με ανάγλυφες παραστάσεις αρχαϊστικού και κλασικιστικού ρυθμού ανήκουν σε πήλινους πίνακες που είναι γνωστοί στην αρχαιολογική βιβλιογραφία ως πίνακες Campana και προέρχονται πιθανότατα από το θρησκ.

Τμήμα πήλινης οριζόντιας σίμης με ανάγλυφη παράσταση λυκαίνας που θηλάζει τους δίδυμους Ρωμύλο και Ρέμο

Τμήμα πήλινης οριζόντιας σίμης με ανάγλυφη παράσταση δελφινιού

Ο υπαίθριος χώρος στο άνω επίπεδο. Άποψη από ανατολικά

Το πρόσκισμα (Aedes Augustalium) στη βόρεια στοά

Εικονική αναπαράσταση του Τροπαίου

Εικονική αναπαράσταση του Τροπαίου.
Άποψη από διάφορες πλευρές

Τμήμα ανάγλυφης πλάκας από τη ζωφόρο της παράστασης του θριάμβου του Αυγούστου. Αξιωματούχοι βαδίζουν πίσω από το άρμα του Αυγούστου

1. Αιχμάλωτος από τη ζωφόρο του θριάμβου
2. Επίσημα ασπίδας με ανάγλυφη προτομή της θεάς Βενδίδος, από τη ζωφόρο των όπλων
3. Κεφαλή ταύρου από την πομπή του θριάμβου
4. Μαρμάρινο ανάγλυφο έμβολο πηλοίου από τη ζωφόρο των όπλων
5. Θραύσμα ορειχάλκινου έμβολου από τις ανασκαφές του Τροπαίου

Το κέντρο του υπαίθριου χώρου στο άνω επίπεδο καταλάμβανε επιμήκης μνημειώδης βωμός, του οποίου διατηρείται η θεμελίωση (5,70x21,90μ.). Γύρω από τη θεμελίωση βρέθηκαν χιλιάδες μαρμάρινα θραύσματα από την ανωδομή του. Η μελέτη των θραυσμάτων έδειξε πως ο βωμός ήταν πλούσια διακοσμημένος. Στη νότια μακρά πλευρά και στις πλαϊνές πλευρές (δυτική και ανατολική) υπήρχαν δύο επάλληλες ζωφόροι με ανάγλυφες παραστάσεις. Η κάτω ζωφόρος ήταν διακοσμημένη με λάφυρα, διαφόρων ειδών όπλα, όπως ασπίδες, κράνη, ξίφη, θώρακες, φαρέτρες, βέλη και έμβολα πλοίων. Η άνω ζωφόρος στη μακρά πλευρά ήταν διακοσμημένη με σκηνές ρωμαϊκού θριάμβου. Σύμφωνα με την παράσταση μιας πλάκας (μήκους 2,62μ.) που διατηρήθηκε ακέραιη, με την απεικόνιση του ίδιου του Αυγούστου πάνω σε τέθριππο, και μιας δεύτερης που διατηρήθηκε σε θραύσματα, στην οποία εικονίζονται πλοία να κυλούν πάνω σε ρόδες, συνάγεται πως πρόκειται για τον ακτιακό θρίαμβο.

Σε μικρή απόσταση, βόρεια του βωμού, και σε απόλυτη συμμετρία με αυτόν, βρέθηκαν οι θεμελιώσεις δύο βάθρων τετράγωνης κάτοψης (3,60x3,60μ.). Στο ένα από τα βάθρα πιθανώς είχε στηθεί το χάλκινο σύμπλεγμα του όνου που έφερε το όνομα Νίκων και του ονηλάτη Εύτουκου, τη συνάντησή με τους οποίους τα ξημερώματα της ημέρας της ναυμαχίας εξέλαβε ο Οκταβιανός ως θετικό οίον (Πλούταρχος, *Αντωνίος* 65.3). Σε επαφή με το ανατολικό βάθρο βρέθηκαν τα θεμέλια τρίτου βάθρου, το οποίο πιθανότατα δεν συμπεριλαμβανόταν στην αρχική αρχιτεκτονική σύνθεση του μνημείου.

Περιμετρικά του αιθρίου και σε απόσταση 0,20-0,60μ. από τους στυλοβάτες της στοάς βρέθηκαν,

σε θραύσματα, τριάντα περίπου μικρά αγγεία, διάτρητα στη βάση. Στους ρωμαϊκούς χρόνους φυτά ριζωμένα μέσα σε τέτοια αγγεία (*ollae perforatae*) διακινούνταν στο εμπόριο και μεταφυτεύονταν στο έδαφος μαζί με τα αγγεία. Παρόμοιες γλάστρες έχουν βρεθεί σε κήπους οικιών και ιερών στον ρωμαϊκό κόσμο, όπως στην έπαυλη της Λιβίας, συζύγου του Αυγούστου, στην Πρίμα Πόρτα έξω από τη Ρώμη, και στο ναό της Αφροδίτης στην Πομπηία. Η συμμετρική τους τοποθέτηση κοντά στις κιονοστοιχίες υποδηλώνει την ύπαρξη οργανωμένου κήπου, ο οποίος υδρευόταν, όπως αποδεικνύουν τα τμήματα μολύβδινων σωλήνων που βρέθηκαν μέσα στο βόρειο σκέλος της στοάς και στη νοτιοανατολική γωνία του μνημείου στο κάτω άνοιγμα. Ο ιερός κήπος του τεμένους, όπως και ο μνημειώδης βωμός, θα ήταν αφιερωμένοι στον Απόλλωνα,

προστάτη θεό του Αυγούστου. Στις πρόσφατες εργασίες στερέωσης και ανάδειξης του μνημείου εντάχθηκε και η διαμόρφωση κήπου με φυτεύσεις δέντρων και θάμνων, ώστε η γενική εικόνα του χώρου να πλησιάζει την εικόνα αρχαίου υπαίθριου ιερού.

Τον 1ο αι. μ.Χ., μετά το θάνατο του Αυγούστου, κτίστηκε στο βόρειο σκέλος της στοάς προσθήκη ορθογώνιας κάτοψης. Στον βόρειο τοίχο του δωματίου υπήρχε κιτστός αναβαθμός, μπροστά από τον οποίο βρέθηκαν πεσμένα δύο λίθινα βάθρα χάλκινων αγαλμάτων. Ο χώρος αυτός κατά πάσα πιθανότητα ήταν αφιερωμένος στην αυτοκρατορική λατρεία (*Aedes Augustalium*).

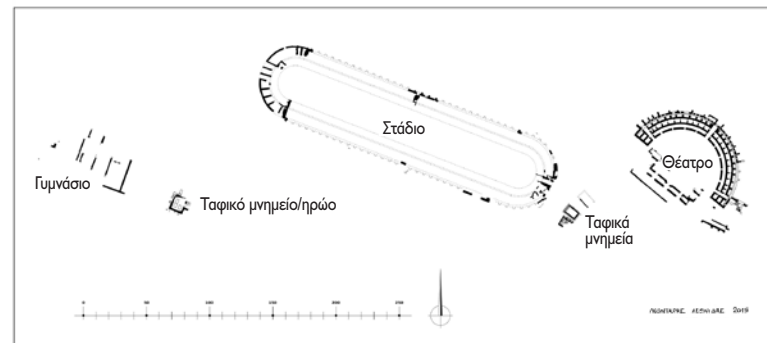
Κατασκευαστικές διαφορές που εντοπίζονται σε επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία του μνημείου οφείλονται σε επισκευές και επεμβάσεις που αποσκοπούσαν στην ανάσχεση της κατολίσθησης του μνημείου λόγω ερπυσμού των εδαφών του λόφου. Η

Πήλινα αγγεία
φύτευσης από
τον ιερό κήπο
του Μνημείου

Άποψη από ΝΑ εικονικής αναπαράστασης των μνημείων του Προαστείου

Τα μνημεία του Προαστείου. Τοπογραφικό σχέδιο υπάρχουσας κατάστασης

χρονολόγηση των επεμβάσεων αυτών παραμένει αδιευκρίνιστη. Άγνωστο, επίσης, παραμένει πότε εγκαταλείφθηκε το μνημείο. Σύμφωνα με την προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής, διαπιστώνεται ένα κενό στη χρήση του χώρου, μετά τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ., ενώ η ευδιάκριτη κεραμική του 4ου αι. μ.Χ., αποτελείται από μαγειρικά ως επί το πλείστον σκεύη, η παρουσία των οποίων στον συγκεκριμένο χώρο χρήζει ερμηνείας.

Λίγα μόλις μέτρα νότια του πρώτου αναλημματικού τοίχου αποκαλύφθηκε κατασκευή ορθογώνιας κάτοψης (6,00x3,90μ.). Πρόκειται για τα κατάλοιπα κρηπιδώματος βωμού, ο οποίος, σύμφωνα με την κεραμική που βρέθηκε, χρονολογείται στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

Το Στάδιο (Αρ. 2)

Το Στάδιο της Νικόπολης είναι κτισμένο στις υπώρειες του ιερού λόφου του Απόλλωνα, νοτίως του Μνημείου της νίκης, ανάμεσα στο Θέατρο και το Γυμνάσιο. Έχει ελλειψοειδή κάτοψη, με προσανατολισμό Α-Δ ως προς τον κατά μήκος άξονά του. Στο Στάδιο, η ανασκαφική έρευνα του οποίου δεν έχει ολοκληρωθεί, πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές ανασκαφικές τομές, εκτεταμένοι καθαρισμοί από την πυκνή βλάστηση και εργασίες στερέωσης-διαμόρφωσης της ανατολικής εισόδου, ώστε να καταστεί προσπελάσιμος ο στίβος (κονίστρα), η αρχαία επιφάνεια του οποίου βρίσκεται σε βάθος περίπου 2,50μ. κάτω από τη σημερινή επιφάνεια

του εδάφους. Από το στάδιο διατηρούνται τα χωμάτινα πρανή, με σποραδικά κατάλοιπα των υποδομών των εδωλίων, ερείπια των εισόδων και λείψανα των αναλημματικών τοίχων που συγκρατούσαν τις ωθήσεις των πρανών.

Ο ασυνήθιστος τύπος σταδίου με δύο σφενδόνες, που απαντά σε λίγα στάδια της Μικράς Ασίας, αναφέρεται στην έρευνα ως «στάδιο αμφιθέατρο» και θεωρείται ότι αποτελεί μεταβατικό τύπο από το ελληνικό στάδιο στο ρωμαϊκό αμφιθέατρο. Κατά μια άποψη, το Στάδιο της Νικόπολης αποτέλεσε το πρότυπο αυτού του τύπου σταδίων. Ωστόσο, όπως έδειξαν οι έρευνες, η ελλειψοειδής κάτοψη του Σταδίου της Νικόπολης οφείλεται στην προσθήκη, περίπου στα τέλη του Ιου / αρχές 2ου αι. μ.Χ., δεύτερης σφενδόνης στο δυτικό άκρο του αρχικού σταδίου των χρόνων του Αυγούστου, το οποίο είχε πεταλοειδή κάτοψη.

Το αυγούστειο Στάδιο

Για τη διαμόρφωση των πρανών της βόρειας πλευράς του Σταδίου χρησιμοποιήθηκαν

οι ήπιες απολήξεις του λόφου. Τα πρανή της ανατολικής σφενδόνης και τα πρανή της νότιας πλευράς προέκυψαν από επικυτώσεις. Τις ανώτερες στρώσεις του βόρειου πρανούς συγκρατούσε αναλημματικός τοίχος πάχους 1,20μ., ενισχυμένος κατά διαστήματα με αντηρίδες. Όμοιας κατασκευής τοίχοι, ερείπια των οποίων εντοπίζονται κατά τόπους, αντιστηρίζουν τα πρανή της ανατολικής σφενδόνης και της νότιας πλευράς του μνημείου. Κατά την πρώτη οικοδομική φάση το Στάδιο είχε πεταλοειδή κάτοψη. Στην ίδια οικοδομική φάση υπήρχε στον άξονα της σφενδόνης υπόγεια διόδος, κρυπτή είσοδος, όπως ονομάζει την αντίστοιχη είσοδο του σταδίου της Ολυμπίας ο Πausanias (6.20.8). Η μορφή του Σταδίου της πρώτης οικοδομικής φάσης, που κατασκευάστηκε για να φιλοξενήσει τους γυμνικούς αγώνες των Ακτίων, παραπέμπει στην αρχιτεκτονική σύνθεση των σταδίων της Ελληνιστικής Εποχής.

Μπροστά από το δυτικό πέρασ του Σταδίου, στην κύρια είσοδο, υποθέτουμε πως πρέπει να κατέληγε μια από τις οδούς, η οποία

Αεροφωτογραφία του Σταδίου. Άποψη από Δ

Εικονική αναπαράσταση της πρώτης οικοδομικής φάσης του Σταδίου

περνούσε από τη Βορειοδυτική Πύλη του τείχους και τη Βόρεια Νεκρόπολη. Μολονότι η ακριβής χρονολόγηση της πρώτης οικοδομικής φάσης δεν είναι δυνατή με τα στοιχεία που διαθέτουμε μέχρι στιγμής, υποθέτουμε ότι οι εργασίες ανέγερσης του Σταδίου θα πρέπει να είχαν ολοκληρωθεί έως τον Σεπτέμβριο του 27 π.Χ., έτος της τέλεσης των πρώτων Ακτίων. Το μήκος του Σταδίου στον άξονα της σφενδόνης υπολογίζεται σε 218μ. και το πλάτος του από τον βόρειο αναλημματικό τοίχο έως και τον νότιο σε 58μ. Το μήκος του στίβου υπολογίζεται σε 200μ. και το πλάτος του σε 23,50-24μ.

Δεύτερη οικοδομική φάση

Σε επαφή με τον αναλημματικό τοίχο της ανατολικής σφενδόνης και το ανατολικό τμήμα του νότιου αναλημματικού τοίχου εντοπίζεται τοίχος ενίσχυσης πλάτους 1,70-1,90μ., κτισμένος κατά το σύστημα *opus incertum*. Η χρονολόγηση της προσθήκης αυτής –που έγινε προκειμένου να ενισχυθούν οι αρχικές τοικοποιίες στις ευαίσθητες περιοχές της σφενδόνης και της νότιας πλευράς του μνημείου, όπου οι αρχικοί τοίχοι δέχονταν τις μεγάλες ωθήσεις των πρανών και έφταναν σε μεγάλο ύψος– προς το παρόν δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με ακρίβεια.

Εικονική αναπαράσταση της τρίτης οικοδομικής φάσης του Σταδίου. Άποψη από Α

Τρίτη οικοδομική φάση

Κατά την τρίτη φάση έγιναν εκτεταμένες επεμβάσεις, οι οποίες προσέδωσαν τη χαρακτηριστική κάτοψη του Σταδίου με δύο ημικυκλικές απολήξεις. Συγκεκριμένα, προστέθηκε δεύτερη σφενδόνη στη δυτική πλευρά, με τριπλή είσοδο πρόσβασης προς το στίβο, και κατασκευάστηκαν τρεις επιπλέον είσοδοι: δύο στο μέσο περίπου του βόρειου και του νότιου πρανού, και μια τρίτη στον άξονα της ανατολικής σφενδόνης, στη θέση της προγενέστερης διόδου. Επίσης, κτίστηκε πόδιο ύψους 2,60-2,80μ., περιμετρικά της κονίστρας, αφού προηγουμένως απομακρύνθηκε τμήμα του πρανού, ίσο με το πλάτος των τεσσάρων τελευταίων σειρών εδωλίων (2,50-2,80μ.). Το πόδιο στην πρόσοψη ήταν επενδυμένο με ασβεστολιθικές πλάκες,

Για τη διαμόρφωση του κοίλου της δυτικής σφενδόνης στο επίπεδο έδαφος εφαρμόστηκε η μέθοδος των Ρωμαίων σε αντίστοιχες περιπτώσεις: κτίστηκαν τραπεζοειδείς θολωτές υποδομές, το ύψος των οποίων μειώνεται από την περιφέρεια προς το εσωτερικό του Σταδίου. Στις υποδομές αυτές, στις οποίες δεν εντοπίζονται διάδρομοι επικοινωνίας για τους θεατές, όπως συμβαίνει κυρίως στις υποδομές των ρωμαϊκών θεάτρων και αμφιθεάτρων, επικρατεί η οπτοπλινθοδομή (*opus testaceum*). Στη δυτική σφενδόνη διαμορφώθηκε η κύρια είσοδος του οικοδομήματος, η οποία αποτελείται από τρεις θολωτές διόδους. Στον άξονα της ανατολικής σφενδόνης η προϋπάρχουσα κρυπτή είσοδος ανακατασκευάστηκε με οπτοπλινθους, κατά το σύστημα δομής *opus testaceum*. Ορισμένες λιθόπλινθοι της παλαιάς διόδου

ενσωματώθηκαν στη νέα είσοδο. Δύο εισοδοί με τοξωτά υπέρθυρα, ανοιγμένες στους πλευρικούς τοίχους της διόδου, οδηγούσαν αντίστοιχα σε θολωτούς χώρους της υποδομής. Με εξαίρεση τους χώρους αυτούς εκατέρωθεν της διόδου, το υπόλοιπο τμήμα της υποδομής του κοίλου στην ανατολική σφενδόνη παρέμεινε χωμάτινο.

Η ανακαίνιση του Σταδίου τοποθετείται στα τέλη του Ιου / αρχές του 2ου αι. μ.Χ. και οφείλεται πιθανώς στον αυτοκράτορα Δομιτιανό, στον οποίο αποδίδεται και η ανέγερση του σταδίου-αμφιθεάτρου της Πάτρας. Η ανακατασκευή του οικοδομήματος, με την προσθήκη δεύτερης σφενδόνης και περιμετρικού ποδίου, μετέτρεψε το στάδιο σε χώρο τέλεσης μονομαχιών και θηριομαχιών. Στο εξής, στο χώρο όπου διεξάγονταν τα αθλήματα των Ακτίων οι αρχές της πόλης θα οργάνωναν και τα προσφιλή στους Ρωμαίους θεάματα. Τα θεάματα αυτού του είδους στη Νικόπολη δεν μνημονεύονται στα φιλολογικά κείμενα και τις επιγραφές. Ωστόσο, μια ανάγλυφη πλάκα με παράσταση

μονομάχων, η οποία αποτελεί τυχαίο εύρημα, ανήκει κατά πάσα πιθανότητα σε ζωφόρο ταφικού μνημείου, προφανώς κάποιου μονομάχου.

Μαρμάρινη πλάκα με ανάγλυφη παράσταση μονομάχων

Εικονική αναπαράσταση της τρίτης οικοδομικής φάσης του Σταδίου. Άποψη από Δ

Αναθηματική επιγραφή από την περιοχή του Ωδείου. Προέρχεται πιθανώς από το Γυμνάσιο: «Ο Μνασιλαΐδας, γιος του Αρχωνίδα, και η γυναίκα του Πολυκρίτα, κόρη του Ευξιδέου, αναθέτουν στους θεούς και στην πόλη το γυμνάσιο προς τιμήν και στη μνήμη του γιου τους Αρχωνίδα»

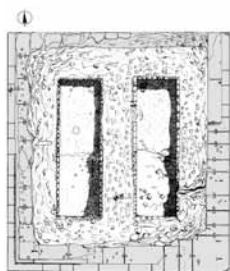
Το Γυμνάσιο (Αρ. 5)

Ερείπια τοικοποιίας, κυρίως από οπτοπλινθοδομή (*opus testaceum*), νοτιοδυτικά του Σταδίου, ταυτίζονται με το Γυμνάσιο, το οποίο αναφέρει ο Στράβων. Η γειτνιάσή τους με το Στάδιο και δύο ενεπίγραφες αγωνιστικές στήλες, αφιερωμένες σε δύο νεαρούς αθλητές οι οποίες βρέθηκαν εκεί, συνηγορούν με αρκετή ασφάλεια στην ταύτιση του Γυμνασίου. Το Γυμνάσιο, χώρος άσκησης και προετοιμασίας των αθλητών, θα περιελάμβανε έναν υπαίθριο χώρο με περιμετρική στοά (τον ξυστό), σειρά δωματίων, παλαίστρα και τις απαραίτητες θέρμες. Λείψανα τοικοποιίας με καμπύλες κατόψεις που διακρίνονται στο

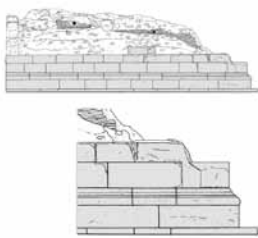
δυτικό άκρο του αγρού ανήκουν πιθανότατα στις θέρμες του Γυμνασίου.

Στο χώρο των ερειπίων η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε ορθογώνιας κάτοψης πόδιο (11,10x11,94μ.) ταφικού κτίσματος-μαυσωλείου (Αρ. 6). Στο εσωτερικό του ποδίου διαμορφώνονται δύο διαμερίσματα (θήκες) από οπτοπλινθοδομή. Εξωτερικά φέρει λίθινη επένδυση από γωνιόλιθους κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα τοικοποιίας (*opus quadratum*). Στην ανασκαφική έρευνα του Ι. Παπαδημητρίου το 1940, είχαν βρεθεί πολλά θραύσματα μαρμάρινων αγαλμάτων και αρχιτεκτονικών μελών με κυμάτια, που σήμερα έχουν χαθεί. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονταν ένα μεγάλο αμφίπλευρο μαρμάρινο ανάγλυφο, το οποίο απεικόνιζε έμβολο πλοίου. Παραμένει άγνωστη

η θέση του γλυπτού πάνω στο μνημείο, η αναφορά, πάντως, στη ναυμαχία του Ακτίου είναι σαφής. Προφανώς ο τάφος ανήκε σε κάποιον εξέχοντα πολίτη της Νικόπολης, που είτε ο ίδιος είτε κάποιος πρόγονός του συνδεόταν με τα γεγονότα του Ακτίου.

ΚΑΤΟΨΗ

ΔΥΤΙΚΗ ΟΨΗ & ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΠΟΔΙΟΥ

Το πρώτο κατά την ανασκαφή του 1990

Αεροφωτογραφία του Θεάτρου, πριν από την έναρξη των πρόσφατων εργασιών αποκατάστασης-ανάδειξης. Άποψη από Ν

Το Θέατρο (Αρ. 3)

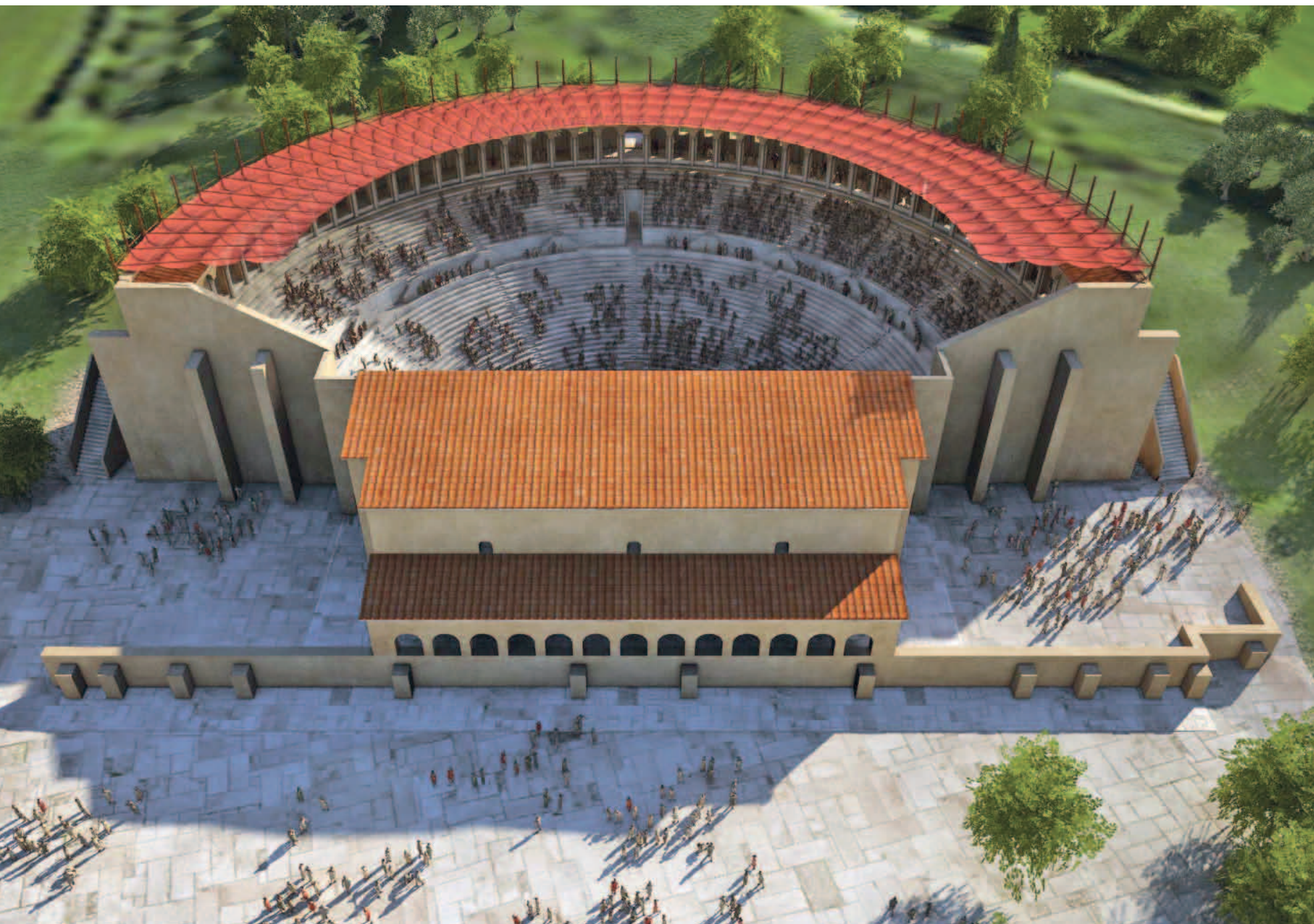
Το Θέατρο βρίσκεται στις νότιες υπώρειες του ιερού λόφου του Απόλλωνα, σε μικρή απόσταση ΒΑ του Σταδίου. Ο προσανατολισμός του δεν ακολουθεί τον προσανατολισμό των οδών και των περισσότερων κτισμάτων της Νικόπολης. Η επιλογή αυτή υπαγορεύτηκε προφανώς από την ανάγκη προσαρμογής στο ανάγλυφο του εδάφους, εφόσον το Θέατρο δεν κτίστηκε σε επίπεδο έδαφος. Αν και έχει υποστεί μεγάλες φθορές από πολλούς παράγοντες, ακόμη και κατά το πρόσφατο παρελθόν, όταν στον ελληνοϊταλικό πόλεμο το κοίλο χρησιμοποιήθηκε από τους Ιταλούς ως αντιαεροπορικό πολυβολείο, αποτελεί ένα από τα επιβλητικότερα μνημεία του αρχαιολογικού χώρου, λόγω της περίοπτης θέσης του και διατήρησής του σε μεγάλο ύψος. Παραδόξως, το Θέατρο δεν μνημονεύεται από τον σύγχρονο με την ίδρυση της πόλης Στράβωνα, παρόλο που ο ίδιος αναφέρει το Στάδιο και το Γυμνάσιο. Σύμφωνα με την αρχαιολογική έρευνα προκύπτει ότι και το Θέατρο ανήκει στο οικοδομικό πρόγραμμα του Αυγούστου, όπως και τα άλλα κτίσματα, το Τρόπαιο της νίκης του Ακτίου, το Γυμνάσιο, το Στάδιο και τα τείχη, στα οποία εφαρμόστηκαν συγκεκριμένες μέθοδοι και υλικά δομής.

Το Θέατρο της Νικόπολης συγκεντρώνει όλα εκείνα τα στοιχεία που το εντάσσουν στα ρωμαϊκού τύπου θέατρα. Τα αναγνωρίσιμα σήμερα στοιχεία του Θεάτρου είναι ο περιμετρικός αναλημματικός τοίχος, τα αναλήμματα εκσέρωθεν του σκηνικού οικοδομήματος, το σκηνικό οικοδόμημα, το ανώτερο τμήμα του κοίλου με τα εναπομείναντα τμήματα των υποδομών, οι τρεις θολοσκεπείς είσοδοι στο ανώτερο τμήμα του κοίλου, τμήμα του προσκηνίου (*pulcrum*) και της ορχήστρας, η δυτική πάροδος και το κάτω κοίλο (*ima cavea*) με λίθινα εδώλια.

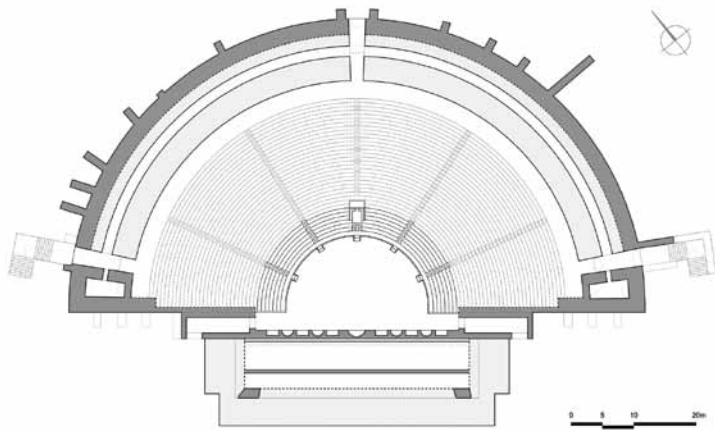
Το κατώτερο τμήμα του κοίλου στηρίζεται στο φυσικό πρηνές του λόφου, ενώ το ανώτερο σε λιθοκτιστές υποδομές, σύμφωνα με το σύστημα στήριξης του κοίλου των ρωμαϊκών θεάτρων. Πάνω στις υποδομές, που συνίστανται από τρεις επάλληλους θολωτούς διαδρόμους, εδράζονταν

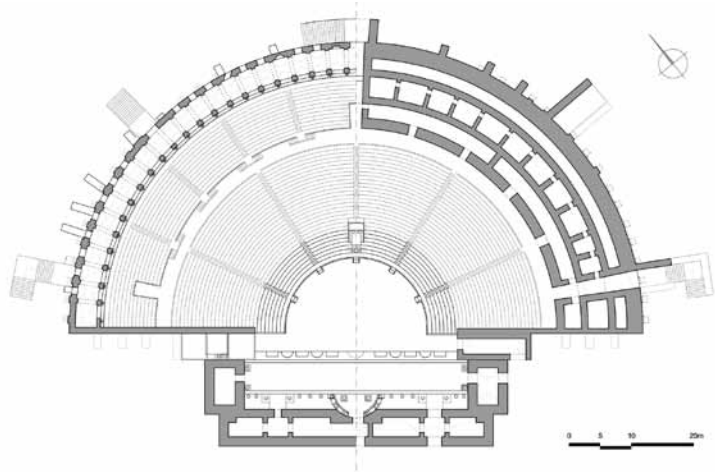
Θραύσμα πλάκας με ανάγλυφο διακόσμηση γυναικείου πρόσωπου

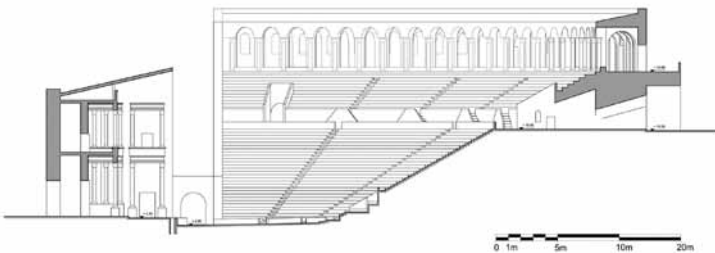
Εικονική αναπαράσταση του Θεάτρου κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση. Άποψη από Ν

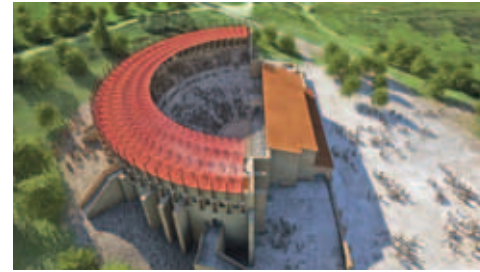
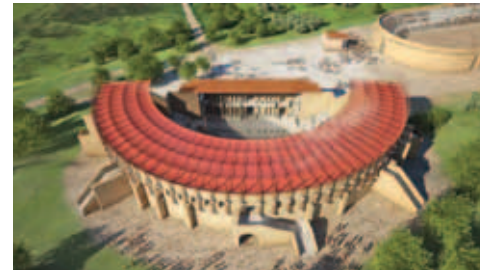
Θέατρο. Κάτοψη της πρώτης οικοδομικής φάσης

Θέατρο. Κάτοψη της δεύτερης οικοδομικής φάσης

Θέατρο. Τομή της δεύτερης οικοδομικής φάσης

Εικονική αναπαράσταση του Θεάτρου κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση. Απόψεις από διάφορες πλευρές

τα λίθινα εδώλια. Στο άνω κοίλο τα εδώλια έχουν λιθολογηθεί στο παρελθόν, εκτός από ολιγάριθμα δείγματα. Ορισμένα φέρουν επιγραφές με τα ονόματα των κατοίκων της θέσης. Σημαντικός αριθμός εδωλίων του κάτω τμήματος του κοίλου, τα οποία ήταν κτισμένα πάνω σε φυσικό έδαφος, διατηρούνται κατά χώραν, όπως έδειξαν οι πρόσφατες ανασκαφές. Στο ανώτερο τμήμα του περιμετρικού τοίχου του κοίλου εξέχουν κατά διαστήματα ζεύγη λίθων καθ' ύψος για τη στήριξη των ξύλινων στύλων, στους οποίους έδενε η τέντα που σκίαζε τους θεατές. Στον περιμετρικό τοίχο του κοίλου ανοίγονταν τρεις δίοδοι (vomitoiria). Τα αναλήμματα στην πρόσοψη του Θεάτρου, εκατέρωθεν του σκηνικού οικοδομήματος, είναι κτισμένα με μεγάλες λιθοπλίνθους, οι

οποίες προέρχονται από αρχαιότερα οικοδομήματα της περιοχής και συχνά φέρουν τόρμους συνδέσμων ή άλλα στοιχεία της πρώτης χρήσης τους.

Δύο θολωτές πάροδοι (aditus maximi) εκατέρωθεν του σκηνικού οικοδομήματος, οδηγούσαν στην ορχήστρα. Πάνω από τη δυτική πάροδο αποκαλύφθηκε θεωρείο (tribunalium) που αναπτύσσεται σε τρία επίπεδα. Στοιχεία αντίστοιχου θεωρείου εντοπίζονται στα ερείπια της ανατολικής παρόδου.

Το σκηνικό οικοδόμημα της πρώτης οικοδομικής φάσης καταδείχθηκε και αντικαταστάθηκε με νεότερο, το οποίο διατήρησε την αρχική χάραξη του κτίσματος. Το νεότερο κτίσμα, που σε ορισμένα τμήματα διατηρείται 9μ. πάνω από τη σημερινή στάθμη του εδάφους, κτίστηκε εξ ολοκλήρου με οπτοπλίνθους κατά το σύστημα δομής opus testaceum. Η πρόσοψη της σκηνής (scenae frons) ήταν ευθύγραμμη και έφερε στο ισόγειο τρεις τοξωτές εισόδους, από τις οποίες η μεσαία

(valva regia) διαμορφώνεται μέσα σε κόγχη. Οι δύο τοίχοι της σκηνής, ο εσωτερικός (πρόσοψη / scenae frons) και ο εξωτερικός, απέχουν μεταξύ τους 2,70μ., δημιουργώντας έναν μακρόστενο χώρο, το postscenium. Η κάλυψη του postscenium, τουλάχιστον στο ύψος του πρώτου ορόφου, ήταν θολωτή, αποτελούμενη από επτά εγκάρσιες καμάρες, οι οποίες στηρίζονταν σε έξι εγκάρσιους τοίχους, με ένα άνοιγμα στον καθένα για τη διέλευση μεταξύ των χώρων. Από το κτίσμα της πρώτης οικοδομικής φάσης διατηρήθηκαν ορισμένα τμήματα του τοίχου της πρόσοψης της σκηνής, ενσωματωμένα στους νεότερους τοίχους, καθώς και οι θεμελιώσεις, όπου κρί-

Λίθινα εδώλια στο κάτω κοίλο του Θεάτρου

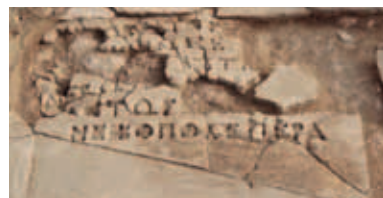
θηκαν επαρκείς. Τα κατακερματισμένα δομικά υλικά από την κατεδάφιση του οικοδομήματος της πρώτης φάσης χρησιμοποιήθηκαν ως αδρανή στο λιθόδεμα της θεμελίωσης της νέας κατασκευής. Στα θραύσματα περιλαμβάνονται τμήματα ιωνικών κιονοκράνων, τμήματα βάσεων κίωνων, ποικιλία μαρμάρινων κυματίων κ.ά. Η πρώτη φάση διέθετε προσκήνιο, πάνω στις υποδομές του οποίου κτίστηκε το νεότερο. Στην πρόσοψή του το προσκήνιο έφερε εναλλασσόμενες ημικυκλικές και ορθογώνιες κόγχες με ορθομαρμάρωση. Πίσω από τις κόγχες υπήρχε η αύλακα για την αυλαία.

Το τμήμα της ορχήστρας που έχει αποκαλυφθεί μέχρι στιγμής, διατηρεί λιθινο πολύχρωμο δάπεδο από μεγάλες ασβεστολιθικές και μαρμαρίνες πλάκες. Δυο μαρμαρίνες πλάκες, σε δεύτερη χρήση, σώζουν σε θραύσματα ελληνική επιγραφή η οποία έφερε ένθετα μεταλλικά

γράμματα ύψους περίπου 9 εκ. Στην πρώτη πλάκα (μήκους 1.50 μ.) διακρίνονται σε έξι στίχους τα εξής: [α]λ[ι]τ[ο]κράτο[ρ]ι – – / – – –]. ΩΣΕ / [– – –]ΚΣ.ΤΙ. / Νέρων[ι] – – Σε[β] / αστῶ [Γερμανικῶ] / Νεικοπόλεϊ ἱερᾶ.

Στη δεύτερη πλάκα διακρίνονται σε 4 τουλάχιστον στίχους τα εξής: [– – –]ΕΥΓ[ι] – – / – – –]Ρωμαίων vac / [– – –]ΙΟΥ[ι] – – / – – –]ΝΙΔ[– – –].

Στην ίδια οικοδομική φάση με την ανακατασκευή του σκηνικού οικοδομήματος περιλαμβάνεται η υπερύψωση του περιμετρικού τοίχου του κοίλου και η κατασκευή περιμετρικής στοάς (*porticus in summa cavea*), στον τοίχο της οποίας παρατηρούνται αψιδωτά ανοίγματα, κόγχες και μικρά λοξότμητα ανοίγματα. Η ανακαίνιση του μνημείου χρονολογείται στο πρώτο μισό του 2ου αι. μ.Χ. και πιθανώς αποτελεί έργο του Αδριανού.

Οι ενεπίγραφες πλάκες στο δάπεδο της ορχήστρας

Το νεκροταφείο στο τέμενος των Ακτίων (Αρ. 4)

Κύρος και εξουσία

Λίγα μέτρα πλησίον της ανατολικής σφενδόνης του Σταδίου η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε δύο ταφικά μνημεία-μαυσωλεία, τα οποία αποτελούν μέρος συστάδας, άγνωστου μέχρι στιγμής αριθμού ταφικών μνημείων. Πρόκειται για σημαντικό νεκροταφείο, εφόσον χωροθετείται σε εξέχουσα θέση μέσα στο τέμενος των ιερών αγώνων. Τα δύο μαυσωλεία βρίσκονται σε παράλληλη περίπου διάταξη. Το βόρειο μαυσωλείο ήταν ναόμορφο κτίσμα που υψωνόταν πάνω σε πόδιο, όπως οι ρωμαϊκοί ναοί. Σώζεται μόνο το πόδιο που έφερε λίθινη επένδυση και πυρήνα από λιθόδεμα. Από τη λίθινη επένδυση διατηρείται η ευθυνηρία, βάση με κοιλόκυρτο κυματίο και ορθοστάτες. Στη δυτική πλευρά του κτίσματος βαθμίδες οδηγούσαν στο προστώ, το οποίο, σύμφωνα με τμήμα κιονοκράνου που βρέθηκε στις ανασκαφές, ει- κάζεται πως ήταν ιωνικού ρυθμού. Στον ταφικό θάλαμο του μνημείου θα πρέπει να υπήρχαν περιμετρικά πάνω σε βαθμίδα λίθινες σαρκοφάγοι, όπως παρατηρείται σε παρόμοια ταφικά μνημεία του βόρειου νεκροταφείου της Νικόπολης. Το μαυσωλείο χρονολογείται γύρω στο δεύτερο μισό του 2ου αι. μ.Χ.

Το δεύτερο ταφικό κτίσμα, σε απόσταση μόλις ενός μέτρου, νοτίως του πρώτου, ήταν πλινθόκτιστο, ορθογώνιας κάτοψης. Ο βόρειος τοίχος του έφερε αντηρίδες, ανάμεσα στις οποίες εντοπίστηκαν τρεις πλινθόκτιστοι κιβωτιόσχημοι

τάφοι. Από τους τάφους του θαλάμου διασώθηκαν τέσσερις λίθινες ακόσμητες σαρκοφάγοι και ένας πλινθόκτιστος κιβωτιόσχημος τάφος.

Ανάμεσα στα δύο μαυσωλεία βρέθηκε μαρμαρίνη σαρκοφάγος με ανάγλυφη διακόσμηση. Στις τέσσερις πλευρές της σαρκοφάγου απεικονίζονται σε έξεργο ανάγλυφο οι άθλοι του Ηρακλή. Η σαρκοφάγος περιείχε, τουλάχιστον τρεις διαταραγμένες ταφές, η πρωιμότερη από τις οποίες χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 2ου αι. μ.Χ., σύγχρονη με την κατασκευή της σαρκοφάγου με βάση την τεχνολογία της παράστασης.

Λίγα μέτρα βορειοανατολικά του ναόμορφου μαυσωλείου εντοπίζεται ο τοίχος ενός τρίτου πλινθόκτιστου μαυσωλείου. Θεωρείται βέβαιο πως στην ίδια κατεύθυνση (προς το Θέατρο) υπάρχουν και άλλα ταφικά μνημεία, καλυμμένα από επικώσιες. Τα πολυτελή ταφικά μνημεία θα πρέπει να ανήκαν σε εξέχοντα μέλη της τοπικής κοινωνίας, τα οποία συνδέονταν άμεσα με την οργάνωση και διαχείριση των Ακτίων.

Ναόμορφο μαυσωλείο. Άποψη του ποδίου από ΝΔ

Η σαρκοφάγος με ανάγλυφη παράσταση των άθλων του Ηρακλή

Αεροφωτογραφία από ΒΑ
των ταφικών μνημείων
ανατολικά του Σταδίου

Οι Βόρειες Θέρμες (Αρ. 7)

Σε απόσταση περίπου 500μ. νοτιά του Σταδίου, στα δυτικά της ταφικής οδού, η οποία, αφού διέσχιζε τη Βόρεια Νεκρόπολη, οδηγούσε στο Προάστειο, υψώνονται τα ερείπια εκτεταμένου συγκροτήματος θερμών, γνωστού από παλιά με την ονομασία «Μπεντένια». Στις αρχές του 19ου αι., όταν το κτίριο αποτυπώθηκε από τον Ντόναλτσον και η κάτοψή του δημοσιεύτηκε από τον Ληκ, η έκτασή του ήταν τρεις φορές μεγαλύτερη από τη σημερινή, αφού έχει πλέον καταρρεύσει όλη η ανατολική του πτέρυγα.

Αεροφωτογραφία των Βόρειων Θερμών.
Άποψη από ΝΔ

Στο συγκρότημα έγιναν περιορισμένες ανασκαφικές έρευνες, αρχικά το 1913 από τον Αλέξανδρο Φιλαδελφέα, ο οποίος αναφέρει ότι εντόπισε ψηφιδωτά δάπεδα σε πολλά δωμάτια, χωρίς ωστόσο να δημοσιεύσει εικόνες τους. Σύμφωνα με την κάτοψη του Ντόναλτσον και των διατηρούμενων σήμερα ερειπίων, γύρω από τον νοτιό άξονα μιας μεγάλης ημικυκλικής εξέδρας διατάσσονται ακτινωτά διάφοροι χώροι. Η κεντρική είσοδος της εξέδρας οδηγούσε σε ορθογώνια αίθουσα με δύο αντικριστές αιφίδες. Δύο επιπλέον είσοδοι εκατέρωθεν της κεντρικής

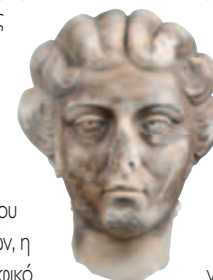
οδηγούσαν αντίστοιχα σε ορθογώνιες αίθουσες. Στις απολήξεις της ημικυκλικής εξέδρας δύο θολωτοί διάδρομοι επέτρεπαν τη διάβαση σε χώρους σύνθετης κάτοψης, όπου επικρατούν οι αιφίδες. Κοιλόητες και τρύπες στους τοίχους υποδηλώνουν την ύπαρξη ορθομαρμάρωσης, ενώ κάθετα αυλάκια στους τοίχους μαρτυρούν τη θέση των πηλινών πηνίων-σεραγωγών (tubuli). Στο συγκρότημα επικρατεί το μεικτό σύστημα δόμησης (opus mixtum).

Το κτίριο συνδεόταν με το Υδραγωγείο της πόλης, μέσω διακλάδωσης

Βόρειες Θέρμες. Άποψη της ημικυκλικής εξέδρας από Α

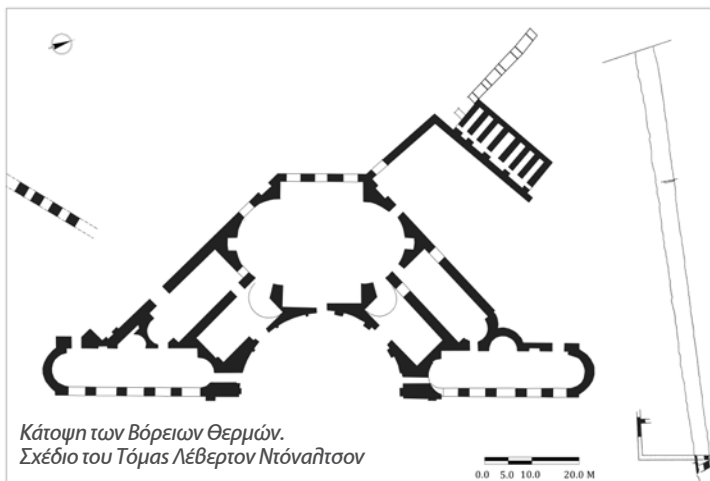
που ξεκινούσε από τον κεντρικό αγωγό στα βορειοδυτικά, στις παρυφές της λοφοσειράς του Μιχαλτσίου, και στη συνέχεια κατευθυνόταν στο Γυμνάσιο και στις Θέρμες. Έως πρόσφατα ήταν ορατή σειρά από τους πεσσούς του Υδραγωγείου στην πεδινή έκταση μεταξύ του Γυμνασίου και των Βόρειων Θερμών, η οποία σημειώνεται στο τοπογραφικό του Ντόναλτσον και σε αυτό που είχε εκπονήσει ο Φιλαδελφεύς το 1922 με την ένδειξη «στύλοι εκ πλίνθων». Σύμφωνα με το σχέδιο του Ντόναλτσον, το Υδραγωγείο κατέληγε σε δεξαμενές που τρο-

Μαρμάρινη εικονιστική κεφαλή. Τέλη 2ου / αρχές 3ου αι. μ. Χ.
Τυχαίο εύρημα από την περιοχή

φοδοτούσαν το οικοδόμημα και στη συνέχεια ακολουθούσε πορεία προς τα νοτιοδυτικά.

Μολονότι η χρονολόγηση των Θερμών δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί επακριβώς χωρίς ανασκαφική έρευνα, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι ανήκουν στην εποχή του Αδριανού (117-138 μ.Χ.), κρίνοντας από τις ομοιότητες του συγκροτήματος της Νικόπολης με τα κτίρια της έπαυλης του Αδριανού στο Τίβολι, τόσο ως προς το σχέδιο όσο και ως προς τις τεχνικές δόμησης.

Κάτοψη των Βόρειων Θερμών.
Σχέδιο του Τόμας Λέβερτον Ντόναλτσον

Βόρειες Θέρμες. Άποψη από ΝΔ

“ ταῦτα μὲν οὖν ἡ φύσις τῆς χώρας παρέχεται τὰ εὐτυχήματα τῇ πόλει, προσέθεσαν δὲ Ῥωμαῖοι καὶ τὰ ἐκ τῆς προνοίας. τῶν γὰρ Ἑλλήνων περὶ τὰς κτίσεις εὐστοχῆσαι μάλιστα δοξάντων, ὅτι κάλλους ἐστοχάζοντο καὶ ἐρυμνότητος καὶ λιμένων καὶ χώρας εὐφυοῦς, οὗτοι προϋνόησαν μάλιστα ὧν ὀλιγόρησαν ἐκεῖνοι, στρώσεως ὁδῶν καὶ ὑδάτων εἰσαγωγῆς καὶ ὑπονόμων τῶν δυναμένων ἐκκλύζειν τὰ λύματα τῆς πόλεως εἰς τὸν Τίβεριν. ἔστρωσαν δὲ καὶ τὰς κατὰ τὴν χώραν ὁδούς, προσθέντες ἐκκοπὰς τε λόφων καὶ ἐγχώσεις κοιλάδων, ὥστε τὰς ἀρμαμάξας δέχεσθαι πορθημίων φορτία: οἱ δ' ὑπόνομοι συννόμῳ λίθῳ κατακαμφθέντες ὁδοὺς ἀμάξαις χόρτου πορευτὰς ἐνίας ἀπολελοίπασι. τοσοῦτον δ' ἐστὶ τὸ εἰσαγωγίμον ὕδωρ διὰ τῶν ὑδραγωγίων, ὥστε ποταμούς διὰ τῆς πόλεως καὶ τῶν ὑπονόμων ῥεῖν, ἅπασαν δὲ οἰκίαν σχεδὸν δεξαμενὰς καὶ σίφωνας καὶ κρουνοὺς ἔχειν ἀφθόνους, ὧν πλείστην ἐπιμέλειαν ἐποιήσατο Μάρκος Ἀγρίππας, πολλοῖς καὶ ἄλλοις ἀναθήμασι κοσμήσας τὴν πόλιν.

Στράβων, 5.3.8 ”

Εικονική αναπαράσταση των δύο Νυμφαίων και του Υδραγωγείου στη Δυτική Πύλη

ΤΟ ΑΣΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ

Τα τείχη

Τα τείχη της Νικόπολης εντάσσονται στο οικοδομικό πρόγραμμα της εποχής του Αυγούστου και παρουσιάζουν ομοιόμορφη εικόνα ως προς τη τεχνική δόμησης και τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν. Είναι κτισμένα με κυτό λιθόδεμα στον πυρήνα και μεγάλους οπτοπλίνθους δύο διαστάσεων (0,45x0,29/0,30x0,08μ. και 0,29x0,28x0,08μ.) σε

Λεπτομέρεια του βόρειου σκέλους των τειχών: διακρίνεται το λιθόδεμα του πυρήνα

επάλληλες σειρές στις όψεις. Σε όλο το μήκος τους τα τείχη έχουν πάχος 2,50μ., εκτός από τα σημεία όπου δημιουργούνται γωνίες και τις πύλες, των οποίων το πάχος αυξάνεται στα 4,60μ. Έχουν πολυγωνική κάτοψη και περικλείουν έκταση 1.500 στρεμμάτων (150 εκταρίων). Τα ίχνη της περιμέτρου των τειχών, η οποία υπολογίζεται στα 5.000 μ., προσδιορίζονται με ακρίβεια στη βόρεια και νότια πλευρά. Στη δυτική πλευρά της περιμέτρου διατηρούνται κατάλοιπα στο νότιο τμήμα της, δηλαδή νότια της κεντρικής Δυτικής Πύλης, ενώ στα βόρεια της πύλης δεν εντοπίζονται ίχνη της. Κατά πάσα πιθανότητα το τμήμα αυτό δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, γι' αυτό, αργότερα, τα διαστήματα ανάμεσα στους πεσσούς του Υδραγωγείου, οι οποίοι έβαιναν παράλληλα με τη νοητή πορεία του τείχους, σφραγίστηκαν με πρόχειρα κατασκευασμένους τοίχους. Την επέμβαση αυτή ανάμεσα στους πεσσούς, επέβαλε προφανώς κάποια κατάσταση έκτακτης ανάγκης, πιθανότατα μια εχθρική επίθεση, όπως δείχνει και το οικοδομικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε, στο οποίο περιλαμβάνονται σπόλια (αρχιτεκτονικά μέλη από διάφορα οικοδομήματα, θραύσματα αγαλμάτων ακόμη και θραύσματα επιγραφών). Από το ανατολικό σκέλος της ρωμαϊκής οχύρωσης σώζεται μόνο

Σχέδιο της ρωμαϊκής πόλης με
τους εντοπισμένους δρόμους

Επιγραφή η
οποία αναφέρε-
ται σε εργολαβία
για την κατα-
σκευή δημόσιου
οικοδομήματος,
από την περιοχή
της Δυτικής
Πύλης

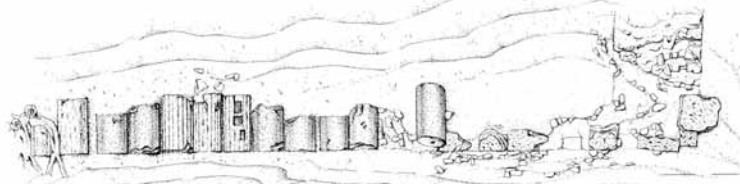
το τμήμα βόρεια της Ανατολικής Πύλης, πάνω στο οποίο κτίστηκε αργότερα το παλαιοχριστιανικό τείχος, ενώ στα νότια της Ανατολικής Πύλης η πορεία του τείχους δεν είναι σαφής.

Στα αιγυπτιακά τείχη, μολονότι αυτά αποτελούν ένα μεγάλο και πολυδάπανο έργο, δεν εφαρμόστηκαν με συνέπεια οι κανόνες της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής (για παράδειγμα, οι πύργοι τοποθετούνται σε αραιά διαστήματα) γεγονός που τους προσδίδει διακοσμητικό μάλλον παρά αμυντικό χαρακτήρα. Η αναδιοργάνωση του στρατού από τον Αύγουστο και η ειρήνη που επικράτησε στην απέραντη αυτοκρατορία, μετά τη ναυμαχία του Ακτίου, η πολυδιαφημισμένη *Pax Romana*, εξασφάλιζε την προστασία της Νικόπολης και καθιστούσε περιττή την οχύρωση. Η οικοδόμηση των τειχών αποσκοπούσε στην προβολή της ρωμαϊκής κυριαρχίας και την έμπνευση αισθήματος ασφάλειας και κοινωνικής συνοχής στους κατοίκους της πόλης, οι οποίοι προέρχονταν από τειχισμένα αστικά κέντρα και μικρότερους οικισμούς της ευρύτερης περιοχής.

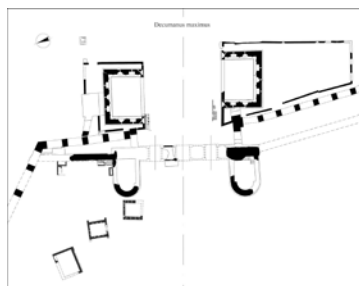
Σε όλο το μήκος του τείχους έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα πέντε πύλες, η Βορειοδυτική, η Δυτική, η Νοτιοδυτική, η Νοτιοανατολική και η Ανατολική. Εντοπίζονται και δυο πυλίδες, μία στο δυτικό τμήμα του βόρειου σκέλους (Αρ. 10) και μια δεύτερη στο βόρειο τμήμα του ανατολικού σκέλους (Αρ. 60), ενώ πύλες πρέπει να υπήρχαν και σε άλλα σημεία του, όπως στη βόρεια κατάληξη του *cardo* ο οποίος περνά μπροστά από τη Βασιλική Β (Αρ. 59). Με εξαίρεση τη μνημειακή τριπλή Δυτική Πύλη, οι υπόλοιπες είχαν παρόμοια διαμόρφωση: ένα τοξωτό άνοιγμα πλαισιωμένο με δύο ημικυκλικούς πύργους,

Τοίχος με σπόδια ανάμεσα στους πεσσούς του Υδραγωγείου στο ΝΔ σκέλος του τείχους

Η Δυτική Πύλη (Αρ. 23), από την οποία σήμερα διακρίνονται ερείπια, εν μέρει καταχωμένα, αποτελούσε την κύρια και εντυπωσιακότερη είσοδο της πόλης. Εδώ κατέληγε ο δρόμος που ξεκινούσε από το λιμάνι στις ακτές του Ιονίου και από εδώ ξεκινούσε η λεωφόρος (*decumanus maximus*), η οποία διέσχιζε την πόλη στον εγκάρσιο άξονά της και οδηγούσε τον επισκέπτη στο κέντρο της. Η πύλη, που διέθετε τρία τοξωτά ανοίγματα, ένα κεντρικό για την κίνηση των τροχοφόρων, και δύο πλευρικά για τη διέλευση των πεζών, πλαισιωνόταν από δύο ημικυκλικούς πύργους, ο βόρειος από τους οποίους διατηρείται σε αξιόλογο ύψος. Σύμφωνα με αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή, πάνω από την πύλη περνούσε ο αγωγός του Υδραγωγείου,

Κάτοψη των ερειπίων στη Δυτική Πύλη

Χάλκινο αγαλματίδιο «θνήσκοντος» Γαλάτη από τις ανασκαφές των Νυμφαίων

η διαδρομή του οποίου συνεχιζόταν προς Ν πάνω σε πεσσούς. Με τη Δυτική Πύλη έχει ταυτισθεί η τριπλή πύλη που απεικονίζεται σε νομισματικές εκδόσεις της εποχής του Αδριανού. Έξω από την πύλη εκτεινόταν η Δυτική Νεκρόπολη.

Αεροφωτογραφία των ερειπίων στη Δυτική Πύλη

Αεροφωτογραφία της ΒΔ Πύλης από ΒΑ

Η Βορειοδυτική Πύλη (Αρ. 9) αποτελούσε την αφετηρία σημαντικού πλακόστρωτου δρόμου με κατεύθυνση Β-Ν, ο οποίος διέσχιζε την παρακείμενη Βόρεια Νεκρόπολη και εν συνεχεία το Προάστειο, καταλήγοντας κατά πάσα πιθανότητα στο Τρόπαιο της νίκης. Η πύλη, που έχει πλάτος 4,60μ., είναι ενισχυμένη εκατέρωθεν με δύο ημικυκλικούς πύργους, η πρόσβαση στους οποίους εξασφαλιζόταν με πυλίδες. Δεξιά και αριστερά της πύλης, και σε μήκος ίσο με το άνοιγμά της, σχηματίζονται δύο ισχυρότατοι πεσσοί, τετράγωνης κάτοψης, με ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους στη βάση τους, οι οποίες προέρχονται από αρχαιότερα οικοδομήματα της ευρύτερης περιοχής. Η ανασκαφική έρευνα στην πύλη απέδωσε σημαντικό αριθμό ενσφράγιστων οπτοπλίνθων, προερχόμενων κυρίως από τους δύο πύργους. Μέσα σε αβαθές ορθογώνιο αποδίδονται συνήθως ανάγλυφα οι βραχυγραφίες TVR, TN ή TNT, οι οποίες δεν

έχουν ερμηνευθεί μέχρι στιγμής, πιθανότατα, όμως, αναφέρονται στα εργαστήρια που κατασκεύασε τις πλίνθους. Έξω από την πύλη εκτείνεται η Βόρεια Νεκρόπολη.

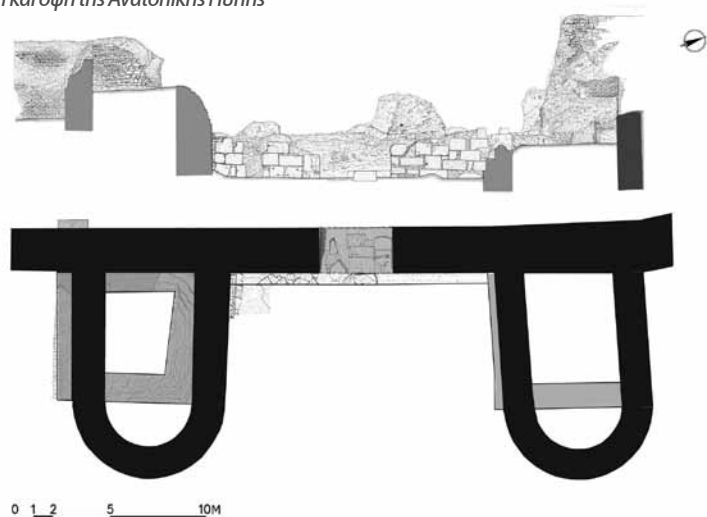

Ενσφράγιστοι οπτόπληνθοι από τους πύργους της ΒΔ Πύλης

Ταφικοί περίβολοι
Μετατροπή 3ου αι. μ.Χ.

Κάτοψη της ΒΔ Πύλης και των εκατέρωθεν ταφικών περιβόλων

Από την Ανατολική Πύλη (Αρ. 42) διέρχονταν ένας *decumanus*, ο οποίος, αφού διέσχισε την Ανατολική Νεκρόπολη, κατέληγε στις ακτές του Αμβρακικού. Η πύλη στην αρχική της μορφή ήταν ενισχυμένη με δύο ημικυκλικούς πύργους, οι οποίοι, μετά την καταστροφή τους αντικαταστάθηκαν με νέους, ορθογώνιους κάτοψης, κατασκευασμένους

από υλικό σε δεύτερη χρήση. Ανακατασκευές πραγματοποιήθηκαν και στο άνοιγμα της πύλης. Η άμεση γεινιάση της πύλης με τις ακτές του Αμβρακικού και το επίπεδο έδαφος έξω από αυτή την καθιστούσε ιδιαίτερα χρήσιμη, αλλά και ιδιαίτερα ευάλωτη, όπως διαπιστώνεται από την ολοκληρωτική καταστροφή και την ανακατασκευή της.

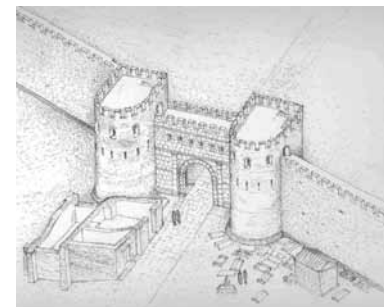

Ο νότιος πύργος της Ανατολικής Πύλης. Σε πρώτο επίπεδο η κατεστραμμένη απόληξη του αρχικού πύργου και σε δεύτερο ο νεώτερος τετράγωνος πύργος με ενσωματωμένα σπώδια

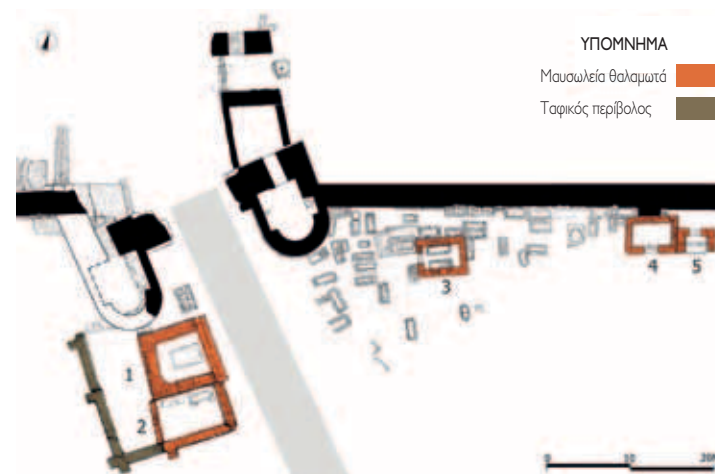

Αεροφωτογραφία της Νοτιοανατολικής Πύλης με τα παρακείμενα ταφικά μνημεία

Από τη Νοτιοανατολική Πύλη (Αρ. 35), στην οποία κατέληγε ένας από τους *cardines* (η αρχαία οδός που έτεμνε διαγώνια τον *decumanus maximus* και συμπίπτει εν μέρει με την σύγχρονη Εθνική Οδό Ιωαννίνων-Πρέβεζας), άρχιζε ο δρόμος που οδηγούσε στο κύριο λιμάνι, στη θέση Βαθύ. Η πύλη πλαισιώνεται από δύο ημικυκλικούς πύργους. Ο καλύτερα διατηρημένος ανατολικός πύργος σώζει τοξωτή πυλίδα που οδηγούσε στο εσωτερικό του. Κτιστή κλίμακα, σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο του, εξασφάλιζε την πρό-

Σκίτσο αναπαράστασης της Νοτιοανατολικής Πύλης

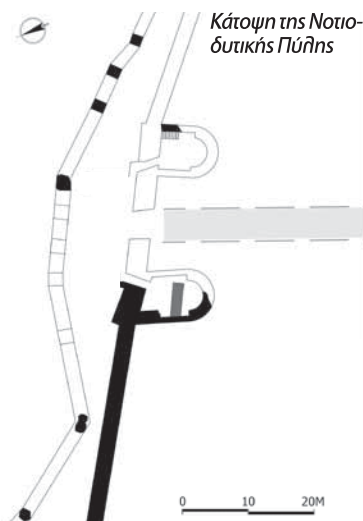
Κάτοψη της Νοτιοανατολικής Πύλης

σβαση στο δάμα και τον περιδρόμο. Προσκτήματα, βόρεια του πύργου, ερμηνεύονται ως φυλάκιο. Το μεγαλύτερο τμήμα του πύργου είναι κατεστραμμένο. Στο εσωτερικό και των δύο πύργων της πύλης βρέθηκαν πλίνθοι από τα δάπεδά τους, οι οποίοι ήταν τοποθετημένοι έτσι ώστε να δίνουν το σχήμα ψαροκόκκαλου (*opus spicatum*). Οι ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της πύλης αποκάλυψαν τμήμα της Νότιας Νεκρόπολης.

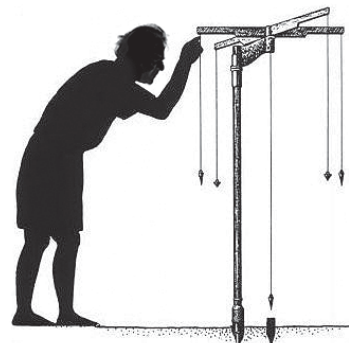
Στη **Νοτιοδυτική Πύλη (Αρ. 29)**, που διατηρείται αποσπασματικά, αναγνωρίζονται τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των υπόλοιπων πυλών. Από τον δυτικό πύργο σώζεται τμήμα του δυτικού τοίχου, η αρχή του τόξου, και τρεις βαθμίδες της πλινθόκτιστης κλίμακας στη βορειοδυτική του γωνία. Πυλίδα οδηγούσε στο εσωτερικό του. Αργότερα ο πύργος ανακατασκευάστηκε και απέκτησε ορθογώνια κάτοψη από οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση. Επισκευές και μετατροπές διαπιστώθηκαν και στον ανατολικό πύργο. Εσωτερικά και παράλληλα του τείχους, στην περιοχή της πύλης, εντοπίζονται πεσσοί του Υδραγωγείου.

Η είσοδος του ανατολικού πύργου στη Νοτιοανατολική Πύλη

Κάτοψη της Νοτιοδυτικής Πύλης

Η πολεοδομική οργάνωση

Στην πολεοδομική οργάνωση της Νικόπολης οι Ρωμαίοι γεωμέτρες (*agrimensores* ή *gromatici*) εφήρμοσαν τη δική τους παράδοση διαίρεσης του χώρου σε ορθογώνιες νησίδες (*insulae*), η οποία είχε δεχτεί επιδράσεις από τις ελληνικές αποικίες της Κάτω Ιταλίας. Πριν από την ίδρυση ενός στρατοπέδου ή μιας πόλης οι γεωμέτρες, με τη χρήση τοπογραφικού οργάνου, της *groma*, χάραζαν δύο κεντρικούς κάθετους δρόμους, τον *cardo maximus* με κατεύθυνση Β-Ν και τον *decumanus maximus* με κατεύθυνση Α-Δ, οι οποίοι διαιρούσαν το

χώρο σε τέσσερα περίπου ισομεγέθη τμήματα (*centuriae*). Μικρότερου πλάτους δρόμοι (*cardines-decumani*), παράλληλοι των κεντρικών, οριοθετούσαν τα οικοδομικά τετράγωνα. Στη συμβολή των δύο κεντρικών δρόμων αναπτύσσονταν, συνήθως, τα οικοδομήματα της Αγοράς (*Forum*).

Η ανασκαφική έρευνα στη Νικόπολη έφερε στο φως την αρχή του *decumanus maximus* στη Δυτική Πύλη και σημαντικό τμήμα του ανάμεσα στην Οικία του εκδίκου Γεωργίου και το νότιο σκέλος του παλαιοχριστιανικού τείχους, στο ύψος της λεγόμενης «Ωραίας Πύλης». Η προέκτασή του προς τα δυτικά, έξω από τα τείχη, οδηγούσε στο λιμάνι, τον Κόμαρο. Ανατολικά, δεν είναι βέβαιο εάν κατέληγε σε πύλη, διότι πριν πλησιάσει στο τείχος συναντούσε διαγωνίως το δρόμο που περνούσε από τη Νοτιοανατολική Πύλη και κατέληγε στο μεγάλο λιμάνι, στο Βαθύ. Ο δρόμος ήταν πλακόστρωτος με ορθογώνιες, ασβεστολιθικές μεγάλες πλάκες, όπως διαπιστώνεται από το τμήμα που έχει αποκαλυφθεί νότια της Οικίας του εκδίκου Γεωργίου, και είχε πεζοδρόμια με ρείθρο λαξευμένο στις πλάκες τους. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα το πλάτος του δρόμου είναι 7.55μ. και των πεζο-

Εικονική αναπαράσταση της ρωμαϊκής πόλης

Ερείπια πεσσών του Υδραγωγείου κοντά στη Νοτιοδυτική Πύλη

Ο κεντρικός δρόμος (*decumanus maximus*) κοντά στην «Ωραία Πύλη»

Εικονική αναπαράσταση της βόρειας πλευράς του Ωδείου με τον παρακείμενο λιθόστρωτο δρόμο

δρομίων 3μ. (συνολικά η λεωφόρος είχε πλάτος 13.55μ.). Το μήκος του δρόμου, από τη Δυτική Πύλη έως το ανατολικό σκέλος του τείχους, υπολογίζεται στα 1500 μ. Ο πρώτος παράλληλος προς βορρά μικρότερου πλάτους δρόμος (*decumanus*) κατέληγε στην Ανατολική Πύλη. Τμήματα του δρόμου, που ήταν πλακόστρωτος, εντοπίστηκαν βόρεια της Οικίας του εκδίκου Γεωργίου και κατά μήκος του βόρειου τοίχου του σκηνικού οικοδομήματος του Ωδείου.

Τμήμα της κεντρικής λεωφόρου (*cardo maximus*) αποκαλύφθηκε περίπου 200μ. βόρεια του Ωδείου. Κατά τις ανασκαφές αποκαλύφθηκε ο υπόνομος του δρόμου και ένα φρεάτιο καθαρισμού, κτισμένο με οπτοπλίνθους. Στην ανατολική πλευρά του δρόμου υπάρχουν ερείπια οικοδομήματος που ανήκουν κατά πάσα πιθανότητα σε συγκρότημα λουτρών (Αρ. 12). Νοτιότερα, ο δρόμος περνάει ανάμεσα από ένα ορθογώνιο κτίσμα, το οποίο ταυτίζεται με ναό και το Ωδείο. Στο τμήμα αυτό το πλάτος του δρόμου περιορίζεται στα περίπου 11μ.

Cardines οριοθετούσαν ανατολικά και δυτικά δύο οικίες, την Οικία του Μάνιου Αντωνίνου (Αρ. II) και την Οικία του εκδίκου Γεωργίου (Αρ. 49), προσδιορίζοντας το πλάτος της οικοδομικής νησίδας στα 56,30μ. Στην Οικία του Μάνιου Αντωνίνου ο ανατολικός δρόμος έχει πλάτος 7,40μ. και είναι κατασκευασμένος από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, πολλές από τις οποίες είχαν αφαιρεθεί και χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή κιβωτιόσκημων τάφων των χριστιανικών χρόνων. Έρευνα κάτω από το οδόστρωμα αποκάλυψε μεγάλο τοξωτό υπόνομο (*douca*), στον οποίο κατέληγαν αποχετευτικοί αγωγοί από την οικία. Ο υπόνομος είναι κτισμένος από ανισομεγέθεις λίθους και διέθετε φρεάτια επίσκεψης για τον καθαρισμό και έλεγχο της αποχέτευσης,

Το αποχετευτικό σύστημα στο δρόμο ανατολικά της Οικίας του Μάνιου Αντωνίνου

Ο πλακόστρωτος δρόμος δυτικά της Οικίας του εκδίκου Γεωργίου. Αποψη από Β

Δύο από τα φρεάτια που αποκαλύφθηκαν ήταν καλυμμένα με τις ασβεστολιθικές πλάκες του οδοστρώματος. Στον δυτικό δρόμο, ο οποίος επίσης διέθετε υπόνομο, το οδόστρωμα απουσιάζει, αποτέλεσμα σύγχρονων αγροτικών εργασιών. Ο δρόμος που διέρχεται ανάμεσα στην ανατολική πλευρά της Οικίας του εκδίκου Γεωργίου και της Βασιλικής Α, έχει πλάτος 7,40μ. Στο δρόμο βρέθηκε ο υπόνομος και ένα φρεάτιο επίσκεψης, ενώ από το πλακόστρωτο σώθηκαν ελάχιστα ίχνη. Αντίθετα, το πλακόστρωτο του δρόμου δυτικά της οικίας, ο οποίος έχει πλάτος 7,40μ. και διαθέτει πεζοδρόμιο στην ανατολική του πλευρά, διατηρείται σε καλή κα-

Κορινθιακό κιονόκρανο που βρέθηκε στο λιθόστρωτο μπροστά από τη δυτική είσοδο (*posticum*) της Οικίας του εκδίκου Γεωργίου

τάσταση και σε μεγάλη έκταση. Στον υπόνομο του δρόμου κατέληγαν οι αγωγοί αποχέτευσης της οικίας και τα νερά που έτρεχαν από το Μικρό Νυμφαίο στη δυτική πλευρά του δρόμου. Ο δρόμος, λόγω της κατωφέρειας του εδάφους προς τα βόρεια, από το ύψος περίπου της δυτικής εισόδου της οικίας έως μπροστά από τα καταστήματα της δυτικής πτέρυγας της, διαμορφώνεται κλιμακωτά με πλατιές βαθμίδες. Ένας ακόμη *cardo* στο τμήμα κατά μήκος της δυτικής πλευράς της Βασιλικής Β μετατράπηκε σε στοά κατά τους παλαιохριστιανικούς χρόνους, διατηρώντας τον υπόνομο του ρωμαϊκού αποχετευτικού συστήματος.

Τα παραπάνω ανασκαφικά δεδομένα, σε συνδυασμό με αρχαιολογικές ενδείξεις και υπολογισμούς, προσφέ-

ρουν στοιχεία ικανά για μία κατά προσέγγιση αποκατάσταση του πολεοδομικού ιστού της ρωμαϊκής Νικόπολης. Η πόλη διέθετε έντεκα τουλάχιστον *cardines* ανατολικά του κεντρικού *cardo* και έξι στα δυτικά του. Κάθετα στους προηγούμενους υπολογίζονται έξι *decumani*, τοποθετημένοι συμμετρικά, βόρεια και νότια του κεντρικού *decumanus*. Φαίνεται έτσι πιθανή η διαίρεση της πόλης σε ορθογώνιες οικοδομικές νησίδες διαστάσεων κατά προσέγγιση 56x165μ. Το σχήμα αυτό θα είχε βεβαίως αποκλίσεις στην πράξη, οι οποίες δεν μπορούν να προσδιοριστούν επακριβώς, λόγω της περιορισμένης έκτασης της ανασκαφικής έρευνας,

Σχέδιο του πολεοδομικού ιστού της πόλης. Με κίτρινο χρώμα δηλώνονται οι εντοπισμένοι από τις ανασκαφικές έρευνες δρόμοι

Η διάταξη, ωστόσο, ορισμένων οικοδομημάτων, βόρεια και νότια του Ωδείου, των οποίων τα ερείπια διατηρούνται σε αξιόλογο ύψος πάνω από την επιφάνεια του εδάφους, δείχνει πως στην περιοχή αυτή διακόπτεται η αυστηρή πολεοδομική οργάνωση και υποδεικνύει ταυτόχρονα την ταύτιση της περιοχής με το Forum.

Οι έρευνες έδειξαν πως η χάραξη της κτηματογράφησης της υπαίθρου και η χάραξη του ιστού του άστεως εντάσσονται στο ίδιο σχέδιο, διότι η απόκλιση της κατεύθυνσης Β-Ν του άξονα χάραξης της κτηματογράφησης συμπίπτει με αυτή του πολεοδομικού ιστού.

“ Tot aquarum tam multis necessariis molibus pyramidas videlicet otiosas compares aut cetera inertia sed fama celebrata opera Graecorum (Frontinus, De aquaeductu urbis Roma, 16.1)

Συγκρίνετε, αν μπορείτε, ένα τέτοιο δίκτυο απολύτως αναγκαίων κατασκευών, που μας τροφοδοτούν με τόσο νερό, με τις ανώφελες πυραμίδες ή με τα έργα των Ελλήνων που, αν και ξακουστά, δεν προσφέρουν τίποτα (Φροντίνος, De aquaeductu urbis Roma, 16.1)

”

Η ύδρευση Το Υδραγωγείο

Από τις πλούσιες πηγές του ποταμού Λούρου στο σημερινό χωριό Άγιος Γεώργιος (η ποσότητα του νερού των πηγών παραμένει και σήμερα τόσο μεγάλη, ώστε να καλύπτει της ανάγκες υδροδότησης τριών πόλεων, της Άρτας, της Πρέβεζας και της Λευκάδας) έως τα τείχη της Νικόπολης, το Υδραγωγείο δένει απόσταση

περίπου 50χλμ. Η κατασκευή του αποτελεί σπουδαίο επίτευγμα της υδραυλικής μηχανικής των αυτοκρατορικών χρόνων στον ελληνικό χώρο, όπως και η κατασκευή του Υδραγωγείου της Κορίνθου και της Αθήνας. Στο ποικίλο, ως προς τη μορφολογία του, γεωγραφικό ανάγλυφο της περιοχής, οι ρωμαίοι τεχνικοί όφειλαν να καλύψουν την υψομετρική διαφορά των 81 περίπου μέτρων, από τις πηγές στο λόφο Ίσιωμα του Αγίου Γεωργίου (υψόμετρο 111,82μ.) έως το νότιο τμήμα

Χάρτης στον οποίο σημειώνεται η πορεία του Υδραγωγείου από τις πηγές του Αγίου Γεωργίου έως τη Νικόπολη

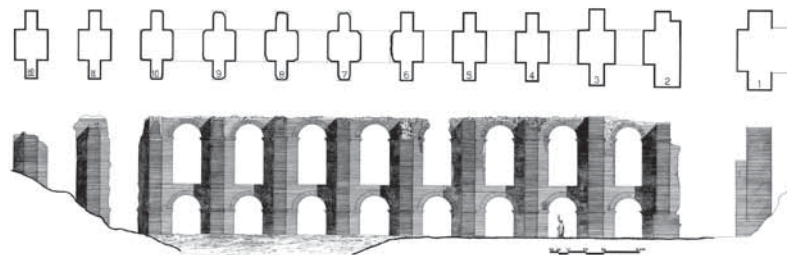
της οχύρωσης της Νικόπολης (υψόμετρο 30μ. περίπου), με συνεχόμενη κλίση του υδραγωγού, ώστε το νερό να καταλήγει με φυσική ροή και ικανοποιητική πίεση μέσα στην πόλη.

Ο υδραγωγός στις πηγές του Αγίου Γεωργίου

Ο υδραγωγός (specus) ήταν σκεπαστός με οξυκόρυφη καμάρα, επικρισμένους εσωτερικά με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Στη διαδρομή του συναντούσε χαράδρες, λεκάνες με ρέματα, πεδινά εδάφη και λοφώδεις εκτάσεις, γεγονός που επέβαλε την εφαρμογή, ανά περίπτωση, ειδικών τεχνικών λύσεων. Αλλού είναι λαξευμένος στα βραχώδη πρανή λόφων ή διαμορφώνεται ως σήραγγα μέσα σε ορεινούς όγκους, αλλού υποστηρίζεται με τοξωτές πεσσοστοιχίες και σπανιότερα είναι υπόγειος, κτιστός μέσα σε χαλαρά εδάφη.

Κατάλοιπα του Υδραγωγείου που έχουν εντοπιστεί σε διάφορες θέσεις, ορισμένα σε εντυπωσιακό βαθμό διατήρησης, επιτρέπουν τον προσδιορισμό της διαδρομής του με σχετική ακρίβεια. Στις πηγές, στην πλαγιά του λόφου, διατηρού-

Κάτοψη και όψη της νότιας πεσσοστοιχίας (γέφυρας) στις πηγές του Αγίου Γεωργίου

Τμήμα της νότιας πεσσοστοιχίας

αγωγό κτισμένο επάνω σε ισχυρή γέφυρα-πεσσοστοιχία, κατασκευασμένη μέσα στο ορμητικό ρεύμα του ποταμού. Από τη γέφυρα, μήκους 120μ., διατηρούνται στο εντυπωσιακό ύψος των 14μ. περίπου, δώδεκα, σταυροειδείς πεσσοί (3,80x3,60μ.), τοποθετημένοι ανά 3,80μ. Λόγω του μεγάλου ύψους και του ισχυρού ρεύματος του ποταμού, οι πεσσοί συνδέονται με διπλά τόξα, στην κορυφή και χαμηλότερα.

Βορειότερα, μια δεύτερη πεσσοστοιχία, από ιδιαίτερα συμπαγείς πεσσοί, ενώνεται με την προηγούμενη σε οξεία γωνία. Οι δύο πεσσοστοιχίες παρουσιάζουν διαφορετικές τεχνικές δόμησης: η νότια είναι κτισμένη αποκλειστικά με σειρές οπτοπλίνθων που επενδύουν το κυλό λιθόδεμα του πυρήνα, ενώ η βόρεια με αργούς

νται ελάχιστα ίχνη μεγάλης ορθογώνιας δεξαμενής, η οποία συγκέντρωνε και ήλεγχε την πίεση του νερού. Κατά μήκος της πλαγιάς του λόφου ο αγωγός διατηρείται σε μήκος περίπου 230μ., εν μέρει σκαλισμένος στο βράχο και εν μέρει κτιστός. Στη συνέχεια, τα νερά διοχετεύονταν σε

Πηλινθινο γείσο με οδόντες στη βόρεια πεσσοστοιχία

Εσωτερικό της σήραγγας στη θέση Κοκκινόπηθος

Η πεσσοστοιχία του Υδραγωγείου στη θέση Καμάρες ανατολικά του χωριού Αρχάγγελος

λίθους και οπτοπλίνθους σε σειρές, κατά το μεικτό σύστημα.

Στη συνέχεια ο ενιαίος αγωγός ακολουθούσε διαδρομή στη δυτική πλαγιά της κοιλάδας, η οποία συμπίπτει λίγο πολύ με τη διαδρομή του αυτοκινητόδρομου Ιωαννίνων-Πρέβεζας, η κα-

Λεπτομέρεια της τοικοποιίας ενός πεσσού υδραγωγείου

τασκευή του οποίου φαίνεται πως κατέστρεψε ή κάλυψε τα ίχνη του. Ο αγωγός εμφανίζεται και πάλι στη θέση Κοκκινόπηλος, στη δυτική πλευρά του δρόμου, ως σήραγγα μήκους 5000μ., ανοιγμένη στα ασβεστολιθικά πετρώματα και σε αποθέσεις ερυθρογής (υψόμετρο στον πυθμέ-

να της σήραγγας 109,40μ.). Στην επιφάνεια του εδάφους πάνω από τη σήραγγα διακρίνονται, σε τακτά διαστήματα, οι κυκλικές απολήξεις των φρεσιών διάνοιξης και ελέγχου της σήραγγας.

Κοντά στη Νικόπολη ο αγωγός εμφανίζεται πάνω σε πεσσοστοιχία, στις νοτιοδυτικές απολήξεις της λοφοσειράς του Μιχαλτσίου. Χαμηλότερα και σε απόσταση περίπου 1300μ. από το βόρειο σκέλος του τείχους η πεσσοστοιχία χωρίζεται σε δύο σκέλη. Το ένα σκέλος συνεχίζει προς τα νότια, ενώ το άλλο κατευθύνεται ανατολικά προς το Προάστειο. Ανασκαφική έρευνα σωστικού χαρακτήρα βορειοδυτικά του Σταδίου έφερε στο φως τμήμα ισχυρής κατασκευής κτισμένης με κυτό λιθόδεμα και οπτοπλίνθους. Τα κατάλοιπα ανήκουν πιθανότατα σε υδατόπυργο (*castellum*), ο οποίος συγκέντρωνε και διοχέτευε το νερό στις θερμές και άλλα οικοδομήματα του Προαστίου. Παραμένει άγνωστος ο τρόπος της τροφοδοσίας με νερό του Τροπαίου της ναυμαχίας, που βρισκόταν ακόμη ψηλότερα, στο λόφο του Απόλλωνα.

Όπως σημειώθηκε προηγουμένως, το κύριο σκέλος της πεσσοστοιχίας ακολουθεί νότια πορεία, παράλληλη με τη νοητή γραμμή του ημιτελούς δυτικού σκέλους του ρωμαϊκού τείχους, καταλήγοντας στη Δυτική Πύλη. Λίγα μόλις μέτρα πριν από τη Δυτική Πύλη ο αγωγός εισέρχεται στην πόλη. Στο σημείο αυτό διακλαδίζεται προς τη δεξιά μεν του Βόρειου Νυμφαίου, ενώ ο κύ-

Εικονική αναπαράσταση της πορείας του Υδραγωγείου μέσα στην πόλη

ριος κορμός του συνεχίζει προς Ν πάνω από την πύλη, τροφοδοτεί στη συνέχεια το Νότιο Νυμφαίο και συνεχίζει ακόμη νοτιότερα, έως τη Νοτιοδυτική Πύλη, απ' όπου στρέφεται προς τα Ν-Α. Κοντά στα ερείπια τα οποία ταυτίζονται με θερμές (Αρ. 32) η πορεία του χάνεται.

Το Υδραγωγείο παρουσιάζει δύο κύριες οικοδομικές φάσεις. Στην πρώτη οικοδομική φάση, κατά την οποία ολοκληρώθηκε μικρό τμήμα του έργου, ανήκει η βόρεια πεσσοστοιχία στις πηγές του Αγίου Γεωργίου και πιθανώς η σήραγγα στον Κοκκινόπηλο. Τότε φαίνεται πως καθορίστηκαν οι βασικές αρχές της κατασκευής του Υδραγωγείου που αφορούσαν στη χάραξη της διαδρομής του. Η βόρεια πεσσοστοιχία παρουσιάζει αστοχίες, λόγω της κάθετης διέλευσης στην κοίτη του ποταμού και της απουσίας συνδετικών τόξων μεταξύ των πεσών, γι' αυτό και αργότερα κατασκευάστηκαν ενισχυτικά τόξα ανάμεσά τους. Η πρώτη οικοδομική φάση χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ. και ίσως αποτελεί έργο του Νέρωνα. Η κατασκευή της νότιας πεσσοστοιχίας, η σύνδεσή της με τη βόρεια και η ολοκλήρωση του έργου εντάσσεται στις δραστηριότητες του αυτοκράτορα Αδριανού. Παραμένει άγνωστη η

έκταση των εργασιών επισκευής του Υδραγωγείου επί αυτοκράτορος Ιουλιανού, στις οποίες αναφέρεται ο ύπαρχος του Ιλλυρικού Κλαύδιος Μαμερτίνος (βλέπε σελίδα 36).

Πριν από την ανέγερση του Υδραγωγείου, η πόλη κάλυπτε τις ανάγκες της με πηγάδια και πηγές, δύο από τις οποίες είναι γνωστές. Η μία, η οποία σήμερα έχει στερέψει, σημειώνεται από τον Ληκ στη θέση Καλιπετσάκι, στη Βόρεια Νεκρόπολη, ενώ η άλλη, κάτω από την Οικία του εκδίκου Γεωργίου, συνεχίζει και σήμερα να αναβλύζει τους χειμερινούς μήνες. Το νερό της τελευταίας ήταν αρκετό προπολεμικά ώστε να κινεί νερόμυλο (Αρ. 61) έξω από το ανατολικό σκέλος του παλαιοχριστιανικού τείχους.

Στη δεκαετία του 1970 με πρωτοβουλία και επιβλεψη των αρχαιολόγων Ηλία και Ιωάννας Ανδρέου, υπεύθυνων τότε της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων, πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες στερεωτικές εργασίες στη νότια πεσσοστοιχία στις πηγές του Αγίου Γεωργίου. Πρόσφατα πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης και ανάδειξης του Υδραγωγείου σε διάφορα σημεία της διαδρομής από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας.

Ο Υδατόπυργος ΝΔ του Ωδείου.
Άποψη από ΝΑ

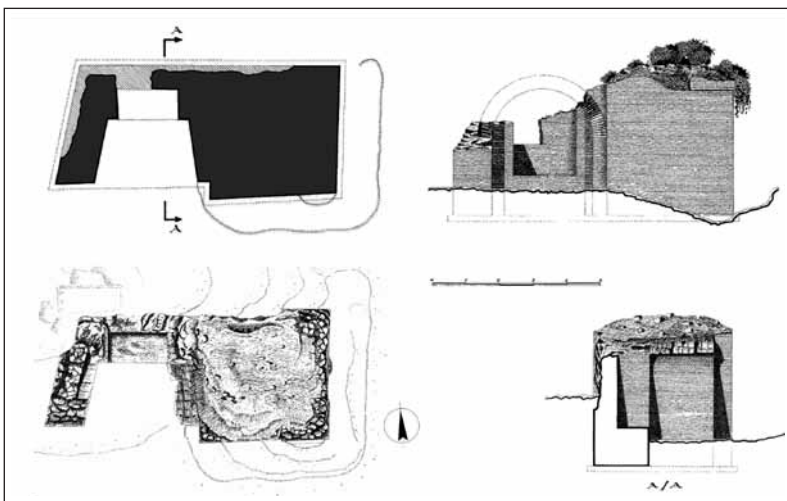
Ο χώρος της κρήνης

Ο Υδατόπυργος με την κρήνη (Αρ. 21)

Ένας Υδατόπυργος (*castellum*), που διατηρείται σε αξιόλογο ύψος (4,40μ.), βρίσκεται νότια του Ωδείου, στο βόρειο άκρο του κεντρικού *decumanus*. Πρόκειται για ορθογώνια κατασκευή (3,90x7,90μ.), από οπτοπλινθοδομή στις όψεις και κυτό λιθόδεμα στον πυρήνα της. Αποτελείται από ένα τετράγωνο, συμπαγές πόδιο, το οποίο εδράζεται σε λίθινη βάση, και από έναν καμαροσκέπαστο χώρο κάτοψης τραπεζίου στα δυτικά, ανοικτό στη νότια πλευρά. Στο βόρειο τοίχο του χώρου ανοίγεται κόγχη, στο μέτωπο της οποίας διακρίνονται ορθογώνιες οπές. Στην κορυφή του ποδίου, που θα ξεπερνούσε σε ύψος τα 10μ.,

θα υπήρχε δεξαμενή νερού, ενώ τα κατάλοιπα του καμαροσκέπαστου χώρου ταυτίζονται με κρήνη. Στον ανατολικό τοίχο του ποδίου διατηρούνται παχιά ιζήματα από την υπερχειλίση της δεξαμενής. Μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες που βρέθηκαν στη νότια πλευρά του κτίσματος, σε μικρή ανασκαφική έρευνα στις αρχές της δεκαετίας του 1950, ανήκουν προφανώς στο οδόστρωμα του κεντρικού *decumanus*.

Η σύνδεση του Υδατόπυργου με το δίκτυο του Υδραγωγείου μέσα στην πόλη παραμένει αδιευκρίνιστη. Η σύνδεσή του πάντως με το συγκρότημα των Νυμφαίων στη Δυτική Πύλη, όπως έδειξαν οι έρευνες στο χώρο, αποκλείεται.

Κάτοψη και όψεις του Υδατόπυργου

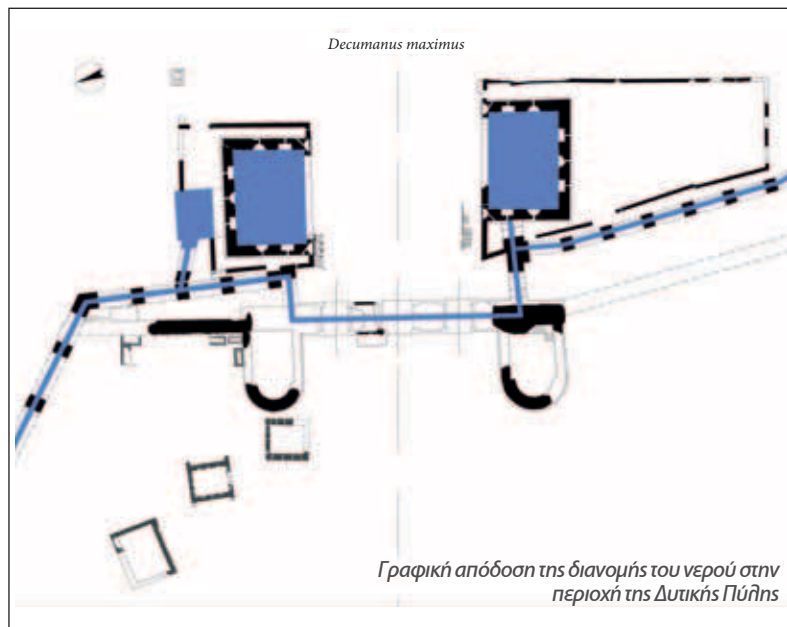

Αεροφωτογραφία των Νυμφαίων από ΒΑ

Τα Νυμφαία στη Δυτική Πύλη (Αρ. 23)

Λίγα μόλις μέτρα ανατολικά της Δυτικής Πύλης και εκατέρωθεν του *decumanus maximus* βρίσκονται δύο όμοια Νυμφαία. Πρόκειται για δημόσιες κρήνες περίτεχνα διακοσμημένες, τις οποίες τροφοδοτούσαν τα νερά του Υδραγωγείου. Ο όρος νυμφαίο αρχικά δήλωνε τον ιερό χώρο στον οποίο λατρεύονταν οι Νύμφες. Αργότερα ο όρος

χρησιμοποιήθηκε για κτίσματα που σχετίζονταν με το νερό, χωρίς να είναι αφιερωμένα στις Νύμφες. Στους αυτοκρατορικούς χρόνους τα νυμφαία ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένα στη Ρώμη και τις επαρχίες. Κτισμένα συνήθως σε πολυσύχναστα σημεία των πόλεων, ήταν αφιερωμένα στους θεούς και αποτελούσαν δώρο του αυτοκράτορα ή μελών της τοπικής ελίτ, η οποία επιζητούσε κύρος και αναγνώριση. Η συνεχής ροή άφθονου νερού, την

Γραφική απόδοση της διανομής του νερού στην περιοχή της Δυτικής Πύλης

Το Βόρειο Νυμφαίο. Άποψη από ΝΔ

οποία εξασφάλιζε η σύνδεσή τους με το Υδραγωγείο, μετέφερε εικόνες της υπαίθρου με τρεχούμενα νερά στο αστικό περιβάλλον. Περίφημο νυμφαίο στον ελλαδικό χώρο είναι το Νυμφαίο της Ολυμπίας, γνωστό ως Νυμφαίο ή Εξέδρα του Ηρώδη του Αττικού. Κτίστηκε το 160 μ.Χ. και αποτελούσε δώρο στο Δία από τη σύζυγο του Ηρώδη Ρήγιλλα. Το Νυμφαίο της Ολυμπίας ήταν πλούσια διακοσμημένο με ορθομαρμαρώσεις και αγάλματα του αυτοκράτορα Αντωνίνου Πίου, του Ηρώδη του

Αττικού και μελών των οικογενειών τους.

Τα Νυμφαία της Νικόπολης έχουν κάτοψη σε σχήμα Π, ήταν διώροφα, κτισμένα με οπτοπλίνθους. Στην πρόσοψή τους χαμηλός τοίχος, από τον οποίο διατηρούνται μόνο λείψανα στα άκρα των πλευρικών τοίχων, ένωνε τα σκέλη του Π σχηματίζοντας ορθογώνια δεξαμενή. Η δεξαμενή κάθε Νυμφαίου είχε δάπεδο στρωμένο με πλάκες. Στην εσωτερική επιφάνεια των τοίχων τους και σε ύψος 1,85μ. πάνω από το δάπεδο των δεξαμενών, ανοίγο-

Το Νότιο Νυμφαίο. Άποψη από ΒΔ

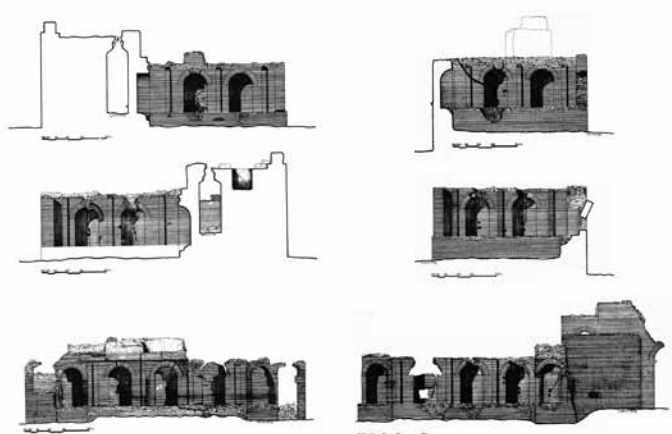

νται εννέα συνολικά κόγχες, σε εναλλαγή ορθογώνιες και ημικυκλικές. Αντίστοιχες κόγχες θα υπήρχαν και στον όροφο, ο οποίος δεν σώζεται σήμερα. Σε κάθε κόγχη διατηρούνται δύο επάλληλες ορθογώνιες οπές, στις οποίες ήταν προσαρμοσμένοι οι κρουνοί μέσα από τους οποίους έτρεχε στη δεξαμενή το πόσιμο νερό. Το νερό έφθανε στους κρουνοί μέσω σωληνώσεων, στερεωμένων περιμετρικά στις εξωτερικές επιφάνειες των τοίχων. Τα νερά που υπερχείλιζαν από τη δεξαμενή του Βόρειου Νυμφαίου διοχετεύονταν σε ανοιχτό λίθινο αυλάκι, τμήμα του οποίου σώζεται κατά χώραν. Αντίστοιχος αγωγός δεν βρέθηκε στο Νότιο Νυμφαίο. Στη θέση του υπάρ-

χει υπερυψωμένο πλακόστρωτο δάπεδο που ορίζεται με κάθετες πλάκες. Οι εσωτερικοί τοίχοι και οι προσόψεις των δύο κτισμάτων διέθεταν πολύχρωμες ορθομαρμαρώσεις, όπως διαπιστώνεται από τις οπές στήριξης που διατηρούνται στους τοίχους, από αποτυπώματα εξαγωνικών πλακιδίων πάνω σε υπολείμματα κονιάματος στις εσωτερικές κόγχες, αλλά και από τα πολυάρθιμα μαρμάρινα θραύσματα που βρέθηκαν στις ανασκαφές. Στις εξωτερικές κόγχες και στις κόγχες του ορόφου θα υπήρχαν αγάλματα της αυτοκρατορικής οικογένειας, θεοτήτων ή και ιδιωτών που πιθανώς χρηματοδότησαν την ανέγερσή τους. Ψηλός τοίχος περιέκλειε τα Νυμφαία από τρεις πλευ-

ρές, εξασφαλίζοντας την προστασία τους και την κάλυψη, για αισθητικούς λόγους, του δικτύου των σωλήνων που ήταν στερεωμένοι στους τοίχους.

Στον όροφο κάθε Νυμφαίου εντοπίζεται μια δεξαμενή, στην οποία συγκεντρωνόταν το νερό για να οδηγηθεί στη συνέχεια στο δίκτυο των μο-

Γραφική απόδοση της όψης των Νυμφαίων

Τα αποτυπώματα των πηλακιδίων επένδυσης σε μια από τις κόγχες του Νότιου Νυμφαίου

Μαρμάρινη εικονιστική κεφαλή του Αυγούστου. Είχε χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό σε κτίσμα κοντά στα Νυμφαία

λύβδινων σωλήνων. Τη δεξαμενή του Βόρειου Νυμφαίου τροφοδοτούσε κτιστός υδραγωγός, ορθογώνιας διατομής, επενδεδυμένος εσωτερικά με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα, ο οποίος διακλαδιζόταν από τον κύριο αγωγό. Η δεξαμενή, επενδεδυμένη, επίσης, με υδραυλικό κονίαμα, έχει επικλινές προς το κέντρο δάπεδο με χοανοειδές άνοιγμα, μέσω του οποίου το νερό οδηγείτο χαμηλότερα στους σωλήνες. Στη συνέχεια ο αγωγός του Υδραγωγείου περνούσε πάνω από την τριπλή πύλη, διακλαδιζόταν προς τη δεξαμενή του Νότιου Νυμφαίου και συνέχιζε την πορεία του μέσα από το τείχος, παράλληλα με αυτό. Στο δάπεδο της δεξαμενής του Νότιου Νυμφαίου δεν εντοπιζε-

ται οπή, γεγονός που δυσχεραίνει την κατανόηση του τρόπου λειτουργίας της. Η ροή του νερού προς τις δεξαμενές ελεγχόταν με ανασυρόμενα μέσα στις αυλακώσεις των τοικωμάτων του αγωγού μετάλλινα ή ξύλινα διαφράγματα. Οι αυλακώσεις διατηρούνται έως σήμερα.

Αν και τα δυο μνημεία είναι όμοια ως προς την αρχιτεκτονική τους μορφή, η μη συμμετρική τοποθέτηση του ενός απέναντι του άλλου και ορισμένες διαφορές στις τοικοποιίες, οδήγησαν στη χρονολόγηση του Νότιου Νυμφαίου στο πρώτο μισό του 2ου αι. μ.Χ. και του Βόρειου στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. Ωστόσο, λόγω της έλλειψης επαρκών ανασκαφικών δεδομένων, η χρονολογική σχέση των δυο Νυμφαίων παραμένει ανοικτή.

Επιγραφή στην οποία αναφέρονται οικοδομικές εργασίες, από την περιοχή των Νυμφαίων

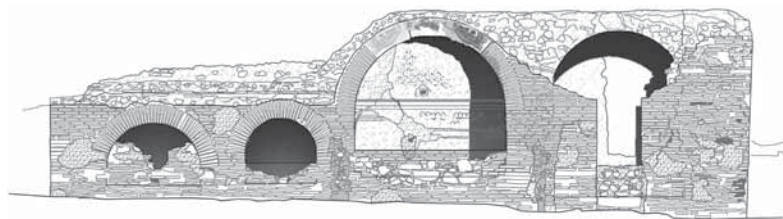
Το Μικρό Νυμφαίο. Άποψη από ΝΑ

Το Μικρό Νυμφαίο (Αρ. 51)

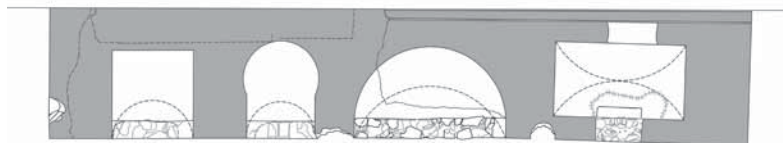
Το δημόσιο κρηναίο οικοδόμημα βρίσκεται στη δυτική πλευρά του πλακόστρωτου δρόμου (*cardo*), ο οποίος διατρέχει τη δυτική πλευρά του Οίκου του εκδίκου Γεωργίου. Πρόκειται για πλινθόκτιστο κτίσμα ορθογώνιας κάτοψης, με τέσσερις θολωτούς χώρους σε παράταξη. Ο πρώτος χώρος διέθετε είσοδο, της οποίας σώζεται το λίθινο κατώφλι, ενώ οι τρεις άλλοι ήταν κλειστοί στο κατώτερο τμήμα τους με τοίχιο. Η κόγχη του δεύτερου χώρου είναι διακοσμημένη με ψηφιδωτή παράσταση ημίγυμνης Νηρηίδας ανακλιμένης πάνω σε θαλάσσιο κήτος. Την παράσταση στο κάτω μέρος ορίζει ταινία με τρεις σειρές από κοχύλια, στερεωμένα στο κονίαμα του τοίχου, πορφύρες, αχιβάδες και κυδώνια. Διακόσμηση με κοχύλια έφεραν και οι δύο άλλες χαμηλότερες κόγχες. Όπως μαρτυρούν οι αυλακώσεις και οι οπές που σώζονται πάνω στους τοίχους, στις τρεις κόγχες υπήρχε δίκτυο ύδρευσης με μολύβδινους

σωλήνες. Πάνω από τα τόξα, κατά μήκος των δύο χαμηλότερων κογχών, διαμορφωνόταν εξέχον γείσο από οπτοπλινθοδομή, το οποίο βρέθηκε πεσμένο μπροστά από αυτές.

Το μέτωπο του τόξου της δεύτερης κόγχης, που βρέθηκε επίσης πεσμένο σε κομμάτια, έφερε ψηφιδωτή παράσταση με δύο Νίκες εραλδικά τοποθετημένες, η μία από τις οποίες προς τα δεξιά, σώζεται ακέραιη (βλέπε εικόνα σελίδα 60). Η θεά παριστάνεται να ίπταται, έτοιμη να στεφανώσει τους νικητές, κρατώντας στο ανασηκωμένο δεξί της χέρι τον ακτιακό στέφανο και στο τετνωμένο προς τα κάτω κλαδί φοίνικα. Φορά ποδήρη χιτώνα ο οποίος ανεμίζει προς τα πίσω. Από τη δεύτερη Νίκη σώζεται μόνο η παλάμη που κρατάει το στέφανο. Στο χώρο μεταξύ των δύο Νικών και σε χαμηλότερο επίπεδο, διατηρείται τμήμα προγενέστερου ψηφιδωτού. Δύο ημικυκλικές ταινίες από εναλλασσόμενες λευκές και κόκκινες διαγώνιες γραμμές, συνθέτουν πλαίσιο μέσα

Κάτοψη και όψη του Μικρού Νυμφαίου

0 0.5 1 2m

στο οποίο διακρίνεται η επιγραφή ΑΚΤΙΑ με μαύρα γράμματα πάνω σε κόκκινο φόντο. Η ταμνία πλαισιώνεται από λευκά κυκλικά άνθη με μαύρους ύπερους.

Πάνω από τους θολωτούς χώρους υπήρχαν κτιστές δεξαμενές, από τις οποίες το νερό διοχετευόταν στους μολύβδινους σωλήνες και στη συνέχεια έπεφτε μέσα στις τρεις μικρές πισίνες. Από τις πισίνες, πιθανώς μέσα από κρουνοί, το νερό έρρεε σε

λίθινο αυλάκι στο επίπεδο του δρόμου.

Δεν είναι γνωστό πότε έπαψε να λειτουργεί η κρήνη, στην οποία εντοπίζονται επεμβάσεις, όπως η σφράγιση των ανοιγμάτων στις δύο χαμηλές κόγχες και η επικάλυψη του ψηφιδωτού της Νηρηίδας με κονίαμα, πάνω στο οποίο είχαν σχεδιαστεί κόκκινοι σταυροί, όπως σημειώνει ο Φιλαδελεύς, που πρώτος ερευνήσε το μνημείο και αποξήλωσε τα κονιάματα. Το Νυμφαίο χρονολογείται στον

2ο αι. μ.Χ., όταν η κατασκευή του Υδραγωγείου που εξασφάλιζε την τροφοδοσία της κρήνης είχε πλέον ολοκληρωθεί. Νότια του Νυμφαίου, στη διασταύρωση του *cardo* με τον *decumanus maximus*, υπάρχουν τα κατάλοιπα μια δεύτερης δημόσιας κρήνης.

Ψηφιδωτή παράσταση Νηρηίδας

Εικονική αναπαράσταση της περιοχής της Αγοράς, από ΝΑ

Η περιοχή της Αγοράς

Σύμφωνα με τα υπάρχοντα δεδομένα, η Αγορά της Νικόπολης, το *Forum*, τοποθετείται βόρεια της διασταύρωσης των δύο κύριων οδικών αρτηριών της πόλης, του *decumanus maximus* και του *cardo maximus*. Το μόνο από τα οικοδομήματα της περιοχής αυτής, το οποίο έχει ερευνηθεί συστηματικά, είναι το Ωδείο.

Μία σειρά ευρημάτων από το αγροτεμάχιο

ανατολικά του Ωδείου, όπως λίθινος βωμός αφιερωμένος στον αυτοκράτορα Αδριανό, μαρμαρίνο ακέφαλο άγαλμα Αφροδίτης, τμήμα χάλκινου αγάλματος, πήλινο ακροκέραιο με παράσταση Νίκης τροπαιοφόρου, υποδεικνύουν την ύπαρξη κάποιου λατρευτικού κτίσματος.

Θραύσμα άκρου ποδίου χάλκινου αγάλματος

Ευρήματα από την περιοχή της Αγοράς και του Ωδείου

Διπλή ερμαϊκή στήλη με προτομές γυναικείας μορφής και γενειοφόρου άνδρα

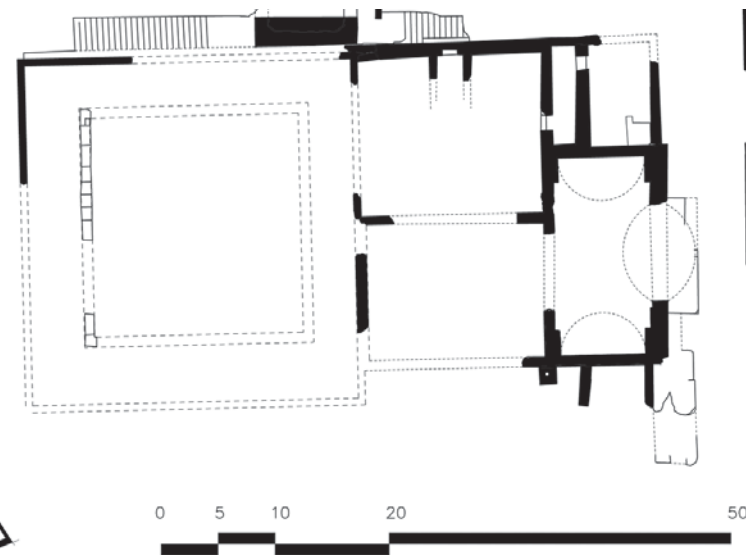
Τμήμα γυναικείας προτομής σε συμφυή κυκλική βάση

Μαρμαρίνη πλύνθος με πόδια αγάλματος γυναικείας μορφής, πιθανότατα Αφροδίτης

Μαρμάρινο άγαλμα Αθηνάς, α΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ.

Μαρμάρινο άγαλμα Αφροδίτης στηριζόμενης επί αρ-
χαϊστικού αγαλματίου, τέλος 2ου / αρχές 3ου αι. μ.Χ.

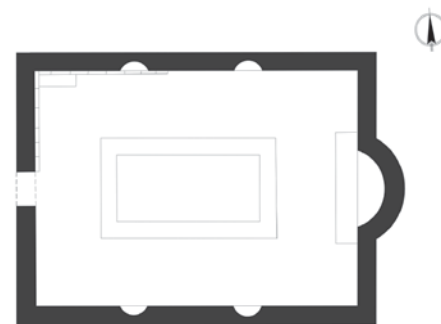
Κάτοψη του Βαλανείου, νότια του Ωδείου

Νότια του Ωδείου και σε επαφή με τους τοίχους της διπλής κλίμακας που οδηγούσε στο άνω κώλο, βρίσκονται ερείπια Βαλανείου (Αρ. 20), τα οποία, με τα έως σήμερα δεδομένα της έρευνας που δεν έχει ολοκληρωθεί, αποτελούνται από μια περίστυλη αυλή και τους χώρους των λουτρικών εγκαταστάσεων. Σύμφωνα με τα δεδομένα της ανασκαφής η ανέγερση του Βαλανείου χρονολογείται πριν από την ανέγερση του Ωδείου.

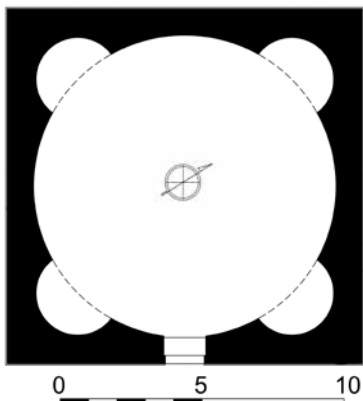
Δυτικά του Ωδείου υψώνονται τα ερείπια ορθογώνιου οικοδομήματος πάνω σε λίθινο πόδιο. Το κτίριο ανήκει στον τύπο των ρωμαϊκών ναών πάνω σε πόδιο με κλίμακα ανόδου στη μια στενή πλευρά που οδηγούσε σε προστώ. Πιθανώς να πρόκειται για ναό αφιερωμένο στη λατρεία της Καπιτωλιακής τριάδας (Αρ. 18).

Βορειοδυτικά του Ωδείου υψώνονται τα ερείπια της «Βασιλικής των Αγίων Αποστόλων» (Αρ. 15), όπως επικράτησε να ονομάζεται μια βασιλική ρωμαϊκών χρόνων. Το

ορθογώνιο κτίσμα, διαστάσεων 19x14μ., που είναι κτισμένο με οπτοπλινθοδομή, απολήγει στην ανατολική πλευρά σε αψίδα. Στους τοίχους των μακρών πλευρών, οι οποίοι φτάνουν σε ύψος έως και 6μ., εντοπίζονται τέσσερις ρηχές κόγχες. Κάτω από το δάπεδο του κτίσματος βρέθηκε τμήμα πλινθόκτιστου αγωγού μήκους 5,50μ. Στο εσωτερικό της αψίδας εντοπίστηκαν από τον Φιλαδελφέα κατάλοιπα ψηφιδωτού δαπέδου. Η χρήση του κτίσματος παραμένει άγνωστη.

Κάτοψη της ρωμαϊκής Βασιλικής

Κάτοψη του «Βαπτιστηρίου» (κατά Baciin & Ziino 1940)

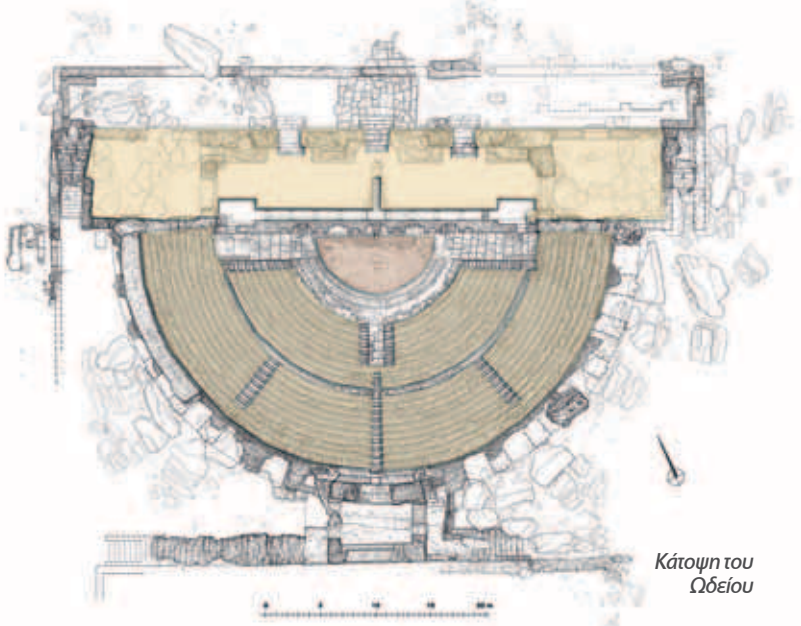
Άγνωστη παραμένει η χρήση και του περίκεντρου οικοδομήματος ανατολικά της «Βασιλικής των Αγίων Αποστόλων», το οποίο αναφέρεται από τους πρώτους ανασκαφείς της Νικόπολης ως «Βαπτιστήριο» (Αρ. 14). Πρόκειται για πλινθόκτιστο κτίριο τετραγωνικής κάτοψης εξωτερικά –με μήκος πλευράς περίπου 12,50μ.– και κυκλικής εσωτερικά, με διάμετρο περίπου 10,50μ. Τέσσερις ημικυκλικές κόγχες ανοίγονται στο εσωτερικό του μνημείου,

σε αντιστοιχία με τις εξωτερικές γωνίες του, ενώ ίχνη που διατηρούνται στις τοικοποιίες δείχνουν την ύπαρξη ανοιγμάτων στη νότια και στη δυτική πλευρά του.

Το Ωδείο (Αρ. 19)

Το Ωδείο πλαisiώναν τρεις δρόμοι, ένας *decumanus* στα βόρεια, και δύο παράλληλοι *cardines*, δυτικά και ανατολικά αντίστοιχα. Το Ωδείο, με χωρητικότητα περίπου 1.600 θεατών, προοριζόταν κυρίως για μουσικές εκδηλώσεις, συνελεύσεις δημόσιου χαρακτήρα και θεατρικές παραστάσεις, αφού πίσω από την πρόσοψη του προσκηνίου, υπάρχει υποδομή για την τοποθέτηση μηχανισμού αυλαίας.

Ο κύριος όγκος του οικοδομήματος διατηρείται στην αρχική του θέση, ενώ τεράστιες ποσότητες τοικοποιίας της ανωδομής που βρίσκονται πεσμένες γύρω από το κτίσμα επιτρέπουν τη σχεδιαστική του αναπαράσταση, αξιόπιστη σε ικανοποιητικό βαθμό. Από τον πλούσιο διάκοσμο του μνημείου (ορθομαρμάωσεις με ποικιλία χρωμάτων, γείσα, επίκρανα κ.ά.) ελάχιστα στοιχεία διατηρούνται κατά χώραν.

Κάτοψη του Ωδείου

Άποψη της ορχήστρας και της σκηνής

Τα κύρια μέρη του Ωδείου είναι η σκηνή (*scaena*), η ορχήστρα (*orchestra*) και το κοίλο (*cavea* ή *auditorium*). Η σκηνή υψώνεται σε δύο επίπεδα και αποτελείται από ένα ορθογώνιο επίμηκες οικοδόμημα, που φιλοξenoύσε χώρους για τις ανάγκες των συντελεστών των παραστάσεων. Οι ηθοποιοί έπαιζαν πάνω σε ένα δάπεδο υπερυψωμένο, σε σχέση με την ορχήστρα, το προσκήνιο ή λογείο (*proscenium/pulpitum*). Ο χαμηλός συμπαγής τοίχος στην πρόσοψη του προσκηνίου (*frons pulpitum*) είναι διακοσμημένος με κόγχες, ημικυκλικές και ορθογώνιες. Στις τρεις μεγαλύτερες κόγχες υπάρχουν μικρές κλίμακες τεσσάρων αναβαθμών, που οδηγούν από την ορχήστρα στο προσκήνιο. Οι κόγχες διατηρούν στο μέτωπό τους σπαράγματα ορθομαρμάωσης.

Στο βόρειο όριο του προσκηνίου υψώνεται η πρόσοψη της σκηνής (*scaenae frons*), η οποία, όπως σε όλα τα ρωμαϊκά θέατρα, έφερε πλούσια αρχιτεκτονική και πλαστική διακόσμηση και τρεις εισόδους: την κεντρική (*valva regia*), που ανοίγεται εντός ημικυκλικής κόγχης, και δύο πλαϊνές (*hospitalia*) που ανοίγονται σε ορθογώνιες κόγχες. Η ανατολική θύρα διατηρεί ίχνη του μαρμαρίνου περιθύρου με λέσβιο κυμάτιο και αστράγαλο. Σε κάθε είσοδο τρεις λίθινοι αναβαθμοί προς το χώρο του προσκηνίου και τέσσερις προς το εσωτερικό της σκηνής εξυπηρετούσαν τη διέλευση των ηθοποιών.

Εκατέρωθεν του προσκηνίου βρίσκονται τα παρασκήνια (*versurae*), δύο ορθογώνια δωμάτια, τα οποία επικοινωνούσαν με θύρες (*itinerata versuratum*) με το προσκήνιο, αλλά και με το κτίριο της σκηνής, καθώς και την περιμετρική στοά του Ωδείου.

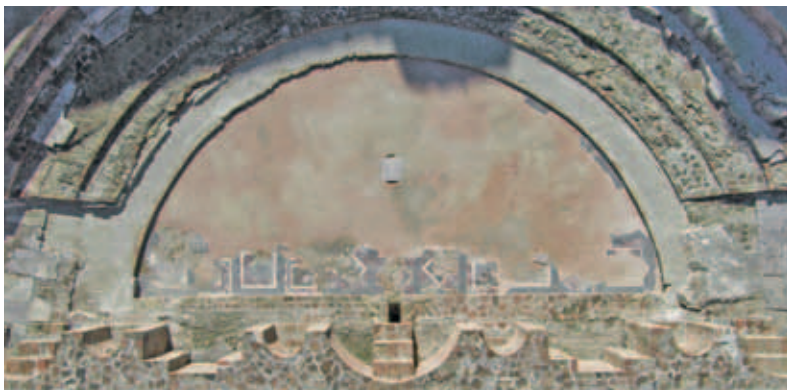
Πίσω από την πρόσοψη του προσκηνίου βρί-

σκεται κτιστή τάφος, πλάτους 0,88μ. και βάθους 2,70μ., με τις υποδομές του μηχανισμού της αυλαίας. Από αυτές σώζονται δέκα ζεύγη σβεστολιθικών πλακών, πακτωμένες στις πλευρικές τοικοποιίες, σε διαφορετικά βάθη. Οι ανώτερες πλάκες φέρουν στο κέντρο τετράγωνη οπή, από την οποία διέρχονταν οι ξύλινοι στύλοι στήριξης της αυλαίας, ενώ οι κατώτερες φέρουν ορθογώνιες βαθύνσεις για τη στερέωση των στύλων.

Η ημικυκλική ορχήστρα (διάμετρος 8,26μ.) ήταν διακοσμημένη με πολύχρωμο μαρμαροθέτημα (*opus sectile*), από το οποίο σώζονται

Η αύλακα του μηχανισμού της αυλαίας

Άποψη της ορχήστρας

μόνο σπαράγματα, κατά μήκος της ευθύγραμμης πλευράς της. Διακρίνεται σύνθεση έντεκα γεωμετρικών μοτίβων (τετράγωνα, κύκλοι, ρόμβοι κ.ά.). Περιμετρικά της ορχήστρας διαμορφώνονταν τρεις χαμηλοί αναβαθμοί (προεδρία, *prohedria*), στους οποίους τοποθετούνταν καθίσματα για τους επισήμους (*bisellia*).

Κάτω από την ορχήστρα, το προσκήνιο και τα παρασκήνια εκτείνεται δίκτυο υπόγειου αγωγού, του οποίου η αφετηρία και η λειτουργία παρα-

μένει άγνωστη. Στο κέντρο της ορχήστρας βρίσκεται οπή απορροής ομβρίων υδάτων, η οποία φαίνεται ότι διανοίχθηκε πρόχειρα στην αρχαιότητα και συνδέεται με τον υποκείμενο αγωγό.

Το κοίλο (*cavea* ή *auditorium*), ημικυκλικού σχήματος, διασώζει είκοσι δύο σειρές εδωλίων στο κεντρικό τμήμα του και είκοσι στο ανατολικό και δυτικό αντίστοιχα. Τα εδώλια είναι κτισμένα με χυτό λιθόδεμα στον πυρήνα και με σειρές πλίνθων στα μέτωπα. Στην άνω επιφάνειά τους ήταν στρωμένα με ασβεστολιθικές

πλάκες κυανέρυθρης απόχρωσης, τμήματα των οποίων διατηρούνται κατά τόπους.

Το κοίλο χωρίζεται σε δύο ζώνες με διάδρομο (*διάζωμα*, *praecinctio*), το πλάτος του οποίου αντιστοιχεί στο πλάτος μιας σειράς εδωλίων. Το κάτω κοίλο (*ima cavea*) χωρίζεται σε δύο κερκίδες (*cunei*) με τέσσερις κλίμακες ανόδου και το άνω κοίλο (*summa cavea*) σε τέσσερις κερκίδες με πέντε κλίμακες. Στο άνω διάζωμα οι ακραίες κερκίδες συνεχίζονται πάνω από τις θολοσκεπείς παρόδους, χωρίς τη διαμόρφωση θεωρείων (*tribunalia*), όπως συνέβαινε συνήθως στα ρωμαϊκά ωδεία.

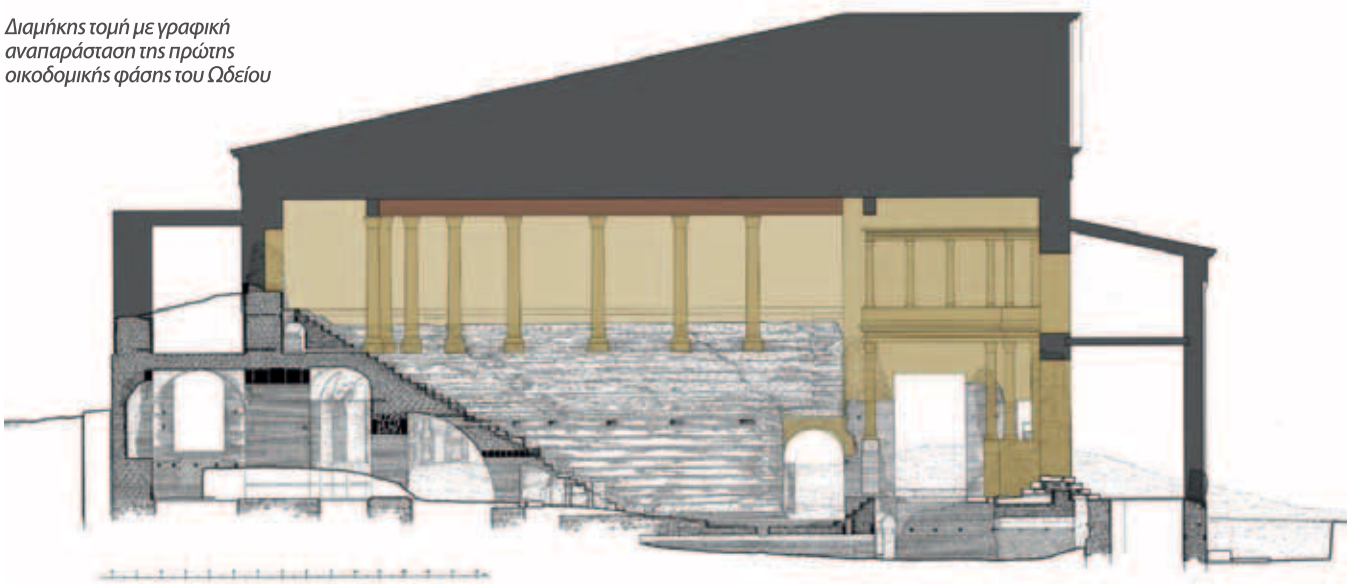
Το κοίλο στηρίζεται σε υποδομή τριών επάλληλων, ομόκεντρων θολωτών διαδρόμων, των οποίων το ύψος αυξάνεται διαδοχικά από το εσωτερικό προς την περιφέρεια του οικοδομήματος. Ο εσωτερικός από τους τρεις διαδρόμους, πλάτους 1,75μ., δεν ήταν προσβάσιμος. Ο δεύτερος, πλάτους 3,50μ., επικοινωνούσε, μέσω τριών θυραίων ανοιγμάτων, με τον εξωτερικό διάδρομο. Για τον εξασρισμό του χώρου υπήρχαν επιπλέον δώδεκα μικρά ανοίγματα στον τοίχο προς τον εξωτερικό διάδρομο και δέκα στην οροφή του, τα οποία ανοίγονταν προς το κοίλο. Ο τρίτος εξωτερικός διάδρομος, πλάτους 2,50μ., διαμορφώνεται σε στοά με τοξωτή περυσσοστοιχία, η οποία, παράλληλα με τις ανάγκες φωτισμού και αερισμού, εξυπηρετούσε και την κίνηση των θεατών.

Η περιμετρική στοά

Η πρόσβαση των θεατών στο κατώτερο τμήμα του Ωδείου γινόταν από τις θολωτές παρόδους (*aditus maximi*) και από έναν κεντρικό διάδρομο (*vomitorium*), που ξεκινούσε από την περιμετρική στοά και κατέληγε στην ορχήστρα. Οι παρόδοι και ο κεντρικός διάδρομος έφεραν πλακόστρωση από ασβεστολιθικές πλάκες. Την άνοδο των θεατών στο κοίλο από τον εξωτερικό χώρο εξυπηρετούσε διπλή κλίμακα στο νότιο τμήμα του κτιρίου. Δύο επιπλέον κλίμακες εκατέρωθεν των παρασκηνίων οδηγούσαν στον όροφο της σκηηνής.

Διαμήκης τομή με γραφική αναπαράσταση της πρώτης οικοδομικής φάσης του Ωδείου

Στη βόρεια πλευρά της εισόδου της δυτικής παρόδου αποκαλύφθηκαν στη θέση τους δυο ενεπίγραφα ασβεστολιθικά βάθρα. Το μεγαλύτερο βάθρο φέρει στην πρόσθια στενή όψη την εξής οκτάστιχη επιγραφή:

τὸν ἀξιολογώτατον
ἀρχιερέα Γν(αῖον) Παπεῖριον
Χρήστον, υἱὸν τοῦ ἀξιο-
λογωτάτου Γν(αίου) Παπερίου
5 Χρήστου καὶ Κλαυδ.ῆ.α.ς
Κοίντας, πρῶτον καὶ
μόνον ἐν τῷ Ὠδεῖῳ
μετὰ Λυσίμαχον
ψ(ηφίσματι) β(ουλῆς).

Πρόκειται για τιμητικό ψήφισμα της Βουλῆς των Νικοπολιτῶν για τον αρχιερέα Γναῖο Παπεῖριο Χρήστο, γιο του ομώνυμου πατέρα του και της Κλαυδίας Κοίντας με το οποίο επιτρέπεται, λόγω της σπουδαιότητάς του τιμωμένου, να αναστεθεί ὁ ἀνδριάντας κατ' ἐξάιρεση μέσα στο χώρο του Ὠδείου της Νικόπολης (μέχρι και την ἀνάθεση αὐτὴ ἡ προηγούμενη ἐξάιρεση ἀφορούσε κάποια ἐξίσου σημαίνουσα προσωπικότητα για τους Νικοπολίτες, τον Λυσίμαχο, ἀγνωστο ἀπὸ αλλοῦ).

Το μικρότερο που εἶναι πεσσόσχημο και σώζεται κατὰ τὸ ἥμισυ φέρει την ἐξής δίστιχη ἐπιγραφή:

. Μ Ε Μ Μ Ι Α
. Ι Λ Ο Τ Α

Άποψη του Ωδείου από Δ

Στον άξονα συμμετρίας του κοίλου, κάτω από τη διπλή κλίμακα στο ισόγειο, διαμορφώνεται ορθογώνια αίθουσα, προσβάσιμη από την περιμετρική στοά. Στην οροφή της σχηματίζεται σταυροθόλιο και στο νότιο τοίχο κόγχη. Στο επίπεδο του ορόφου οι δύο εξωτερικές κλίμακες κατέληγαν σε πλατύσκαλα, εκατέρωθεν ορθογώνιας αίθουσας, ανοικτής στην ανατολική και δυτική της πλευρά, κατά την πρώτη οικοδομική φάση του Ωδείου. Αργότερα, τα ανοίγματα μειώθηκαν σε πλάτος. Στη βόρεια πλευρά των δύο πλατύσκαλων δύο μικρές κλίμακες οδηγούσαν στο ανώτερο επίπεδο του κοίλου.

Η αρχική αρχιτεκτονική διαμόρφωση του Ωδείου είναι κατά προσέγγιση γνωστή, με βάση τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά μέλη (επίκρανα, κιονόκρανα, βάσεις και κορμοί κίωνων, τμήματα θριγκού) και τις διατηρούμενες διαμορφώσεις στα μέτωπα των τοικοποιιών. Η

εξωτερική, καμπύλη όψη του στο κατώτερο επίπεδο είχε την εξής διαμόρφωση: στον καθ' ύψος άξονα των πεσών προβάλλει κομψός διακοσμητικός πεσίσκος εν είδει παραστάδος, ο οποίος εδράζεται σε λίθινη βάση με κοιλόκυρτα κυμάτια και επιστέφεται με κορινθιακό επίκρανο. Πάνω από την τοξοστοιχία έβαινε ιωνικός θριγκός με δύο πλίνθινες ζώνες, τις οποίες διαχωρίζει λοξότητο κυμάτιο πάχους μιας πλίνθου. Η πρώτη ζώνη που αντιστοιχούσε τρόπον τινά στο επιστύλιο ήταν κατασκευασμένη από διαγώνια τοποθετημένες οπτόπλινθους. Οριζόντια τοποθετημένες οπτόπλινθοι σχημάτιζαν τη δεύτερη ζώνη, που αντιστοιχούσε στη ζωφόρο. Τη διακόσμηση του πρώτου επιπέδου ολοκλήρωνε λίθινο γείσο με κοιλόκυρτο κυμάτιο, ύψους 0,45μ., πακτωμένο στο κυτό λιθόδεμα. Στο δεύτερο επίπεδο η διαμόρφωση της όψης είχε ως εξής:

Εικονική αναπαράσταση του Ωδείου

κτιστές προεξοχές που αντιστοιχούσαν στους πεσσούς του *porticus* επαναλάμβαναν τη μορφή του πρώτου επιπέδου, δηλαδή την αλληλουχία κενού-πεσσού-διακοσμητικού πεσίσκου. Οι τελευταίοι και στο δεύτερο επίπεδο πιθανότατα έφεραν διακόσμηση κορινθιακού ρυθμού. Η απόληξη του εξωτερικού τοίχου του κοίλου παραμένει αδιευκρίνιστη.

Το Ωδείο είναι κατασκευασμένο σύμφωνα με τα τυπικά ρωμαϊκά συστήματα τοικοποιίας, δηλαδή οπτοπλινθοδομή και μεικτό σύστημα. Τα αρχαιολογικά δεδομένα και κυρίως τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του, υποδεικνύουν τη χρονολόγηση της ανέγερσής του στο πρώτο μισό του 2ου αι. μ.Χ., εποχή ακμής για τη Νικόπολη, έδρα της αυτόνομης επαρχίας της Ηπείρου. Κατά τη διάρκεια της χρήσης του το Ωδείο γνώρισε διάφορες επισκευές και επεμβάσεις, η

πλέον εκτεταμένη από τις οποίες αφορούσε ένα συνολικό πρόγραμμα ανακαίνισης. Η οικοδομική αυτή φάση χρονολογείται μεταξύ του τέλους του 2ου αι. μ.Χ. και των αρχών του 3ου αι. μ.Χ., στην εποχή της δυναστείας των Σεβήρων. Αρχαιολογικά ευρήματα ορίζουν την εγκατάλειψη του Ωδείου, πιθανότατα στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ.

Κορινθιακό επίκρανο από τους διακοσμητικούς πεσίσκους

Τα δημόσια λουτρά

Τα οικοδομήματα των δημόσιων λουτρών αποτελούσαν ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά στοιχεία του αστικού τοπίου στις πόλεις της αυτοκρατορίας, από τη Βόρεια Ευρώπη έως την Ασία και την Αφρική. Οι μικρότερες λουτρικές εγκαταστάσεις –*balnea*, βαλανεία– εξυπηρετούσαν τις ανάγκες υγιεινής μιας συνοικίας, ενώ οι μεγαλύτερες –*thermae*, θέρμες– αποτελούσαν κέντρα αναψυχής. Διέθεταν κήπους, βιβλιοθήκες, χώρους σωματικής άσκησης και έφεραν πολυτελή διακόσμηση με ορθομαρμαρώσεις, ψηφιδωτά δάπεδα και

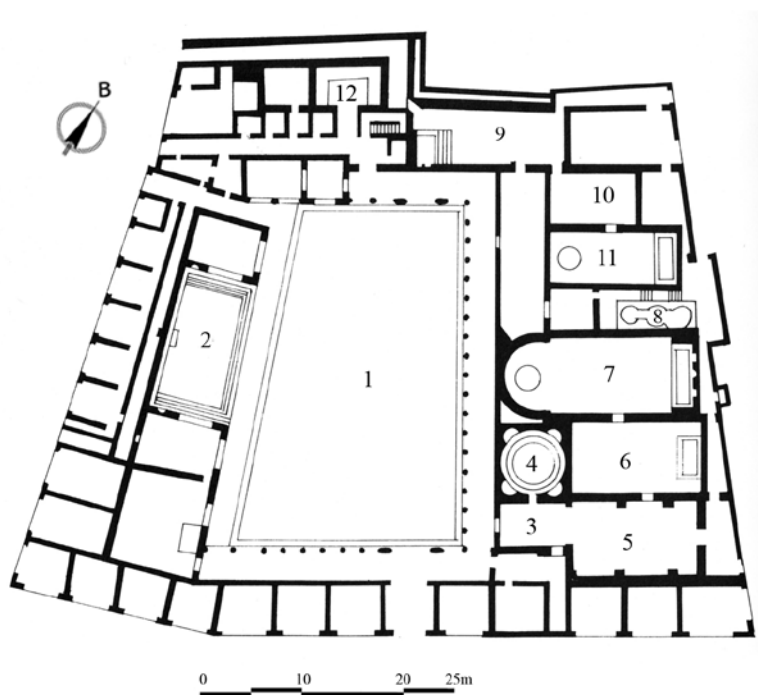
έργα γλυπτικής τέχνης. Την ανέγερσή τους αναλάμβαναν συνήθως χορηγοί, πλούσιοι πολίτες, αξιωματούχοι της τοπικής και της κεντρικής εξουσίας και μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Η σύνδεση των λουτρών με το Υδραγωγείο εξασφάλιζε μεγάλες ποσότητες νερού, ενώ η σύνδεσή τους με τους υπονόμους εξασφάλιζε την αποχέτευση των λυμάτων. Τα οικοδομήματα των λουτρών, τα οποία βρίσκονταν συνήθως στην περιοχή του *Forum*, θεωρείται ότι καθοδήγησαν την εξέλιξη της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής με την εφαρμογή νέων οικοδομικών τεχνικών λύσεων, όπως του

θόλου. Οι εύποροι πολίτες διέθεταν ιδιωτικά λουτρά, μικρογραφίες των δημόσιων λουτρών, στις αστικές οικίες και τις επαύλεις της υπαίθρου. Ερείπια συγκροτημάτων λουτρών της ρωμαϊκής περιόδου εντοπίζονται σε πόλεις και στην ύπαιθρο ολόκληρης της ελληνικής επικράτειας.

Οι χώροι που διέθετε ένα ρωμαϊκό λουτρό ήταν συνήθως οι εξής: *apodyterium*, αποδυτήριο, αίθουσα στην οποία οι θαμάνες άφηναν τα ρούχα τους *palaestra*, παλαίστρα, χώρος σωματικής άσκησης *notatio*, υπαίθρια πισίνα *laconicum*, χώρος εφίδρωσης *caldarium*, ζεστή αίθουσα προσανατολισμένη έτσι, ώστε να δέχεται τις ακτίνες του ηλίου (διέθετε πισίνα με ζεστό νερό και ατμόλουτρα, βρισκόταν συνήθως στο κέντρο του οικοδομήματος και η θέρμανση της αίθουσας επιτυγχανόταν με τον καυτό αέρα που κυκλοφορούσε

κάτω από το πάτωμα και μέσα στους τοίχους) *tepidarium*, αίθουσα με χλιαρή θερμοκρασία, το οποίο προετοίμαζε τους θαμάνες για τους ζεστούς χώρους *frigidarium*, μεγάλη αίθουσα στην οποία υπήρχε πισίνα με κρύο νερό.

Εκτός από τα λουτρά του Προαστείου (Λουτρά του Γυμνασίου και Βόρειες Θέρμες) μέσα στην πόλη ερείπια πέντε συγκροτημάτων (Αριθ. 12, 20, 28, 32, 50), τα οποία διατηρούνται σε αξιόλογο ύψος επάνω από την επιφάνεια του εδάφους, ταυτίζονται με δημόσια λουτρά. Κανένα από αυτά, ωστόσο, δεν έχει ερευνηθεί με συστηματική ανασκαφική έρευνα, ενώ τρία από αυτά ταυτίστηκαν με βάση τον εντοπισμό οπτοπλίνθων με μαστοειδείς αποφύσεις (*tegulae mammatae*), την ύπαρξη πηλινων σωλήνων μέσα στους τοίχους (*tubuli*), καθώς και τη μορφή της κάτοψής τους.

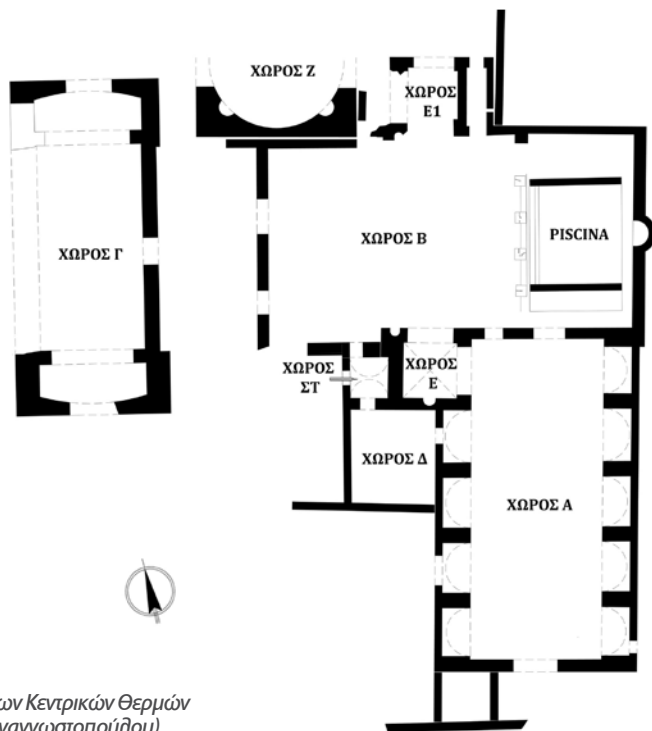

Σταβιανές θέρμες της Πομπηίας, κάτοψη

1. Παλαίστρα	7. Caldarium
2. Natatio	8. Κλίβανος
3. Προθάλαμος	9. Γυναικείο αποδυτήριο
4. Frigidarium	10. Γυναικείο tepidarium
5. Αποδυτήριο	11. Γυναικείο caldarium
6. Tepidarium	12. Τουαλέτα

Αεροφωτογραφία των Κεντρικών Θερμών

Κάτοψη των Κεντρικών Θερμών
(σχ. Χρ. Αναγνωστοπούλου)

Οι Κεντρικές Θέρμες (Αρ. 50)

Η ονομασία Κεντρικές Θέρμες αναφέρεται σε εκτεταμένα ερείπια του βορειοανατολικού τομέα της πόλης, τα οποία στον τοπογραφικό χάρτη του Φιλαδελφεύς σημειώνονται με την ένδειξη «λουτρά». Η κάτοψή τους περιλαμβάνεται στο χάρτη της βυζαντινής πόλης που εκπόνησαν άγνωστοι Ιταλοί στρατιώτες των ιταλικών δυνάμεων κατοχής το 1942. Διερευνητική ανασκαφική έρευνα το 2001 αποσαφήνισε τα περιγράμματα των χώρων στα σημεία όπου οι διάφοροι τοίχοι προβάλλουν πάνω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Το οικοδόμημα φαίνεται να εντάσσεται στον πολεοδομικό ιστό της πόλης, με τη νότια πλευρά του να εκτείνεται πιθανότατα κατά μήκος του δρόμου με κατεύθυνση Α-Δ (*decumanus*), ο οποίος κατέληγε στην Ανατολική Πύλη.

Οι χώροι του συγκροτήματος, των οποίων διακρίνονται τα περιγράμματα, αναπτύσσονται

βόρεια και δυτικά μιας επιμήκου αίθουσας (Α), εμβαδού 373τ.μ. Στις μακριές πλευρές της διαμορφώνονταν εννέα θαλωτοί χώροι, πέντε στην ανατολική πλευρά και τέσσερις στην δυτική. Η αίθουσα είχε ψηφιδωτό δάπεδο, τμήμα του οποίου εντοπίστηκε σε ανασκαφική διερευνητική τομή στην ανατολική πλευρά της, σε βάθος δύο μέτρων από την επιφάνεια του εδάφους. Στο τμήμα που αποκαλύφθηκε, ταινίες με πλοχμό και άλλα γεωμετρικά σχήματα παισιώνουν μεγάλα διάχωρα, σε ένα από τα οποία απεικονίζονται δελφίνια.

Άνοιγμα θύρας στο νότιο τοίχο της αίθουσας οδηγούσε σε χώρο, ο οποίος πιθανώς να συνδεόταν με την κύρια είσοδο των Θερμών. Εξωτερικά της νοτιοδυτικής γωνίας της αίθουσας, τοιχοποιίες μεταγενέστερων προσκτισμάτων χρονολογούνται πιθανότατα στους παλαιохριστιανικούς χρόνους και, σύμφωνα με τον τρόπο δόμησής τους, διακρίνονται σε δύο οι-

Η πισίνα στο χώρο Β. Άποψη από Β

κοδομικές φάσεις. Δύο ανοίγματα θυρών στον βόρειο τοίχο της αίθουσας Α οδηγούσαν σε επιμήκη ορθογώνια αίθουσα (Β), εμβαδού περίπου 436τ.μ., με προσανατολισμό Α-Δ ως προς τον διαμήκη άξονά της. Στο κέντρο του ανατολικού τοίχου της αίθουσας διαμορφώνεται ημικυκλική κόγχη (πλάτους 2μ.), η οποία θα εκοσμείτο με άγαλμα, όπως συνηθιζόταν σε αντίστοιχους χώρους λουτρών. Στο ανατολικό τμήμα της αίθουσας, κάτω από την κόγχη, βρίσκεται ορθογώνια πισίνα. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς της υπήρχαν σκαλοπάτια που διευκόλυναν την κάθοδο των λουομένων. Τα τοιχώματα της πισίνας, όπως και τα σκαλοπάτια, ήταν επενδυμένα με μαρμάρινες πλάκες, ενώ το δάπεδό της ήταν στρωμένο με ψηφιδωτό, σύμφωνα με μικρό σπάραγμα από λευκές ψηφίδες που βρέθηκε κάτω από νεότερο δάπεδο, στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες. Στη δεύτερη οικοδομική φάση το μήκος της πισίνας περιορίστηκε με δύο εγκάρσιους τοίχους, οι οποίοι ήταν πρόχειρα κτισμένοι με αργούς λίθους, θραύσματα πλίνθων και κεράμων. Το κενό ανάμεσα στον βόρειο τοίχο της αίθουσας, ο οποίος συμπίπτει με τα όρια της πισίνας, και το νεότερο τοίχο, είχε μπαζωθεί και

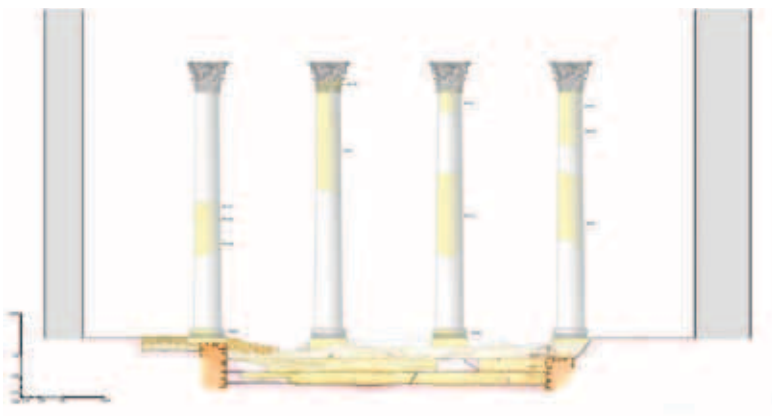

επιστρωθεί με θραύσματα μαρμάρινων πλακιδίων. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς της πισίνας υπήρχε κιονοστοιχία από τέσσερις μονολιθικούς κίονες από καρύστιο λίθο (*cipolino verde*), οι οποίοι βρέθηκαν πεσμένοι σε κομμάτια μέσα στην πισίνα. Τους κίονες επέστεφαν κορινθιακά κιονόκρανα από λευκό μάρμαρο, ένα μεγάλο θραύσμα από τα οποία βρέθηκε μέσα στην πισίνα. Στο εσωτερικό της πισίνας εντοπίστηκε

πήλινη κυκλική σφραγίδα διαμέτρου 0,05μ., με οπή ανάρτησης στη λαβή της. Στο κέντρο της φέρει σταυρό εγγεγραμμένο σε κύκλο, περιμετρικά του οποίου αναγράφεται αναστροφή η εξής επιγραφή: *ΚΕΒΟΗΘΙΓΠΟΡΤΙ* = *Κ(ύριε) Βοήθ(ε)!* *Πόρ(γ)ιν*).

Βορειοδυτικά της αίθουσας Α εντοπίζονται τρεις μικρότερες ορθογώνιες αίθουσες Ε, Δ, ΣΤ, δύο από τις οποίες επικοινωνούσαν άμεσα με την αίθουσα Α. Η οροφή της αίθουσας Ε εμβαδού 17τ.μ. έφερε σταυροθόλιο, ενώ η οροφή της αίθουσας ΣΤ καμάρα. Η συμμετρικά τοποθετημένη αίθουσα ΕΙ, βόρεια της αίθουσας Ε, θα έφερε επίσης σταυροθόλιο. Δυτικά της αίθουσας ΕΙ, εντοπίζεται χώρος με εξωτερικά ορθογώνιο περίγραμμα και εσωτερικά ημικυκλικό με δύο κόγχες. Η επιμήκης αίθουσα Γ εμβαδού 212τ.μ. κλείνει προς τα δυτικά τη σύνθεση των ορατών καταλοίπων. Η αίθουσα, με προσανατολισμό Β-Ν ως προς τον διαμήκη άξονά της, χωριζόταν σε τρεις επιμέρους χώρους με εγκάρσιους τοίχους.

Το κυρίαρχο σύστημα δόμησης των Κεντρικών Θερμών είναι το *opus testaceum*. Τοίχοι με διαφορετικό τρόπο δόμησης, όπως μεικτό

Γραφική αναπαράσταση της κιονοστοιχίας στη δυτική πλευρά της πισίνας (σχ. Χρ. Αναγνωστοπούλου)

σύστημα από αργολιθοδομή και σειρές πλίνθων ή αργολιθοδομή με θραύσματα πλίνθων και κεράμων, αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες και επισκευές.

Λόγω της έλλειψης επαρκών ανασκαφικών δεδομένων, ο χρόνος ανέγερσης των Θερμών δεν είναι σαφής. Ωστόσο, ορισμένα στοιχεία, όπως το κορινθιακό κιονόκρανο που βρέθηκε μέσα στην πισίνα μαζί με πολλά θραύσματα όμοιων κιονοκράνων, καθώς και η κάτοψη του συγκροτήματος, συνηγορούν υπέρ μιας χρονολόγησης περίπου στα τέλη του 2ου / αρχές του 3ου αι. μ.Χ., επί αυτοκράτορος Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211 μ.Χ.).

Τα λουτρά ήταν σε χρήση και κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, όπως μαρτυρούν οι μεταγενέστερες προσθήκες και τα κινητά ευρήματα. Δεν αποκλείεται η πισίνα του συγκροτήματος να λειτούργησε ως βαπτιστήριο. Λόγω της υψομετρικής διαφοράς μεταξύ της στάθμης των κτιστών δεξαμενών, κάτω από την Οικία του εκδίκου Γεωργίου, και της στάθμης των αιθουσών στις κεντρικές θερμές, είναι πιθανό οι Κεντρικές Θέρμες να τροφοδοτούνταν από τα νερά των δεξαμενών, όταν το Υδραγωγείο της Νικόπολης είχε περιέλθει σε αχρησία. Η επιβεβαίωση της υπόθεσης αυτής, ωστόσο,

θα είναι εφικτή μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας. Χάλκινο νόμισμα του τέλους της δυναστείας των Μακεδόνων (1042-1050 μ.Χ.) που βρέθηκε στις επιχώσεις τις αιθουσας Α φανερώνει την ανθρώπινη παρουσία στο χώρο.

Η ταύτιση των διαφόρων επί μέρους χώρων του συγκροτήματος θα οριστικοποιηθεί μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας, σύμφωνα όμως με τα παραδείγματα άλλων θερμών ομόλογης κάτοψης, όπως οι Θέρμες της Φαυστίνας της Νεότερης στη Μίλητο της Μ. Ασίας, η αίθουσα Α ταυτίζεται με το αποδυτήριο (*apodyterium*) και η αίθουσα Β με το ψυχρό λουτρό (*frigidarium*).

Το κορινθιακό κιονόκρανο κατά την εύρεσή του στην πισίνα

Τα «Λουτρά της Κλεοπάτρας» από ΝΑ

Οι οικίες της Νικόπολης

Η αρχαιολογική έρευνα των τελευταίων ετών εμπλούτισε σημαντικά τις γνώσεις μας για την οικιακή αρχιτεκτονική της ρωμαϊκής Νικόπολης, παρότι τα δεδομένα αντιστοιχούν σε ένα πολύ μικρό κομμάτι του οικιστικού ιστού της πόλης. Πρόκειται για δύο πολυτελείς αστικές οικίες μεγάλου εμβαδού, τους Οίκους του Μάνιου Αντωνίνου και του εκδίκου Γεωργίου, στον βορειοανατολικό τομέα (*centuria*) της ρωμαϊκής πόλης. Οι πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες, αν και δεν έχουν εξαντλήσει την συνολική έκταση που κατελάμβαναν οι οικίες, προσέφεραν νέα δεδομένα, που επιτρέπουν μια ολοκληρωμένη θεώρηση των κτισμάτων, ως προς τη διάταξη και χρήση των χώρων, τα υλικά δομής, τη διακόσμηση και την οικοδομική τους εξέλιξη. Λείψανα μιας άλλης μεγάλης οικίας, η οποία θα κατελάμβανε ολόκληρο το οικοδομικό τετράγωνο, ή πιθανώς περισσότερων οικιών, εντοπίζονται στη θέση της Βασιλικής Α (Αρ. 47-48). Τα ερείπια, γνωστά παλαιότερα ως «Λουτρά της Κλεοπάτρας», φαίνεται πως αποτελούν ένα τμήμα της οικίας ή των οικιών οι οποίες δεν καλύφθηκαν από τη Βασιλική.

Οι εξωτερικοί τοίχοι μιας ακόμη οικίας βρέθηκαν στο ανατολικό όριο του *cardo* που δι-

Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου οικίας κάτω από τη Βασιλική Α

έτρεχε την ανατολική πλευρά της Οικίας του Μάνιου Αντωνίνου, στην απέναντι δηλαδή οικοδομική νησίδα. Στο βορειανατολικό άκρο του δρόμου και σε μήκος περίπου 25μ., αποκαλύφθηκε προστώο οικίας, το οποίο επεκτεινόταν στο δρόμο, έφερε λίθινους κίονες, ήταν πλακοστρωμένο και έκλεινε με χαμηλό λίθινο αναβαθμό από επιμελώς λαξευμένες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους. Ο τοίχος στην πίσω πλευρά του προστώου, ο οποίος αντιστοιχεί στον δυτικό τοίχο της οικίας, ήταν κτισμένος από εξίσου επιμελώς λαξευμένες

λιθοπλίνθους. Η κύρια είσοδος της οικίας θα πρέπει να βρισκόταν στο βόρειο άκρο του προστώου. Κατάλοιπα οικίας με περίτεχνα ψηφιδωτά δάπεδα εντοπίζονται κάτω από τη Βασιλική Β του επισκόπου Αλκίσωνος. Τέλος, κατάλοιπα οικίας (Αρ. 31) είχε εντοπίσει ο Φιλαδελφεύς, στις αρχές του 20ου αι., στη θέση Μαυρόλογγος στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης. Επρόκειτο για σειρά σπονδύλων κίωνων με τις βάσεις τους, οι οποίοι ανήκαν σε κιονοστοιχία περιστυλίου. Στη μια πλευρά της κιονοστοιχίας είχαν βρεθεί σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου, από το οποίο δεν διαθέτουμε εικόνες.

Όσον αφορά, πάντως, στις μικρότερες οικίες, την αρχιτεκτονική τους μορφή, τις διαστάσεις τους και τον αριθμό τους, κατά μέσον όρο, σε κάθε οικοδομική νησίδα, τα μέχρι στιγμής αποκαλυφθέντα στοιχεία είναι ελλιπή.

Ο Οίκος του Μάνιου Αντωνίνου (Αρ. 11)

Η οικία (*domus*), γνωστή ως Οικία του Μάνιου Αντωνίνου, βρίσκεται περίπου 300μ. ΒΑ του Ωδείου, κοντά στο δυτικό σκέλος της πρωτοβυζαντινής οχύρωσης. Η οικία έχει ανασκαφεί σε έκταση περίπου 3.400τμ. Το πλάτος της (56,30μ.) κάλυπτε το πλάτος μιας οικοδομικής νησίδας, ενώ το μήκος της παραμένει αδιευκρίνιστο. Το όνομά της οφείλεται σε έναν από τους ιδιοκτήτες της, ο οποίος την ανακαίνισε στο τέλος του 3ου / αρχές του 4ου αι. μΧ.

Η οικία εντοπίστηκε το 1972, κατά τη διάρκεια γεωργικών εργασιών, και μέρος της ανασκάφηκε από την Ιουλία Βοκοτοπούλου. Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν στη δεκαετία του 1990 και στις αρχές του 2002, οπότε αποκαλύφθηκε το μεγαλύτερο μέρος της.

Η οικία ανήκει στο λεγόμενο «ανεπτυγμένο τύπο» αστικών ρωμαϊκών κατοικιών, με αίθριο και περιστύλιο, όπως τις γνωρίζουμε από τις πόλεις της Ιταλίας, αλλά και από τον ελλαδικό χώρο. Δύο από τους *cardines* της πόλης αποτελούν το ανατολικό και δυτικό όριο της. Η οικία διέθετε τρεις εισόδους. Στην ανατολική της πλευρά βρίσκεται μια δευτερεύουσα είσοδος (*posticum*) με μικρό πρόπυλο (Ia), κτισμένο εν μέρει πάνω στο οδόστρωμα του παρακείμενου *cardo*. Η θύρα, πλάτους 2,95μ., είχε λίθινο κατώφλι (Iβ). Η είσοδος (Ia) οδηγεί σε μία περίστυλη αυλή (*peristylum*, VIII) με κήπο στον υπαίθριο χώρο της και πλακόστρωτες στοές τουλάχιστον στα βόρεια και δυτικά. Κατά μήκος της βόρειας

πλευράς της αυλής βρίσκονται τέσσερα δωμάτια, τρία εκ των οποίων (I-3) ήταν πιθανώς υπνοδωμάτια (*cubicula*) και διέθεταν ψηφιδωτά δάπεδα με γεωμετρικά και φυτικά κοσμήματα. Το δάπεδο του τέταρτου δωματίου (4), που ήταν τραπεζαρία-αίθουσα δεξιώσεων (*triclinium*), κοσμούσε περίτεχνη ψηφιδωτή σύνθεση με συμπλεκόμενα δωδεκάγωνα σχέδια και έκκεντρο έμβλημα (0,68x0,58μ.), στο οποίο απεικονίζεται σκηνή από τη ζωή του θεού Διονύσου. Τη σύνθεση πλαισιώνει πλοχμός και πλατιά ταινία

Το πλακόστρωτο προστώο ανατολικά της οικίας

Αεροφωτογραφία της Οικίας του Μάνιου Αντωνίνου από ΝΔ

Κάτοψη της Οικίας του Μάνιου Αντωνίνου

Το έμβλημα της ψηφιδωτής σύνθεσης στο δωμάτιο 4

με παράσταση σκηνής σατυρικού δράματος στη βόρεια πλευρά και διάφορα πτηνά στις υπόλοιπες τρεις πλευρές. Στα νότια της περιστυλής αυλής (VIII), ένας ανοικτός χώρος αποτελούσε πιθανότατα κήπο (*viridarium*), ενώ τα κατάλοιπα τοίχων που τον περιβάλλουν υποδηλώνουν την ύπαρξη δεύτερου περιστυλίου.

Στα βόρεια των δύο παραπάνω περιστυλίων, εκτείνονται οι εγκαταστάσεις του βαλανείου-λουτρού της οικίας (IX). Οι χώροι του βαλανείου, είναι οργανωμένοι περιμετρικά μιας ευρύχωρης αίθουσας (5) και περιλαμβάνουν μικρότερους, θερμαινόμενους ή μη χώρους, μια μικρογραφία δημόσιων λουτρών. Σε δυο δωμάτια

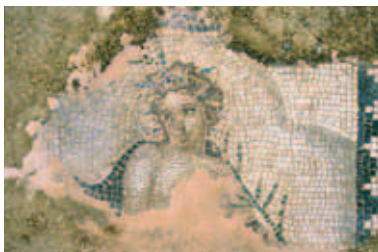
Το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου 6

διατηρούνται κατά χώραν οι κτιστοί λουτήρες. Στο δυτικό και ανατολικό άκρο του συγκροτήματος, σε χαμηλότερο επίπεδο, βρίσκονται ο θάλαμος καύσης (*praeefumium*) και ο χώρος λεβητοστασίου, απαραίτητοι για τη λειτουργία των θερμών λουτρών, τα οποία διέθεταν επιπλέον υποδαπέδια και εντοιχία θέρμανση, όπως και τα μεγάλα δημόσια λουτρά. Το βαλανείο δεν αποτελεί τμήμα του αρχικού σχεδίου της οικίας, διότι κατασκευάστηκε στο πλαίσιο μεταγενέστερης επέκτασης και ανακαίνισης. Δυτικά των

λουτρών εντοπίζεται ένα αίθριο (*atrium*). Πρόκειται για σκεπαστό χώρο με μεγάλο ορθογώνιο άνοιγμα στην οροφή (*comblivium*). Στο έδαφος, κάτω από το άνοιγμα, υπήρχε ρηχή δεξαμενή (*impluvium*), στην οποία συγκεντρώνονταν τα νερά που έπεφταν από τη στέγη. Τις δοκούς της στέγης στο άνοιγμα υποβάσταζαν τέσσερις λίθινοι κίονες (V). Το αίθριο ανήκει στον τύπο του *tetrastylum* (από τα πέντε είδη της ταξινόμησης του Βιτρούβιου, ανάλογα με τον τρόπο στήριξης της οροφής στο άνοιγμα). Βόρεια και δυτικά του αιθρίου, που λειτουργούσε και ως φωταγωγός-αεραγωγός της οικίας, εκτείνεται σειρά δωματίων και βοηθητικών χώρων ποικίλων χρήσεων, όπως τραπεζαρία-αίθουσα δεξιώσεων (6), υπνοδωμάτιο (*cubiculum*) (7), αποχωρητήριο (9), μαγειρείο (8) και μια δεύτερη μικρή είσοδος για το υπηρετικό προσωπικό (*posticum*). Η τραπεζαρία-αίθουσα δεξιώσεων (*tridinium*) (6) ξεχωρίζει για το περίτεχνο ψηφιδωτό της δάπεδο. Η σύνθεση στο δάπεδο αποτελείται από έντεκα ορθογώνια πλαίσια με γεωμετρικά κοσμήματα (ασπίδες με δίχρωμες φολίδες, ανταντωτές πέλτες, προοπτικούς μαϊάνδρους κ.ά.) και ένα ελαφρώς έκκεντρο έμβλημα με σκηνή

Λεπτομέρεια από το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου 6

Ο Διόνυσος του κεντρικού εμβλήματος του δωματίου 6

από τη ζωή του Διονύσου. Από την παράσταση σώζεται μόνο η κισσοστεφής κεφαλή του θεού και τμήμα δεύτερης, σταύτιστης μορφής. Στο βορειοδυτικό μικρό δωμάτιο (10), το οποίο δεν έχει ανασκαφεί πλήρως, βρέθηκε μαρμάρινη πλάκα με ανάγλυφη απεικόνιση νεκρόδειπνου, που πιθανώς συνδέεται με τη χρήση του χώρου ως οικιακού ιερού (βλέπε εικόνα στη σελίδα 25).

Η πτέρυγα, που αναπτύσσεται νότια του αίθριου και δυτικά του κήπου, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ήταν προσβάσιμη όχι μόνο εσωτερικά, αλλά και εξωτερικά, από την κύρια είσοδο στη νότια πλευρά (18), η οποία δεν έχει εντοπιστεί από την ανασκαφική έρευνα.

Αμέσως μετά τη θέση όπου εικάζεται η ύπαρξη της εισόδου, εντοπίζεται μία ευρύχωρη αίθουσα υποδοχής (11), το δάπεδο της οποίας κοσμέι πολύχρωμη ψηφιδωτή σύνθεση από οκτάκτινα άστρα και πλοχμούς και ένα –κατε-

Κάτοψη του ΝΔ τμήματος της οικίας με γραφική απόδοση των ψηφιδωτών δαπέδων

στραμμένο σήμερα– κεντρικό έμβλημα, πλαισιωμένο με ταινία, από την οποία σώζεται μόνο η κεφαλή αγένειου νέου, πιθανώς Διονύσου. Εκατέρωθεν της αίθουσας υπήρχαν δευτερεύοντες χώροι υποδοχής (13) με ψηφιδωτά δάπεδα που διατηρούνται αποσπασματικά και έφεραν γεωμετρική και φυτική διακόσμηση.

Μία επιμήκης αίθουσα (ala) (12) στην οποία σώζονται σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου με γεωμετρικά σχέδια, οδηγεί βόρεια σε υπαίθρια αυλή και ανατολικά σε προθάλαμο (14) και σε μία ευρύχωρη τραπεζαρία-αίθουσα δεξιώσεων (15). Η ψηφιδωτή σύνθεση στο δάπεδο του προθαλάμου περιλαμβάνει την

Σχεδιαστική απόδοση της ψηφιδωτής σύνθεσης στο δωμάτιο 14

κτιτορική επιγραφή του Μάνιου Αντωνίνου μέσα σε κύκλο: Μάν(ιος ή -λιος) Άριστοκλίας. Εύτυχίτω ή τύχη της οικίας, εύτυχίτω και ό ανανεωτής της οίκου(υ) / Μάν(ιος) Άντωννίνος, μετά της Θεοσήγου. Σύμφωνα με την επιγραφή ο Μάνιος Αντωννίνος και η σύζυγός του Θεόσηγος υπήρξαν ανακαινιστές της οικίας. Η επιγραφή, που χρονολογείται στο τέλος του 3ου / αρχές 4ου αι. μ.Χ., περιβάλλεται από σχηματοποιημένα φυτικά και γεωμετρικά σχέδια, ενώ στο κέντρο της σχηματίζεται μέταλλο με τον «κόμβο του Σολομώντα», σύμβολο συμμαχίας, συγγένειας και ένωσης του θείου με το ανθρώπινο.

Στο κέντρο, η υπαίθρια αυλή (IV), που σώζει κατά τόπους δάπεδο από κουρασάνι, διαθέ-

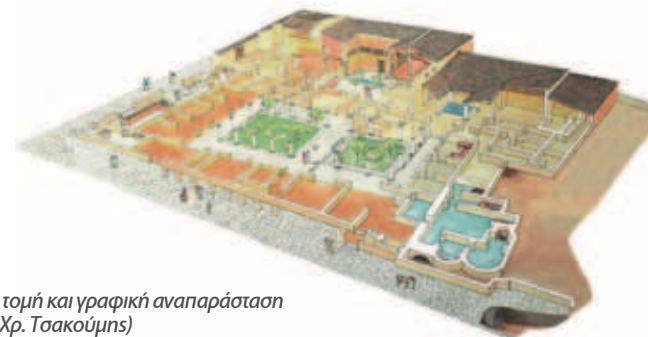
τει επιμήκη (8,00x2,60μ.) περίτεχνη αψιδωτή δεξαμενή (impluvium), ο πυθμένας της οποίας ήταν στρωμένος με κουρασάνι. Εσωτερικά, στα τοιχώματα της δεξαμενής ανοίγονται εναλλασσόμενες ορθογώνιες και ημικυκλικές κόγχες, επενδεδυμένες με μάρμαρο. Δυτικά της δεξαμενής βρέθηκε πηγάδι, μια μικρή δεξαμενή και δύο κτιστές ορθογώνιες κατασκευές. Το πηγάδι, που είχε νερό όταν ανασκάφηκε η οικία στη δεκαετία του 1970, ήταν κτισμένο με πέτρες και σειρές πλίνθων. Η δεξαμενή είχε επιχρισμένα εσωτερικά τοιχώματα και μια πλάκα με κυκλικό βύθισμα στον πυθμένα της. Η μια από τις δύο κτιστές κατασκευές, διαστάσεων 1,50x0,50μ., θεωρείται ότι κατείχε τη θέση του μαρμάρινου τραπεζιού (cartibulum), που υπήρχε στο αίθριο και τις υπαίθριες αυλές των ρωμαϊκών οικιών.

Τη βορειοδυτική γωνία της αυλής καταλαμβάνει ένας υπερυψωμένος, προσιτός μέσω αναβαθμών, χώρος (17) με ψηφιδωτό δάπεδο. Στο χώρο αυτό πιθανώς ασκείτο η λατρεία των εφέστιων θεών, των Λαρήτων (Lares). Βορειότερα βρίσκεται το tablinum (16), το γραφείο του οικοδεσπότη, στο οποίο δεχόταν τους πελάτες του, έκλεινε συμφωνίες και μάθαινε τα νέα της ημέρας. Το δωμάτιο (18), δυτικά του tablinum, ταυτίζεται πιθανώς με μια επιλέον τραπεζαρία (triclinium) της οικίας.

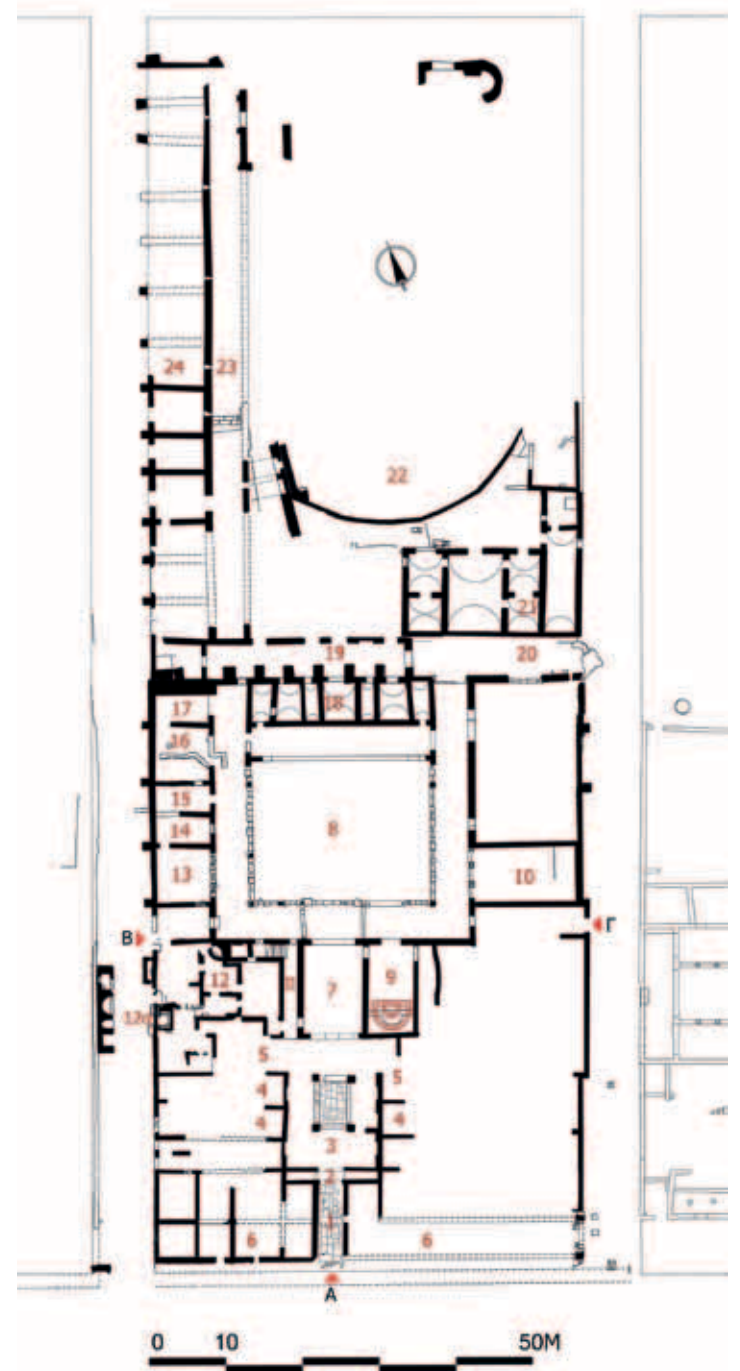
Οι τοίχοι της οικίας είναι, κατά κανόνα, κτισμένοι με οπτοπλίνθους και κονίαμα. Κάποιες αμελέστερες τοιχοποιίες από αργολιθοδομή ανήκουν σε μεταγενέστερες προσθήκες. Από

τα επιχρίσματα των τοίχων ελάχιστα διατηρούνται στη βορειοδυτική γωνία του τρικλινίου (6) και φέρουν ίχνη ερυθρού χρώματος. Τα δάπεδα των δωματίων ποικίλουν ανάλογα με τη χρήση τους. Στα δωμάτια του προσωπικού και στους αποθηκευτικούς χώρους τα δάπεδα είναι κατασκευασμένα από πατημένο χαλίκι και τριμμένο κεραμίδι ή πήλινες πλάκες και κεραμίδες, ενώ στα επίσημα δωμάτια κοσμούνται με ψηφιδωτά. Κάτω από τα δάπεδα, η ύπαρξη αγωγών διαφόρων κατευθύνσεων και τύπων (κτιστοί, ορθογώνιες ή τριγωνικές διατομές, πήλινι και μολύβδινοι), καταδεικνύουν τη λειτουργία ενός άρτιου δικτύου ύδρευσης και αποχέτευσης, άμεσα συνδεδεμένου με το δημόσιο υδρευτικό και αποχετευτικό σύστημα της πόλης.

Όπως απορρέει από τη χρονολόγηση των ψηφιδωτών της δαπέδων, η κατασκευή της οικίας τοποθετείται στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ., εποχή ακμής για τη Νικόπολη. Αργότερα, στα μέσα του 3ου ή στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., η οικία γνώρισε μία δεύτερη οικοδομική φάση, κατά την οποία, σύμφωνα και με την κτιτορική επιγραφή, ανακαινίστηκε με επιδιορθώσεις, προσθήκες, εσωτερικές μετατροπές και επεκτάσεις. Το σύνολο, ωστόσο, των ευρημάτων, κατά κύριο λόγο της κεραμικής, καλύπτει ένα ευρύτερο χρονολογικό πλαίσιο, πέντε περίπου αιώνων (1ος-5ος αι. μ.Χ.). Είναι πολύ πιθανό η κεραμική του 1ου αι. να συνδέεται με την ύπαρξη προγενέστερης, λιγότερο πολυτελούς, οικίας.

Αξονομετρική τομή και γραφική αναπαράσταση της οικίας (σχ. Χρ. Τσακούμης)

Αεροφωτογραφία και κάτοψη της Οικίας του εκδίκου Γεωργίου

Ανάγλυφον
πλάκα με τμήμα
θυφάλλικης
μορφής

Ο Οίκος του εκδίκου Γεωργίου (Αρ. 49)

Ο Οίκος του εκδίκου Γεωργίου βρίσκεται σε δεσποζούσα θέση στον βορειοανατολικό τομέα της πόλης, πάνω σε γήλοφο με θέα προς το Προάστειο και τον Αμβρακικό Κόλπο. Πρόκειται για μεγάλη αστική οικία (*domus*), η οποία αναπτύσσεται στο φυσικό ανάγλυφο του εδάφους και περιβάλλεται από τέσσερις δρόμους, καταλαμβάνοντας έκταση μιας ολόκληρης οικοδομικής νησίδας (περίπου 9.000τ.μ.). Βόρεια διέρχεται ο πλακόστρωτος κεντρικός *decumanus*. Νότια διέρχεται παράλληλος προς τον προηγούμενο δρόμος, από τον οποίο μόνο ένα μικρό, πλακόστρωτο τμήμα του είχε εντοπιστεί στο παρελθόν (ο δρόμος βρίσκεται κάτω από τον σύγχρονο ασφαλτόδρομο, ο οποίος διασχίζει τον αρχαιολογικό χώρο). Ανατολικά και δυτικά διέρχονται δύο κάθετοι προς τους προηγούμενους δρόμοι (*cardines*), ο δυτικός από τους οποίους ήταν πλακόστρωτος και είχε πεζοδρόμιο.

Η οικία διέθετε μια κύρια (Α) και δύο δευτερεύουσες εισόδους (Β-Γ). Η κύρια είσοδος βρισκόταν στη νότια πλευρά της οικίας, πάνω στον κεντρικό δρόμο. Ο επισκέπτης από τον δρόμο έμπαινε απευθείας σε πλακόστρωτο διάδρομο (*vestibulum*) (1), από τον οποίον, μέσω μιας δίφυλλης θύρας της οποίας διατηρείται το κατώφλι, οδηγείτο σε μικρό προθάλαμο (*fauces*) (2). Από τον προθάλαμο, μέσω ενός μεγάλου ανοίγματος με κατώφλι από καρύστιο λίθο (*cipolino verde*), εισερχόταν στο αίθριο (3) της οικίας. Στο κέντρο του αιθρίου υπάρχει πλακόστρωτη δεξαμενή

(*impluvium*), στην οποία συγκεντρώνονταν τα νερά της στέγης. Στο αίθριο της Οικίας του εκδίκου Γεωργίου, το οποίο ανήκει στον τύπο του *tuscanicum* (σύμφωνα με την ταξινόμηση του Βιτρούβιου), στηριζόταν η στέγη σε διασταυρούμενα δοκάρια χωρίς υποστηλώματα, που σχημάτιζαν ορθογώνιο άνοιγμα, το *compluvium*. Μετά από την κατάρρευση της στέγης, κατασκευάστηκε νέα στήριξη του ανοίγματος πάνω σε τέσσερις κίονες (*atrium tetrastylum*). Στη νέα κατασκευή χρησιμοποιήθηκαν υλικά από αρχαιότερα κτίσματα. Στις τέσσερις γωνίες περιμετρικά της πισίνας τοποθετήθηκαν μαρμαρίνα βάθρα, από τα οποία διατηρούνται δύο κατά χώραν ένα μαρμαρίνο και, στη βορειοδυτική γωνία, ένα από ασβεστόλιθο, το οποίο στη μια του όψη φέρει τετράστιχη αναθηματική επιγραφή: *[H] βουλή και ό δήμος / Νεικοπολιτών / την Πατρίων πόλιν / εύνοιας ένεκα*.

Πάνω στα βάθρα στηρίζονταν κίονες, ο ένας εκ των οποίων από καρύστιο λίθο πιθανώς προέρχεται από τις Κεντρικές Θέρμες. Οι κίονες έφεραν κορινθιακά κιονόκρανα. Αρχικά το δάπεδο του χώρου ήταν στρωμένο με μεγάλες ψαμμικές πλάκες, οι οποίες καλύφθηκαν αρ-

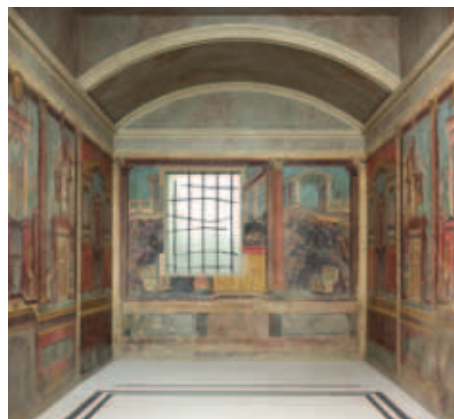
Ο διάδρομος στην είσοδο της οικίας (*vestibulum*)

Το αίθριο από ΝΔ

Άποψη του αιθρίου της οικίας του Marcus Lucretius Fronto στην Πομπηία (Ministero per i Beni e le Attività Culturali. Soprintendenza Speciale per i Beni Archeologici di Napoli e Pompei)

Υπνοδωμάτιο (*cubiculum*) από τη βίλλα του P. Fannius Synistor στο Boscoreale κοντά στην Πομπηία, περ. 50-40 π.Χ. (Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο, Rogers Fund)

γότερα με νέο δάπεδο από κονίαμα και μικρά θραύσματα κεράμων (*opus signinum*). Ο χώρος μεταξύ των κιόνων, σε μια επόμενη οικοδομική φάση, κλείστηκε με πρόχειρα κτισμένο τοίχο.

Δεξιά και αριστερά του αιθρίου υπήρχαν υπνοδωμάτια (*cubicula*) (4) και δύο ανοικτά προς το αίθριο δωμάτια (*alae*) (5). Η χρήση των δωματίων αυτών στις ρωμαϊκές οικίες παραμένει αδιευκρίνιστη. Μεγάλο τμήμα της περιοχής, ανατολικά και δυτικά του αιθρίου, δεν έχει ακόμη ανασκαφεί. Πιθανότατα, ανατολικά του αιθρίου, υπήρχε ένα ακόμη αίθριο, όπως παρατηρείται σε οικίες πόλεων της Ιταλίας και αλλού.

Στη νότια πλευρά της οικίας, εκατέρωθεν των προθαλάμων, εικάζεται ότι υπήρχε στοά, στον πίσω τοίχο της οποίας ανοίγονταν εισοδοί καταστημάτων (*tabernae*) (6). Ο χώρος των καταστημάτων παραμένει ανασκαφικά ανεξερεύνητος. Είσοδοι που οδηγούσαν σε καταστήματα εντοπίστηκαν και στη νοτιοδυτική πλευρά της οικίας.

Στα βόρεια του αιθρίου βρίσκεται ορθογώνια αίθουσα (7,72x11,60μ.) (7), οι τοίχοι της οποίας διατη-

Αποψη του tablinum από Β

ρούνται σε αξιόλογο ύψος. Το άνοιγμα της εισόδου της, στο οποίο διατηρείται το λίθινο κατώφλι, καταλαμβάνει όλο σχεδόν το πλάτος της αίθουσας. Το δάπεδό της αρχικά ήταν κατασκευασμένο από συμπαγές κονίαμα, πάνω στο οποίο τρώθηκε νεότερο δάπεδο από κονίαμα και διάσπαρτα μαρμάρινα πλακίδια. Στον δυτικό τοίχο, μια πόρτα που σφραγίστηκε αργότερα οδηγούσε σε παρακείμενο διάδρομο (*andron*) (11), ενώ μια δεύτερη στον ανατολικό τοίχο, που επίσης σφραγίστηκε, οδηγούσε στο παρακείμενο δωμάτιο.

Το ψηφιδωτό δάπεδο της νότιας στοάς του περιστυλίου (Αρχείο Αρχαιοθρησκευτικής Εταιρείας)

Στη νότια πλευρά μεγάλη είσοδος οδηγούσε στην υπαίθρια περίστυλη αυλή της οικίας. Η αίθουσα, λόγω της θέσης της, ταυτίζεται με ασφάλεια με το *tablinum* (7), το γραφείο του οικοδεσπότη.

Το περιστύλιο (8), ως μέρος της αρχιτεκτονικής σύνθεσης της ρωμαϊκής οικίας, ανάγει την προέλευσή του στις ελληνικές οικίες των ελληνιστικών χρόνων. Στην αυλή υπήρχε πάντοτε κήπος, συνήθως πλούσια στολισμένος με αναβρυτήρια, πέργολες, αγάλματα, μαρ-

Σχεδιαστική απόδοση της ψηφιδωτής επιγραφής από τον Α. Φιλαδέλφεια

μάρινα τραπέζια (*cartibula*) και μαρμάρινους δίσκους με ανάγλυφη διακόσμηση (*oscila*), κρεμασμένους ανάμεσα στους κίονες του περιστυλίου. Το περιστύλιο επισκευάστηκε και ανακατασκευάστηκε στη διάρκεια της μακραίωνης χρήσης της Οικίας του εκδίκου Γεωργίου. Στην τελευταία οικοδομική φάση, η κιονοστοιχία έφερε μονολιθικούς κίονες με ιωνικές βάσεις και ιωνικά κιονόκρανα, τα οποία προέρχονται από αρχαιότερα οικοδομήματα. Κατά τον Ορλάνδο, σε αυτή την οικοδομική φάση ανήκει και τμήμα επιστυλίου με ζωφόρο από βλαστόσπειρες, που πλαισιώνεται στην κάτω πλευρά με λέσβιο κυμάτιο και επιστέφεται με ιωνικό κυμάτιο και αστράγαλο.

Τα δάπεδα των στοών ήταν διακοσμημένα με ψηφιδωτά, ελάχιστα όμως ίχνη διατηρούνται σήμερα, από όσα τμήματα είχαν αποκαλύψει οι ανασκαφές στις αρχές του 20ου αι. Στο δυτικό τμήμα της νότιας στοάς είχε αποκαλυφθεί ψηφιδωτό δάπεδο μήκους περίπου 11μ., με τέσσε-

Τμήμα μαρμάρινου επιστυλίου

ρις επάλληλες ταινίες από πλοχμούς, οι οποίες πλαισιώναν τρεις πλατιές ζώνες. Οι δύο ακραίες ζώνες ήταν στρωμένες με λευκές ψηφίδες, ενώ η μεσαία έφερε διακόσμηση από μεγάλους κύκλους και τετράγωνα διάχωρα, μέσα στα οποία εγγράφονταν γεωμετρικά σχέδια. Ένας κύκλος, που περιβάλλεται από πλοχμό, έφερε την επιγραφή + *Επί Γεωργίου εκδίκου*, στην οποία οφείλεται η ονομασία του οίκου. Ο εκδίκος ήταν κρατικός αξιωματούχος, επιφορτισμένος με την υπεράσπιση των δικαιωμάτων του λαού έναντι των αυθαιρεσιών της εξουσίας. Το αξίωμα αυτό πρωτοκαθιερώθηκε το 364 μ.Χ., επί αυτοκράτορος Βαλεντινιανού Α'. Στο ανατολικό τμήμα της ίδιας στοάς, υπήρχε πλατιά ζώνη με γεωμετρικά σχέδια και μια δεύτερη με τρέχουσες βλαστόσπειρες ακάνθου, μέσα στις οποίες εγγράφονταν ζώα, πτηνά και θηρευτές. Σε μία από τις γωνίες σωζόταν ανδρική γενειοφόρος κεφαλή.

Ο αξιωματούχος Γεώργιος πιθανώς υπήρξε και ο ιδιοκτήτης της οικίας, όταν έγινε η ψηφοθέτηση της στοάς, πολλά χρόνια μετά τον πρώτο της ιδιοκτήτη. Οι κάτοικοι της περιοχής κατά τον 19ο αι., όταν ο Άγγλος περιηγητής συνταγματάρχης Λήκ επισκέφτηκε τη Νικόπολη, ονόμαζαν τα ερείπια της Οικίας «Βασιλό-σπιτο». Έτσι αναφέρονται τα ερείπια στις εκθέ-

Το κλιμακοστάσιο

σεις των πρώτων ανασκαφικών ερευνών. Λόγω της γεινιάσής του με τη Βασιλική Α, θεωρήθηκε πως το οικοδόμημα λειτουργήσε στους χριστιανικούς χρόνους ως επισκοπικό μέγαρο, η άποψη όμως αυτή δεν είναι πλέον αποδεκτή. Λόγω της μεγάλης έκτασης που καταλαμβάνει η οική, όπως και άλλες οικίες του ρωμαϊκού κόσμου, οι οποίες μιμούσαν τα παλάτια των ηγεμόνων της ελληνιστικής Ανατολής, συμβατικά ονομάστηκε και «παλάτι».

Ανατολικά του *tablinum*, το επόμενο δωμάτιο (11,55x5,89μ.) ταυτίζεται με τραπεζαρία/τρικλίνιο (*triclinium*) (9). Σε απόσταση περίπου τριών μέτρων από τον νότιο τοίχο της πρώτης οικοδομικής φάσης του δωματίου, ανεγέρθηκε παράλληλος τοίχος στον οποίο σχηματιζόταν κόγχη. Στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, ο τοίχος καθαίρεθηκε και στο νότιο τμήμα της αίθουσας κτίστηκε ημικυκλική κατασκευή, το ακούβιτρο ή στιβάδιον (*accubitum*, *stibadium*), το ημικυκλικό ανάκλιτρο στο οποίο συνέτρωναν ξαπλωμένοι επτά έως εννέα συνδαιτυμόνες.

Η ορθογώνια αίθουσα (7,14x13,42μ.) που επικοινωνούσε μέσω τριβήλου με το ανατολικό σκέλος της στοάς θα πρέπει να ήταν επίσης τραπεζαρία (*triclinium*) (10), όπως υπέθεσε ο πρώτος ανασκαφέας. Το δάπεδο της αίθουσας είχε ψηφιδωτή διακόσμηση με την τεχνολογία των ασπρόμαυρων ψηφιδών που κατάγεται από την Ιταλία. Την κεντρική παράσταση θαλάσσιου θιάσου (πομπή πραγματικών και φανταστικών θαλάσσιων πλασμάτων) με τρίτωνες και ιχθυοκένταυρο περιμετρικά πλαισίωνε πλοχμός. Η αίθουσα διέθετε υποδαπέδια θέρμανση στο ανατολικό της τμήμα, όπως διαπιστώνεται από το υπόκαυστο που βρέθηκε εκεί. Στυλίσκους υποκαύστου (*suspensurae*) είχε εντοπίσει ο Φιλαδέλφους και σε παρακείμενη αίθουσα, δίπλα στην οποία μέσα σε μικρό δωμάτιο υπήρχε η εστία για τη φωτιά (*prufumium*). Τα υπόλοιπα δωμάτια που αντιστοιχούσαν στην ανατολική στοά δεν έχουν ακόμη ανασκαφεί.

Σπαράγματα ψηφιδωτού από την οροφή του βαλανείου

Στη δυτική πλευρά του διαδρόμου (*andron*), που οδηγούσε από το περιστύλιο στο αίθριο, διαμορφώνεται λίθινη κλίμακα, στην οποία διατηρούνται έξι αναβαθμοί. Ένας από τους αναβαθμούς προέρχεται από τμήμα μαρμάρινου φατνώματος, άγνωστου οικοδομήματος. Η κλίμακα οδηγούσε στον δεύτερο όροφο του δυτικού τμήματος της οικίας. Κάτω από την κλίμακα, διαμορφώνονται δύο μικροί χώροι, στους οποίους ο Φιλαδελφεύς είχε εντοπίσει σπαράγματα τοικογραφίας με μορφές που έφεραν φωτιστέφανο.

Στο ισόγειο, νοτιοδυτικά της κλίμακας, βρίσκεται το συγκρότημα του βαλανείου (12) της οικίας, το οποίο, όπως υποδεικνύει η τοικοδομία του, δεν ανήκει στην πρώτη οικοδομική της φάση. Το υπόκαυστο με το θάλαμο καύσης βρίσκεται δίπλα στο πεζοδρόμιο του παρακείμενου *cardo*. Το λουτρό διέθετε υποδαπέδια και εντοίχια θέρμανση, όπως συνάγεται από τα πήλινα πηνία-αερα-

Ο λουτήρας για το ψυχρό μπάνιο

γωγούς (*tubuli*) και τις οπτοπλίνθους με κωνικές αποφύσεις (*tegola mammata*), που είναι εντοιχισμένα στις τοικοποιίες. Πάνω από το υπόκαυστο υπάρχει κτιστός ορθογώνιος λουτήρας με μαρμάρινη επένδυση. Λίγα μέτρα ανατολικότερα, ελλειψοειδής λουτήρας επίσης με μαρμάρινη επένδυση, προοριζόταν για το κρύο λουτρό. Ο κεντρικός χώρος του λουτρού στεγαζόταν με θόλο, ο οποίος έφερε πολύχρωμη ψηφιδωτή διακόσμηση με βλαστόσπειρες, πτηνά και ψάρια.

Στα βόρεια του λουτρού βρίσκεται μία δεύτερη μικρότερη είσοδος (*posticum*) (B), την οποία χρησιμοποιούσε κυρίως το υπηρετικό προσωπικό. Μπροστά από την είσοδο, στους παλαιοχριστιανικούς πιθανώς χρόνους, κατασκευάστηκε δίστυλο πρόπυλο, με αρχαιότερο δομικό υλικό. Μια ακόμη μικρή είσοδος εντοπίζεται ακριβώς απέναντι, στην ανατολική πλευρά της οικίας, νότια του δωματίου 10.

Βόρεια της εισόδου αναπτύσσονται πέντε δωμάτια (13-17), το πρώτο από τα οποία έφερε ψηφιδωτό δάπεδο με φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα. Το δωμάτιο αυτό, που πιθανώς χρησίμευε ως τραπεζαρία (*triclinium*) (13), μετατράπηκε αρ-

Ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου 13

γότερα σε κουζίνα (*culina*), όπως μαρτυρούν τα αποθηκευτικά και μαγειρικά σκεύη του πρώτου μισού του 6ου αι. μ.Χ. που βρέθηκαν εκεί. Το δεύτερο δωμάτιο επίσης με ψηφιδωτό δάπεδο ήταν κατά πάσα πιθανότητα υπνοδωμάτιο (14). Αργότερα μετατράπηκε σε αποθηκευτικό χώρο, όπως δείχνει ένα μεγάλο πιθάρι που βρέθηκε κατά χώραν, τοποθετημένο μέσα στο

Άποψη από ΒΔ των υπόγειων θαλωτών υποδομών

χώμα, με αποτέλεσμα να καταστραφεί μέρος του ψηφιδωτού. Παρόμοια χρήση θα πρέπει να είχαν και τα επόμενα δωμάτια, στα οποία εντοπίζονται επισκευές από πρόχειρα κατασκευασμένους τοίχους. Σύμφωνα με τα ανακατασκευασμένα δεδομένα του βορειότερου δωματίου, το τμήμα αυτό της οικίας ήταν σε χρήση έως τα τέλη του 6ου / αρχές του 7ου αι. μ.Χ.

Τα δωμάτια στο βόρειο σκέλος του περιστυλίου (18) ολοκλήρωναν τη σύνθεση της οικίας στην πρώτη οικοδομική της φάση. Ήταν κτισμένα στην άκρη του γήλοφου με τον εξωτερικό τους τοίχο θεμελιωμένο στο πρανές. Σε μια δεύτερη οικοδομική φάση, η οικία επεκτάθηκε προς βορρά έως τον *decumanus*. Τα δωμάτια του βόρειου σκέλους, που είχαν καταρρεύσει, επανακατασκευάστηκαν πάνω σε υπόγειες θαλωτές υποδομές. Οι υποδομές επικοινωνούσαν στα βόρεια, μέσω

τοξωτών ανοιγμάτων, με υπόγεια στοά (κρυπτή στοά, *cryptoporticus*) (19-20), ο διαμήκης άξονας της οποίας είχε κατεύθυνση Α-Δ. Οι θαλωτές υποδομές ήταν κτισμένες με σειρές οπτοπλίνθων κατά το σύστημα δομής *opus testaceum*. Στο χατό λιθόδεμα του πυρήνα, μαζί με το κόνιαμα και τους αργούς λίθους, περιλαμβάνον-

ται και μαρμάρινα σπόλια, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει κεφαλή και τμήματα αγάλματος του Αντίνοου (βλέπε σελίδα 33).

Κατά μήκος του βόρειου τοίχου της υπόγειας στοάς αναπτύσσονται σε παράταξη διώροφοι χώροι, από τους οποίους τέσσερις στα ανατολικά –γνωστοί με το όνομα «Βαγένια»– διατηρούνται έως και τη θολωτή τους οροφή (21). Οι χώροι στο ισόγειο διέθεταν εισόδους στη βόρεια πλευρά και ανοίγματα επικοινωνίας μεταξύ τους. Στα αντίστοιχα δωμάτια του ορόφου διατηρείται μόνο το υπόστρωμα των δαπέδων από κουρασάνι. Βορειότερα, σε χαμηλότερο επίπεδο, διαμορφώνεται ημικυκλική πισίνα (22), την οποία τροφοδοτούσαν πηγιά ύδατα. Στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, όταν το Υδραγωγείο είχε περιέλθει σε αχρησία, κτίστηκαν μέσα στο ημικύκλιο δύο παράλληλες θαλωτές δεξαμενές.

Προπολεμικά έγινε προσπάθεια να μεταφερθεί το νερό της πηγής, η οποία εξακολουθεί να αναβρρίζει τους χειμερινούς μήνες, στην Πρέβεζα. Το εγχείρημα όμως απέτυχε λόγω τεχνικών αστοχιών. Στα προπολεμικά έργα οφείλεται το δάπεδο από σκυρόδεμα και τα φρεάτια επίσκεψης, που αντικρίζει ο επισκέπτης πάνω από τη δεξαμενή.

Άποψη από Β των διώροφων χώρων «Βαγένια»

Ο πηλακόστρωτος δρόμος δυτικά της οικίας στο ύψος των καταστημάτων

Πομπηία, άποψη της βόρειας πλευράς της Via di Nola (Ministero per i Beni e le Attività Culturali. Soprintendenza Speciale per i Beni Archeologici di Napoli e Pompei)

Δυτικά της δεξαμενής βρίσκεται στοά (23). Το βόρειο άκρο της κατέληγε στον *decumanus*, με τον οποίο πιθανώς θα επικοινωνούσε μέσω μιας εισόδου. Στον πίσω τοίχο της στοάς εντοπίζονται 13 τουλάχιστον δωμάτια με είσοδο προς τον παρακείμενο *cardo* (24). Τα δωμάτια που είχαν μεγάλο ύψος και θα έφεραν πιθανώς ξύλινο πατάρι, φωτιζόνταν με θυρίδες ανοιγμέ-

νες στον κοινό με τη στοά τοίχο. Πρόκειται για καταστήματα (*tavernae*). Εκατέρωθεν των εισόδων των καταστημάτων, διαμορφώνεται ρηχό προστώ ανάμεσα σε πλινθόκτιστους πεσσούς, ορισμένοι από τους οποίους διατηρούνται σε μεγάλο ύψος. Οι *tavernae* θεωρείται ότι συνέβαλαν στην επανάσταση της ρωμαϊκής οικονομίας, διότι αποτελούσαν τις πρώτες μόνιμες κατασκευές αγοραπωλησίας αγαθών εντός των αστικών κέντρων.

Με βάση τα συστήματα δομής, διακρίνονται τρεις κύριες οικοδομικές φάσεις της οικίας. Οι τοίχοι της πρώτης οικοδομικής φάσης, η οποία χρονολογείται, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, στον 1ο αι. μ.Χ., ήταν κτισμένοι με λιθόδεμα από αργούς λίθους, κατά το σύστημα δομής *opus incertum*. Στις παραστάδες και τις γωνίες οι τοίχοι φέρουν ελαφρώς ορθογωνισμένους λίθους, ως επί το πλείστον ψαμμίτες αλλά και οπτοπλίνθους. Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση, οι τοίχοι της επέκτασης της οικίας ήταν κτισμένοι με οπτοπλίνθους, κατά το σύστημα δομής *opus testaceum* ή και με το μεικτό σύστημα δομής από οπτοπλίνθους και αργούς λίθους (*opus mixtum*). Εκτός από την επέκταση, τοιχοποιίες με οπτοπλίνθους εντοπίζονται σε επιδιορθώσεις και ανακατασκευές του αρχικού πυρήνα της οικίας. Η τρίτη οικοδομική φάση χαρακτηρίζεται από πρόχειρους

Εικονική αναπαράσταση της οικίας. Άποψη από ΝΑ

Κεφαλή αγάλης Αθηνάς

Κορμός αγάλης Απόλλωνα

τοίχους, που συνήθως σφραγίζουν παλαιότερες εισόδους και περάσματα. Είναι κτισμένοι με αργούς λίθους και θραύσματα οπτοπλίνθων και κεραμίδων. Πρόκειται για την τελευταία οικοδομική φάση, μετά την οποία στο τέλος του 6ου / αρχές του 7ου αι. μ.Χ. η οικία εγκαταλείπεται. Ο ακριβής, ωστόσο, προσδιορισμός των οικοδομικών φάσεων της οικίας απαιτεί την ολοκλήρωση της ανασκαφής σε όλους τους χώρους της οικίας.

Η οικία διέθετε αποχετευτικό δίκτυο και δίκτυο ύδρευσης. Το αποχετευτικό δίκτυο οδηγούσε τα λύματα δυτικά και ανατολικά της οικίας στο δημόσιο υπόνομο (*cloaca*). Τμήματα μολύβδινων σωλήνων εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία της οικίας.

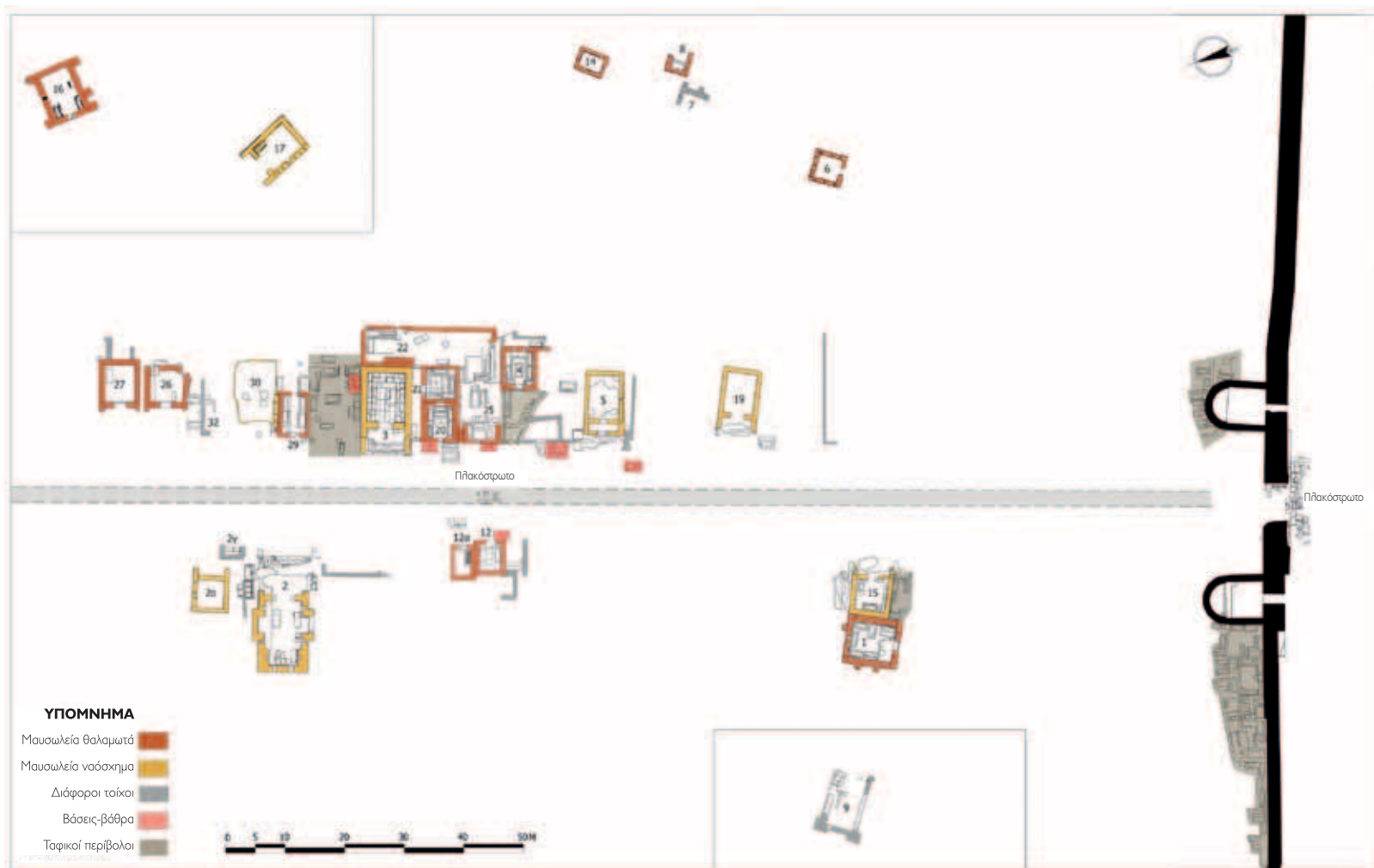
Ο Οίκος του εκδίκου Γεωργίου, ανασκάφηκε αρχικά από τον Αλέξανδρο Φιλαδελφέα και στη συνέχεια από τον ίδιο και τον Γεώργιο Σωτηρίου. Ο Αναστάσιος Ορλάνδος το 1961 αποτύπωσε και δημοσίευσε την κάτοψη των

ερείπων που είχαν αποκαλυφθεί έως τότε. Κατά την τελευταία δεκαετία η Επιστημονική Επιτροπή Νικόπολης συνέχισε τις ανασκαφές, πραγματοποιήσε τη συντήρηση των τοιχοποιιών και των ψηφιδωτών, τόσο των σπαραγμάτων που έχουν απομείνει από τις παλιές ανασκαφές, όσο και αυτών που αποκαλύφθηκαν πρόσφατως, αναστήλωσε τρεις κίονες του περιστυλίου και ανέδειξε το χώρο, ο οποίος κατέστη, εν τέλει επισκέψιμος.

Οι εργασίες των τελευταίων χρόνων οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ιδιωτική οικία, της οποίας οι ιδιοκτήτες ήταν επιχειρηματίες, και όχι για κτίριο που υπήρξε έδρα πολιτικής ή θρησκευτικής εξουσίας. Ο πρώτος μάλιστα ιδιοκτήτης της οικίας ήταν ασφαλώς ρωμαίος, σύμφωνα με την αποτροπαϊκή λατινική επιγραφή επάνω στους φαλλούς της λίθινης πλάκας, που θα ήταν τοποθετημένη κοντά στην είσοδο της οικίας.

Αεροφωτογραφία της Βόρειας Νεκρόπολης. Άποψη από ΝΔ

ΟΙ ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ

Πέντε νεκροπόλεις εξωτερικά του τείχους περιέβαλλαν την πόλη. Άρχιζαν αμέσως έξω από τις πύλες και εκτείνονταν στις πεδινές εκτάσεις εκατέρωθεν των βασικών οδικών αξόνων που συνέδεαν το αστικό κέντρο με το Προάστειο, τους αγρούς και τα τρία λιμάνια.

Η Βόρεια Νεκρόπολη (Αρ. 8), η καλύτερα ερευνημένη από τις πέντε, απλώνεται έξω από τη Βορειοδυτική Πύλη εκατέρωθεν ταφικής οδού, η οποία στη συνέχεια οδηγούσε στο Στάδιο και από εκεί στο Τρόπαιο της νίκης. Η νεκρόπολη ήταν σε χρήση από τον 1ο έως τις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. Μεμονωμένα ευρή-

ματα των επόμενων αιώνων δεν επιτρέπουν ασφαλή συμπεράσματα για τη συνέχιση της χρήσης της κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Το νότιο τμήμα της νεκρόπολης, σε επαφή με το τείχος, οργανώνεται με ταφικούς περιβόλους και ανεξάρτητες συστάδες τάφων. Οι περιβολοί που έχουν αποκαλυφθεί έως σήμερα περικλείουν έως και δεκατέσσερις τάφους, που διατάσσονται περιμετρικά των τοίχων ή σε παράλληλες σειρές. Οι τάφοι ανήκουν στις τυπικές για την περίοδο κατηγο-

Κάτοψη της Βόρειας Νεκρόπολης

ρίες: κτιστοί κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς, εγχυτρισμοί (ταφές δηλαδή βρεφών και νηπίων σε μεγάλους αποθηκευτικούς αμφορείς), αλλά και θήκες με πήλινα ή σπανιότερα λίθινα τεφροδόχα αγγεία (*uma cineraria*).

Βορειότερα, η ταφική οδός πλαισιώνεται με εντυπωσιακά υπέργεια ταφικά μνημεία-μαυσωλεία, που ανήκαν σε εύπορους και εξέχοντες πολίτες. Τα μνημεία οργανώνονται κατά μήκος της κύριας οδού, πιθανότατα και άλλων παράλληλων ή και κάθετων σε αυτή, ως ανεξάρ-

Λίθινο και πήλινα τεφροδόχα αγγεία

τητα κτίσματα ή σε συγκροτήματα με ενδιάμεσους διαδρόμους κίνησης, παραπέμποντας στα νεκροταφεία της Ρώμης, της Όστιας, της Πομπηίας κ.ά. Διαθέτουν έναν υπέργειο ή ημι-υπόγειο ταφικό θάλαμο με καμρωτή κάλυψη και δίρικτη στέγη. Το δάπεδό τους στρώνεται με ασβεστολιθικές πλάκες, οπτοπλίνθους και μαρμαροθέτημα ή ψηφιδωτό, στις πιο πολυ-

Το θαλαμωτό Μαυσωλείο 12. Άποψη από ΝΑ

τελείς κατασκευές. Οι τοίχοι τους είναι κτισμένοι με επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων, ενίοτε σε εναλλαγή με λιθοκτιστές ζώνες. Εξωτερικά και εσωτερικά οι τοίχοι επιχρίονται με κονί-

αμα, ενώ το εσωτερικό των πολυτελέστερων μνημείων επενδύεται με ορθομαρμάρωση. Οι ταφικοί θάλαμοι φιλοξενούν σαρκοφάγους διαφόρων τύπων: πολυτελείς μαρμαρίνες με ανάγλυφη διακόσμηση, αττικών ή τοπικών εργαστηρίων, τις λεγόμενες τύπου Άσσου (λίθινες, εισηγμένες από την ομώνυμη πόλη της Μ. Ασίας) και απλές πώρινες, εγκιβωτισμένες σε πλινθόκτιστες κατασκευές. Στον ίδιο θάλαμο συνυπάρχουν συχνά και κτιστοί κιβωτίσχομοι τάφοι, καθώς και θήκες.

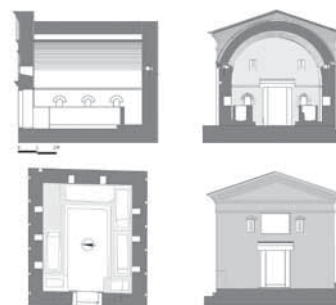
Τα μαυσωλεία διακρίνονται σε ναόμορφα και θαλαμωτά. Τα ναόμορφα υψώνονται πάνω σε πόδιο και διαθέτουν πρόδομο. Μνημειακή συνήθως κλίμακα εξασφαλίζει την πρόσβαση από την ταφική οδό. Το πόδιο είναι κτισμένο από πλίνθους ή καλοδουλεμένους λίθους, ως επένδυση στο χυτό λιθόδεμα του πυρήνα. Τα θαλαμωτά μαυσωλεία εντοπίζονται και στις άλλες νεκροπόλεις της Νικαπόλης. Αποτελούνται από μία τετράπλευρη αίθουσα, με μονόφυλλη συνήθως θύρα, καμρωτή οροφή

Το ναόσχημο Μαυσωλείο 3. Άποψη από ΒΔ

Το θαλαμωτό Μαυσωλείο 4 και η γραφική του αναπαράσταση

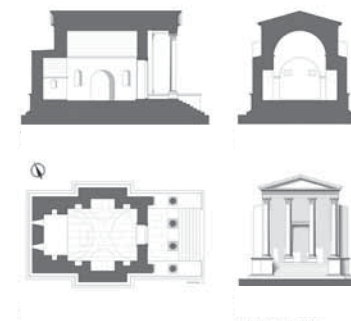

και δίρικτη στέγη. Εσωτερικά, πάνω από το ύψος των τάφων, διαμορφώνεται περιμετρικά μία ζώνη με ισοϋψείς κόγχες, όπου τοποθετούνταν τεφροδόχα αγγεία, από τα οποία διατηρούνται μόνον οι πυθμένες. Στο Μαυσωλείο Ι οι αβαθείς κόγχες φιλοξενούσαν μάλλον μαρμαρίνες προτομές των νεκρών (*imagines*), κατά τη συνήθεια των Ρωμαίων.

Σε γενικές γραμμές, η ανέγερση των μαυσωλείων τοποθετείται στον 1ο και τον 2ο αι. μ.Χ. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά και αρχιτεκτονικά στοιχεία, τα καλύτερα διατηρημένα και ερευνημένα θαλαμωτά οικοδομήματα (Μαυσωλεία Ι, 4, 20, 21) τοποθετούνται στον 1ο, ενώ τα επιβλητικότερα από τα ναόσχημα

(Μαυσωλεία 2, 3) πριν από τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. Τα μεγαλοπρεπέστερα από τα μαυσωλεία του 2ου αι. μ.Χ. αντανακλούν την ευμάρεια που γνώρισε η πόλη επί των αυτοκρατόρων Τραϊανού (98-117 μ.Χ.) και Αδριανού (117-138 μ.Χ.). Η χρήση βέβαια των μαυσωλείων, καθώς πρόκειται για οικογενει-

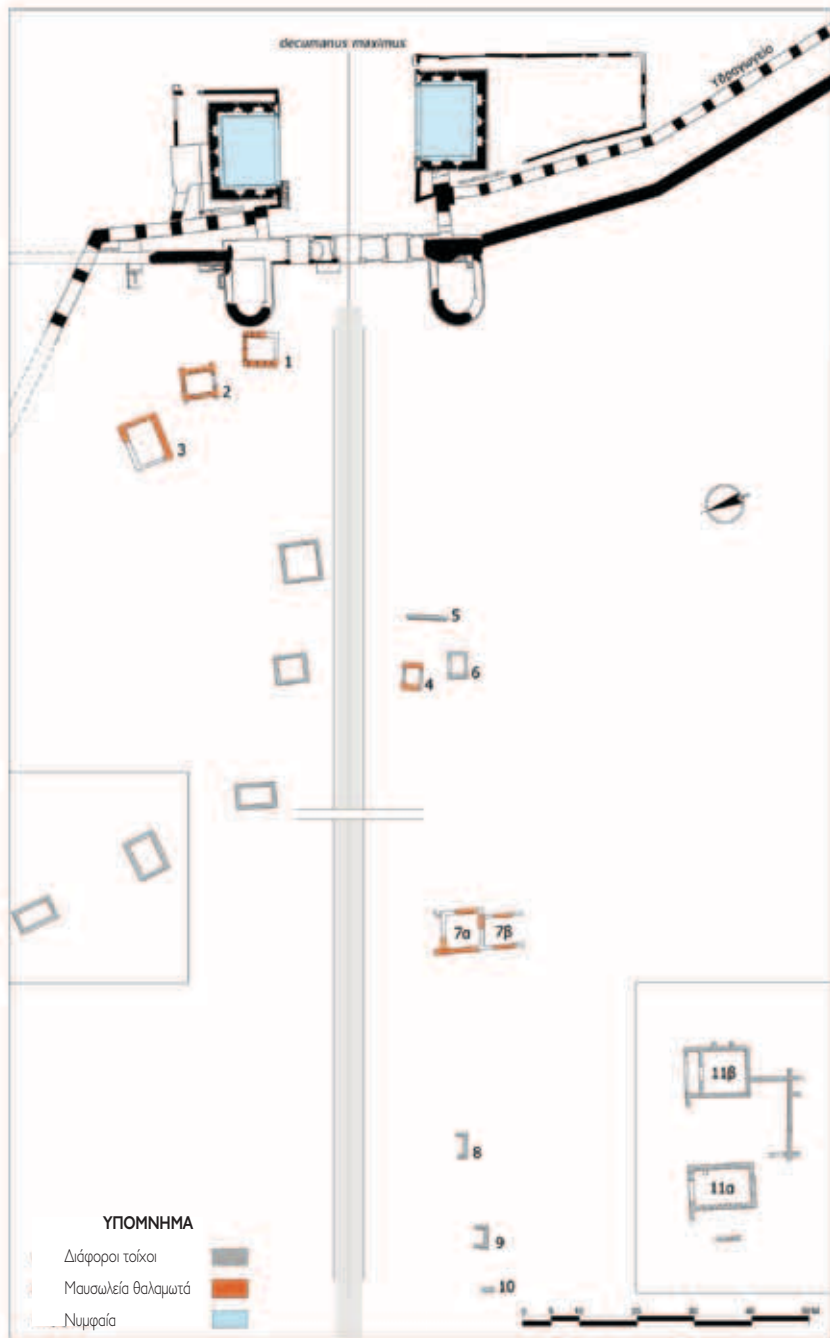
ακούς τάφους, έχει μεγάλη διάρκεια. Η αρχαιότερη ταφή του Μαυσωλείου 4, για παράδειγμα, ανήκει στα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. και η νεότερη στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ., ενώ στο Μαυσωλείο 27 βρέθηκαν δύο σαρκοφάγοι, η αρχαιότερη από τις οποίες χρονολογείται στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. και η νεότερη στις αρχές του επόμενου αιώνα.

Το ναόσχημο Μαυσωλείο 2 και η γραφική του αναπαράσταση

Κάτοψη της Δυτικής Νεκρόπολης

Η Δυτική Νεκρόπολη (Αρ. 24) εκτείνεται έξω από τη μνημειακή Δυτική Πύλη εκατέρωθεν του σημαντικού δρόμου, ο οποίος, ως προέκταση του *decumanus maximus*, οδηγούσε στο δυτικό λιμάνι, τον Κόμαρο. Ήταν εντυπωσιακή σε έκταση και σε αριθμό μαυσωλείων, ορισμένα από τα οποία αποτύπωσε ο Ντόναλτσον. Έως σήμερα, μόνον ένα μικρό τμήμα της νεκρόπολης έχει ανασκαφεί. Λίγα μόλις μέτρα από την πύλη διατηρούνται σε αξιόλογο ύψος τρία μαυσωλεία, συλημένα από παλιά. Είναι θαλαμωτά, σχεδόν τετράγωνης ή ορθογώνιας κάτοψης. Θραύσματα μαρμάρινων σαρκοφάγων με εξαιρετικό ανάγλυφο διάκοσμο (άνθη, ερωτιδείς, γιρλάντες, σάτυροι), που εντοπίστηκαν στην περιοχή της νεκρόπολης, προέρχονται ασφαλώς από τα μαυσωλεία της. Σε επαφή με το τείχος και εκατέρωθεν της ταφικής οδού ερευνήθηκαν περισσότεροι από εκατόν εξήντα τάφοι, μεμονωμένοι ή σε συστάδες. Πρόκειται

για ιδιαίτερα επιμελημένους κιβωτίσχημους τάφους, αλλά και πώρινες σαρκοφάγους και θήκες που φιλοξενούσαν τεφροδόχα αγγεία. Συχνά, χάριν εξοικονόμησης χώρου, οι τάφοι κτίζονται ο ένας πάνω στον άλλο, ενώ οι μεγάλοι οικογενειακοί κιβωτίσχημοι φιλοξενούν έως και δεκατρείς νεκρούς. Οι τάφοι χρονολογούνται από το πρώτο μισό του 2ου έως και τον πρώιμο 4ο αι. μ.Χ.

Στο δυτικότερο τμήμα της νεκρόπολης, σε απόσταση περίπου 300μ. από το Ιόνιο Πέλαγος, εντοπίστηκαν δύο μεγάλες ορθογώνιες αίθουσες σε παράλληλη διάταξη (Κάτοψη αρ. 11α-β). Είναι κτισμένες κατά το μεικτό δομικό σύστημα, ενώ η δυτικότερη διαθέτει εσωτερικά, σε κάθε μακρά πλευρά, τέσσερις κόγχες. Νότια, και σε επαφή με τη δυτική αίθουσα, ανοίγεται τμήμα τρίτης αίθουσας. Το συγκρότημα σχετίζεται, πιθανώς –λόγω και της γεινιάσής του με τη θάλασσα– με εμπορικές δραστηριότητες.

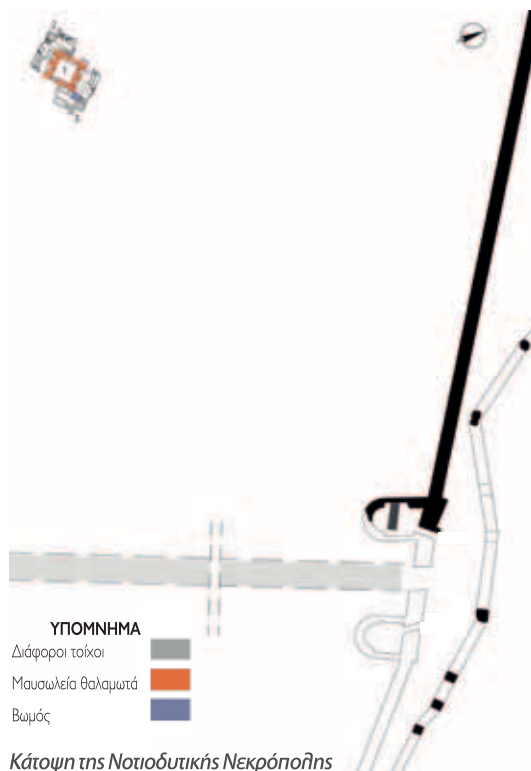
Ταφικό σύνολο από τη Δυτική Νεκρόπολη: Πυλινάρι, γαλάθιο μυροδοχείο, πληγγόνες, γυναικείο ειδώλιο και ψέλλιο

Κτερίσματα από τάφους της Νοτιοδυτικής Νεκρόπολης: Πήλινο λυχνάρι και αγγεία, γυάλινο μυροδοχείο και επιτάφια στήλη

Η **Νοτιοδυτική Νεκρόπολη (Αρ. 30)** που άρχιζε από τη Νοτιοδυτική Πύλη και απλωνόταν εκατέρωθεν μιας ταφικής οδού, έφθανε κοντά στη θάλασσα όπως και η Δυτική Νε-

κρόπολη. Μικρής έκτασης σωστικές ανασκαφές αποκάλυψαν, σε απόσταση περίπου 100μ. από την πύλη, τμήμα της ταφικής οδού και του νεκροταφείου με τρία μαυσωλεία και είκοσι τρεις τάφους διαφόρων ειδών. Η οδός έχει πλάτος 5,40μ., είναι πλακόστρωτη και διαθέτει πεζοδρόμια και στις δύο πλευρές. Φαίνεται ότι η Νοτιοδυτική Νεκρόπολη άρχισε να λειτουργεί από το πρώτο μισό του 1ου αι. μ.Χ. και παρέμεινε σε χρήση μέχρι και τον 2ο αι. μ.Χ. Με τα μέχρι στιγμής δεδομένα δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί η περίοδος που εγκαταλείφθηκε. Τα φτωχά κτερίσματα και η επανειλημμένη χρήση των τάφων φανερώνουν ότι ανήκαν σε άτομα κατώτερων τάξεων. Η ύπαρξη, βέβαια, μαυσωλείων παραπέμπει σε εύπορους πολίτες. Δεν αποκλείεται όμως και απελεύθεροι, οι οποίοι επιζητούσαν κοινωνικό κύρος, να ανήγιναν ακριβούς τάφους.

Κάτοψη της Νοτιοδυτικής Νεκρόπολης

Νοτιοανατολική Νεκρόπολη, Μαυσωλείο 6

Η **Νοτιοανατολική Νεκρόπολη (Αρ. 36)** αρχίζει από τη Νοτιοανατολική Πύλη και αναπτύσσεται εκατέρωθεν της οδού που κατέληγε στο νότιο λιμάνι, στο Βαθύ. Περιλαμβάνει, όπως και οι άλλες νεκροπόλεις, συστάδες τάφων και μνημειακά ταφικά κτίρια, ορισμένα από τα οποία παρέμειναν διαχρονικά ορατά και σημειώνονται στο σκαρίφημα του Άγγλου θεολόγου και περιηγητή Τόμας Σμαρτ Χιούζ (Thomas Smart Hughes) που επισκέφθηκε τη Νικόπολη το 1813. Η νεκρόπολη ήταν σε χρήση από τον 1ο έως και τον 3ο αι. μ.Χ. Δυτικά της ταφικής οδού βρίσκεται ένα μοναδικό για τη Νικόπολη και την Ελλάδα ταφικό μνημείο (Μαυσωλείο 6). Αποτελείται από υψηλό, τετράπλευρο πόδιο και κυλινδρική ανωδομή. Μονόφυλλη θύρα, το σαρβεστολιθικό

κατώφλι της οποίας παραμένει στη θέση του στη δυτική πλευρά, οδηγούσε μέσω στενού, καμαροσκεπούς διαδρόμου σε τρίπλευρο θάλαμο με θολωτή κάλυψη. Ο ανατολικός τοίχος του θαλάμου διαθέτει μία μεγάλη ορθογώνια κόγχη (1,40x0,85μ.), πλαισιωμένη από δύο μικρότερες (0,55x0,50μ.) και έναν φεγγίτη. Μικρή κόγχη υπάρχει επίσης στον βόρειο και το νότιο τοίχο. Το δάπεδο του θαλάμου και του διαδρόμου έχει στρωθεί με συμπαγές ερυθρό κόνιαμα, ενώ

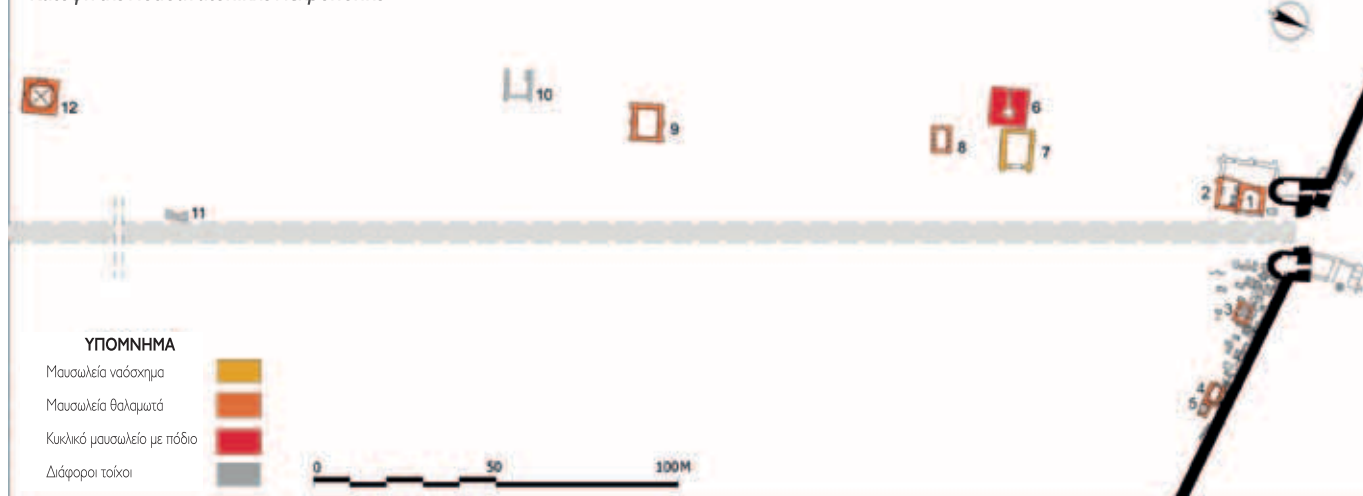
Νοτιοανατολική Νεκρόπολη, Μαυσωλείο 12

η όψη των τοίχων τους έχει κατασκευασθεί από μικρούς κυβόλιθους (*opus reticulatum*), επιχρισμένους με κόνιαμα. Χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ. Αρκετά μέτρα νοτιότερα βρίσκεται ένα από τα επιβλητικότερα μαυσωλεία της Νικόπολης (Μαυσωλείο 12). Ανήκει στην κατηγορία των

Οι ταφικοί περίβολοι εκατέρωθεν της Νοτιοανατολικής Πύλης

Κάτοψη της Νοτιοανατολικής Νεκρόπολης

θαλαμωτών μαυσωλείων και αποτελείται από έναν τετράγωνο περίπου θάλαμο με θολωτή κάλυψη και είσοδο στο μέσον της δυτικής του πλευράς. Στους άλλους τρεις τοίχους διαμορφώνονται μεγάλες κόγχες (*arcosolia*) για την τοποθέτηση σαρκοφάγων, πλαισιωμένες με μικρότερες διακοσμητικές κόγχες. Οι τοίχοι του είναι κατασκευασμένοι από χυτό λιθόδεμα στον πυρήνα και πλίνθους επικρισμένες με κονίαμα στις όψεις. Το εσωτερικό του έχει συληθεί κατά το παρελθόν. Με βάση την αρχιτεκτονική του μορφή χρονολογείται στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ.

Επιτύμβιο άγαλμα στον τύπο της μικρής Ηρακλειώτισσας, 1ος αι. μ.Χ. Νοτιοανατολική Νεκρόπολη

Νότια του δυτικού ημικυκλικού πύργου της πύλης, η αρχαιολογική σκαπάνη αποκάλυψε ταφικό περιβόλο, ο οποίος διατηρείται σε αξιόλογο ύψος και περικλείει δύο θαλαμωτά μαυσωλεία. Ο περιβόλος είναι κτισμένος κατά το μεικτό δομικό σύστημα και ενισχύεται εξωτερικά, στη δυτική και νότια πλευρά του, από δύο και τρεις αντηρίδες αντιστοίχως. Το Μαυσωλείο 1, με είσοδο μάλλον ανατολικά, όπου διαμορφώνεται διβαθμη κλίμακα από συμπαγές κονίαμα, είχε ψηφιδωτό δάπεδο από λευκές ψηφίδες, χωρίς σχέδια, περιμετρικά του οποίου εδράζονταν σαρκοφάγοι. Στα νότια, το ομότιχο Μαυσωλείο 2 αποτελείται από μία ορθογώνια αίθουσα με δάπεδο στρωμένο με ορθογώνιες κεράμους. Στη θέση της διατηρείται μία από τις σαρκοφάγους του τύπου της Άσσου.

Στα νότια του ανατολικού πύργου και του τείχους εντοπίστηκαν τρία επιπλέον θαλαμωτά μαυσωλεία. Ανάμεσα στα μαυσωλεία και σε επαφή με το τείχος, ερευνήθηκαν εξήντα περίπου τάφοι (κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς και θήκες), οι περισσότεροι από τους οποίους βρέθηκαν συλημένοι. Οι τάφοι και τα μαυσωλεία εκατέρωθεν της πύλης προσαρμόζονται στην πορεία του τείχους.

Η Ανατολική Νεκρόπολη (Αρ. 41), η οποία εκτείνεται έξω από την Ανατολική Πύλη, φαίνεται πως ήταν οργανωμένη εκατέρωθεν μίας οδού που οδηγούσε στην ακτή της λιμνοθάλασσας Μάζωμα. Παραμένει ελάχιστα ερευνημένη, αν και σ' αυτήν διεξήχθησαν οι πρώτες ανασκαφές το 1913 από τον Αλέξανδρο Φιλαδελφέα. Στη θέση Νικολάρα έχει ερευνηθεί ένα θαλαμωτό μαυσωλείο με ορθογώνιο ημιπύργιο ταφικό θάλαμο. Στο μέσο της βόρειας πλευράς του εσωτερική κλίμακα τριών αναβαθμών οδηγεί σε πλακόστρω-

Κάτοψη του ημιπύργιου θαλαμωτού μαυσωλείου

Το ημιπύργιο θαλαμωτό μαυσωλείο

το δάπεδο, ένα μέτρο χαμηλότερα. Περιμετρικά βρίσκονται τέσσερις λίθινες σαρκοφάγοι, μέσα σε πλινθόκτιστες κατασκευές, και τρεις θήκες, επίσης πλινθόκτιστες, με τεφροδόχα αγγεία από τα οποία ένα μόνο μεγάλο γυάλινο αγγείο του 1ου αι. μ.Χ. βρέθηκε στη θέση του. Στους τοίχους είχαν τοποθετηθεί τεφροδόχα αγγεία, ενώ στο δάπεδο εντοπίστηκε τεφροδόχος οξυπύθμενος αμφορέας και επιτάφια στήλη με την επιγραφή: *Με(μ)ία / Φίλα / ἐτών λ' / Φουλβεινία / Πανθήρα / ἐτών ιδ' / χαίρετε*. Η επιγραφή αναφέρεται σε δύο νεκρές οι οποίες, σύμφωνα με τα ρωμαϊκά ονόματα γένους (Μεμμία, Φουλβεινία), κατείχαν την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη. Το μνημείο χρονολογείται στο τέλος του 2ου / αρχές του 3ου αι. μ.Χ.

Στην ίδια περιοχή ερευνήθηκαν μεμονωμένοι τάφοι, κυρίως πλινθόκτιστοι κιβωτιόσχημοι, οι οποίοι απέδωσαν πλούσια κτερίσματα (λιχνάρια, γυάλινα αγγεία, αργυρά και χάλκινα δακτυλίδια) και επιτάφιας στήλης, ενώ εντοπίστηκαν και σαρκοφάγοι, μαρμάρινες με ανάγλυφη διακόσμηση και λίθινες του τύπου της Άσσου.

Επιτύμβιο(ι) άγαλμα κόρης. Βρέθηκε στην Ανατολική Νεκρόπολη

Επιτάφιος στήλες από τις νεκροπόλεις της Νικόπολης

Μαρμάρινες σαρκοφάγοι με γιρλάντες τοπικών εργαστηρίων

Θήκη σαρκοφάγου της ομάδας της «Άσσου»

Τμήμα θήκης μαρμάρινης σαρκοφάγου με πλοχμό άκανθας αττικού εργαστηρίου

Εικονική αναπαράσταση της παλαιοχριστιανικής πόλης. Άποψη από ΝΑ

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΝΙΚΟΠΟΛΗ

Η επικράτηση του Χριστιανισμού και οι επιπτώσεις των βαρβαρικών επιδρομών, οι οποίες άρχισαν τον 3ο αι. μ.Χ. και συνεχίσθηκαν στους επόμενους αιώνες, επηρέασαν άμεσα και τη μορφή του δομημένου περιβάλλοντος της Νικόπολης. Τα λατρευτικά κτίσματα της νέας θρησκείας, επίκεντρο όχι μόνο της θρησκευτικής αλλά και της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, κατέλαβαν με την έκταση και τον όγκο τους σημαντικό μέρος του αστικού χώρου.

Η επιδρομή των Ερούλων, στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ., κατέδειξε τις αδυναμίες της οχύρωσης της εποχής του Αυγούστου. Η επαναξιολόγηση της λειτουργικότητας της οχύρωσης, μετά την κατάληψη της πόλης από τους Βανδάλους το 474 μ.Χ., οδήγησε στη μείωση της περιμέτρου του τείχους και την αναδιοργάνωση του αστικού χώρου. Η παλαιοχριστιανική πόλη περιορίστηκε στον βορειοανατολικό τομέα του αρχικού (ρωμαϊκού) πολεοδομικού σχε-

δίου, καταλαμβάνοντας έκταση 274 περίπου στρεμμάτων (27,4 εκτάρια), το ένα πέμπτο της έκτασης που περιέκλειαν τα ρωμαϊκά τείχη. Η επιλογή του χώρου στον οποίο περιορίστηκε η παλαιοχριστιανική πόλη φαίνεται πως καθορίστηκε από συγκεκριμένους λόγους. Υπερίσχυαν μάλλον τα τοπογραφικά πλεονεκτήματα της θέσης, παρά η διαφύλαξη των δημόσιων κτιρίων της ρωμαϊκής εποχής, τα οποία με την επικράτηση του χριστιανισμού έπαψαν να χρησιμοποιούνται. Η περιοχή, για παράδειγμα, όπου τοποθετείται το κέντρο της ρωμαϊκής πόλης, το *Forum* με σημαντικά οικοδομήματα όπως το Ωδείο, έμεινε εκτός της νέας οχύρωσης. Το τμήμα που επιλέχθηκε για τη δημιουργία της νέας πόλης βρίσκεται κοντά στον ιχθυοτρόφο Αμβρακικό Κόλπο, πηγή πρωτογενούς πλούτου για τη Νικόπολη και οδός επικοινωνίας προς τα ενδότερα της Ηπείρου. Επιπλέον, από τη θέση αυτή ήταν σχετικά εύ-

Τμήμα του νότιου σκέλους του τείχους στο ύψος της «Ωραίας Πύλης»

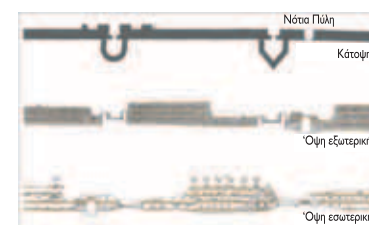

κολη η οδική προσέγγιση στο μεγάλο λιμάνι της πόλης, στον όρμο Βαθύ, μέσω της Νοτιοανατολικής Πύλης της ρωμαϊκής οχύρωσης. Ο οικισμός του λιμανιού φαίνεται να ευημερεί στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, όπως υποδηλώνουν τα κατάλοιπα μεγαλοπρεπούς βασιλικής στη θέση Άγιος Μηνάς, στην ανατολική πλευρά του όρμου. Καθοριστικό πλεονέκτημα για την επιλογή της θέσης αποτελούσε ασφαλώς και η πηγή νερού που ανάβλυζε στην πλαγιά, κάτω από την Οικία του εκδίκου Γεωργίου. Ένας πρόσθετος λόγος είναι το γεγονός ότι το ανάγλυφο του εδάφους στο τμήμα αυτό, το οποίο παρουσιάζει μια ομαλή κατωφέρεια από Ν προς Β, διευκόλυνε τη φυσική ροή των λυμάτων στους υπονόμους. Τα λύματα θα πρέπει να κατέληγαν στη λιμνοθάλασσα Μάζωμα, η ακτογραμμή της οποίας βρισκόταν πολλά μέτρα δυτικότερα, όπως έδειξαν οι αρχαιολογικές έρευνες της δεκαετίας του 1990. Τέλος, στην επιλογή της θέσης δεν αποκλείεται να έπαιξε ρόλο η μη πυκνή παρουσία κτισμάτων της αρχαίας θρησκείας σε σχέση με άλλες συνοικίες της πόλης. Το τέμενος στο ιερό άλσος του Προαστείου, όπως και στο αρχικό πολεοδομικό σχέδιο της πόλης, παρέμεινε εκτός της οχύρωσης. Με την κατάργηση των αθλητικών αγώνων σε ολόκληρη την αυτοκρατορία, τα μνημεία του Προαστείου εγκαταλείφθηκαν. Τα νέα τείχη, τα κτίσματα της χριστιανικής λατρείας και το λεγόμενο «Νυμφαίο» αποτε-

λούν σήμερα τα κυριότερα ορατά κατάλοιπα της παλαιοχριστιανικής πόλης. Τα στοιχεία που διαθέτουμε για τον πολεοδομικό ιστό και τις ιδιωτικές κατοικίες της παλαιοχριστιανικής Νικόπολης είναι περιορισμένα. Σε γενικές γραμμές φαίνεται ότι διατηρήθηκε το ρωμαϊκό, ορθογώνιο σύστημα πολεοδόμησης, με κάποια πιθανή πύκνωση. Η κάτοψη δύο εκ των τεσσάρων εντοπισμένων βασιλικών εντός του τείχους, της Βασιλικής Α (Δομετίου) και της Βασιλικής Β (Αλκίσωνος), είναι προσαρμοσμένη στο αρχικό ρωμαϊκό σχέδιο, καθώς οι κύριες είσοδοί τους, στη δυτική πλευρά, βρίσκονται πάνω σε δρόμους της ρωμαϊκής χάραξης με κατεύθυνση Β-Ν (*cardines*). Δύο από τις τρεις εντοπισμένες πύλες συμπίπτουν επίσης με τον άξονα δρόμων της αρχικής χάραξης. Η λεγόμενη «Ωραία Πύλη», στη νότια πλευρά του τείχους, βρίσκεται στο άξονα του *cardo*, που διέρχεται δυτικά της Βασιλικής Α. Ο άξονας όμως της Δυτικής, κύριας Πύλης του παλαιοχριστιανικού τείχους, δεν βρίσκεται στον άξονα δρόμου της ρωμαϊκής χάραξης. Δεν αποκλείεται σε αυτό το σημείο, για λόγους προσαρμογής στο ανάγλυφο του εδάφους, η ρωμαϊκή χάραξη να παρεξέκλινε από το αυστηρά γεωμετρικό σχέδιο. Η Ανατολική Πύλη της ρωμαϊκής οχύρωσης, που οδηγούσε στην παραλία της λιμνοθάλασσας Μάζωμα, ανακατασκευάστηκε και συνέχισε να χρησιμοποιείται και στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους,

Τα τείχη

Τα παλαιοχριστιανικά τείχη της Νικόπολης, ένα από τα πλέον σημαντικά σύνολα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής της νότιας Βαλκανικής, εντυπωσιάζουν με την έκταση και το ύψος της διατήρησής τους, που φτάνει έως τα δώδεκα μέτρα. Ανοικοδομήθηκαν ενσωματώνοντας τμήμα των ρωμαϊκών τειχών και λαμβάνοντας υπόψη τον ρωμαϊκό πολεοδομικό ιστό. Τα τείχη, με περίμετρο περίπου 2.072μ., έχουν τραπεζόσχημη κάτοψη και είναι ενισχυμένα με πύργους. Το νότιο σκέλος ανεγέρθηκε κατά μήκος της νότιας πλευράς του κεντρικού *decumanus*, αφήνοντας ελεύθερο όλο το πλάτος του δρόμου μαζί με το υπερυψωμένο πεζοδρόμιό του, γεγονός

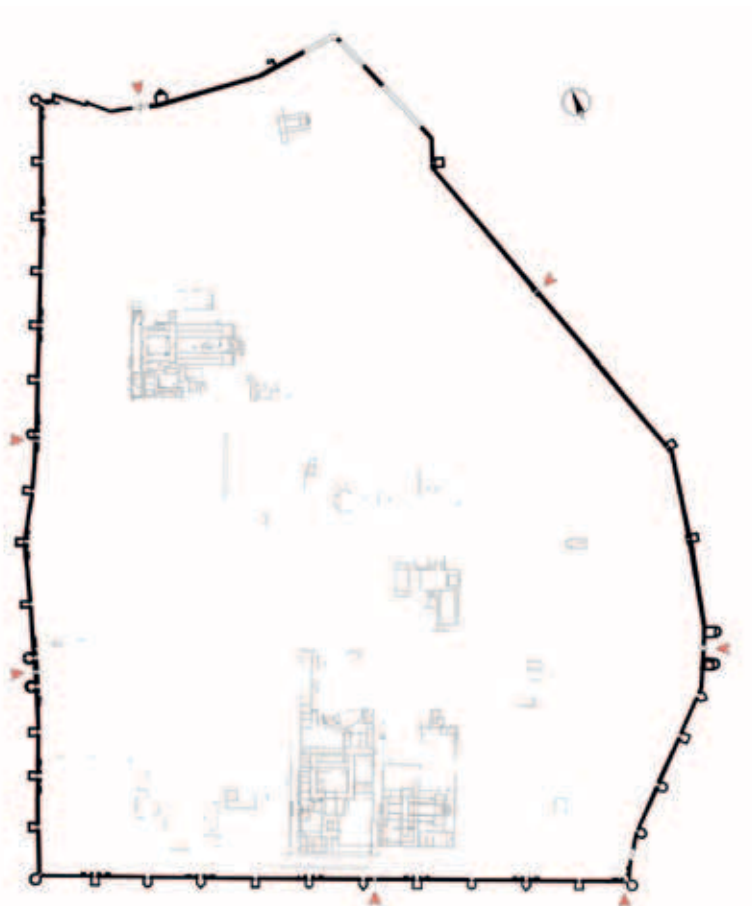

Γραφική απόδοση τμήματος του νότιου σκέλους του τείχους

που αποδεικνύει ότι ο δρόμος συνέχισε να είναι σε χρήση και κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Η ίδια τακτική φαίνεται πως ακολουθήθηκε και στο δυτικό σκέλος του τείχους, το οποίο πιθανότατα έβαινε κατά μήκος

Η εξωτερική πλευρά του δυτικού σκέλους του τείχους

Κάτοψη της παλαιοχριστιανικής πόλης

ενός *cardo*. Βόρεια και ανατολικά η νέα οχύρωση έκανε χρήση του ρωμαϊκού τείχους, το οποίο συμπληρώθηκε καθ' ύψος.

Κατά μήκος του νότιου σκέλους του τείχους βρίσκονται συνολικά δώδεκα πύργοι, τοποθετημένοι σε κανονικές αποστάσεις των 33μ.: ένας ορθογώνιος, ένας ημικυκλικός και ένας πολυγωνικός εναλλάσσονται με την ίδια σειρά, ενώ στη νοτιοδυτική και νοτιοανατολική γωνία υψώνονται ένας κυκλικός και ένας πολυγωνικός πύργος αντιστοίχως. Στο νοτιοανατολικό σκέλος του τείχους, μέχρι τη συνάντησή του με το ρωμαϊκό τείχος, λίγα μέτρα νότια της Ανατολικής Πύλης (Αρ.

42), βρίσκονται στη σειρά δύο ημικυκλικοί, ένας τετράγωνος και ένας πολυγωνικός πύργος. Στο δυτικό σκέλος ακολουθείται διαφορετικό σύστημα οργάνωσης. Εντοπίζονται συνολικά 16 πύργοι, 11 ορθογώνιοι στη σειρά, 2 κυκλικοί στις γωνίες προς βορρά και νότο, 2 ημικυκλικοί εκστέρωθεν της Δυτικής Πύλης και ένας κυκλικός στη βόρεια πλευρά μιας πυλίδας, 184 μ. βόρεια της κύριας πύλης. Το μεσοπύργιο διάστημα κυμαίνεται από 26 έως 40μ.

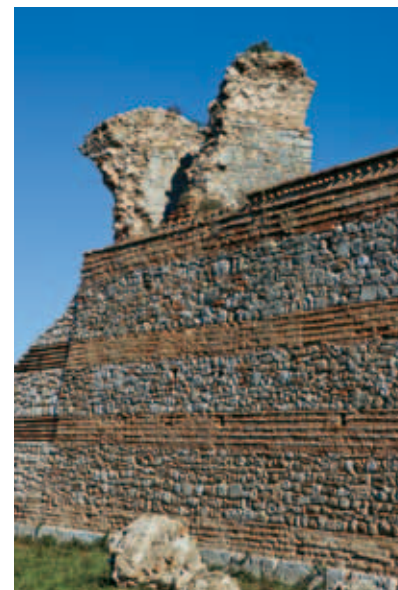
Δύο ή τρεις σειρές λιθοπλίνθων στη βάση του τείχους σχηματίζουν πόδιο-ευθυντήρια, πάνω στο οποίο υψώνεται η ανωδομή, κτισμένη με

Κοσμήτες στο δυτικό σκέλος του τείχους

εναλλασσόμενες ζώνες ελαφρώς κατεργασμένων λίθων και οπτοπλίνθων σε πέντε επάλληλες σειρές, οι οποίες στρώνονται σε όλο το πάχος του τοίχου. Τα ανοίγματα των θυρών στην εξωτερική και εσωτερική τους όψη, πάνω από το πόδιο, πλαισιώνονται κλιμακωτά με γωνιόλιθους. Οι θύρες φέρουν μονολιθικά υπέρθυρα, που επιστεφώνονται από μονό ή διπλό ανακουφιστικό τόξο με κτιστό τύμπανο. Στο δυτικό σκέλος διατηρούνται σε καλύτερη κατάσταση οι κλίμακες ανόδου. Πρόκειται για διπλές κλίμακες σε κάθε δεύτερο πύργο, οι οποίες στηρίζονται στα άκρα σε τυφλά ανακουφιστικά τόξα και σε ένα υψηλότερο τοξωτό άνοιγμα στο κέντρο, το οποίο οδηγούσε στο ισόγειο του πύργου. Η γένεση των τόξων ορίζεται με λίθινους ή μαρμαρίνους κοσμήτες, οι

οποίοι είναι ανομοιογενείς ως προς τη διατομή και τη διακόσμησή τους. Οι περισσότεροι είναι κατασκευασμένοι από ασβεστόλιθο, αδιακόσμητοι, με κοίλη ή κυρτή διατομή. Λίγα δείγματα είναι μαρμάρινα με ανάγλυφη διακόσμηση ρωμαϊκών χρόνων. Ορισμένοι ασβεστολιθικοί κοσμήτες φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση από φύλλα καλαμιών, σύνθετες μοτίβο της παλαιοχριστιανικής γλυπτικής τέχνης, με το οποίο κοσμούσαν επιστύλια, επίκρανα, επιθήματα και κιονόκρανα. Ένας μαρμαρίνος γωνιαίος κοσμήτης στη γένεση τυφλού τόξου φέρει συνθετότερη διακόσμηση: στη γωνία εννεάφυλλο ανθέμιο απολήγει σε δυο σπείρες, ο μίσχος των οποίων εκτείνεται ελικοειδώς, περιβάλλοντας φύλλα καλαμιού ανάμεσα σε λόγχες. Στη μία πλευρά του κοσμήτη τα φύλλα πλαισιώ-

Τμήμα του νότιου σκέλους του τείχους

Ο προθάλαμος του βόρειου πύργου στη Δυτική Πύλη

Εξωτερική όψη της Δυτικής Πύλης

νον σταυρό. Ο κοσμήτης αυτός, όπως και οι ασβεστολιθικοί με την ανάγλυφη ζώνη φύλλων καλαμιού, με λόγχες ή μη ανάμεσά τους, θα πρέπει να προέρχονται από κοσμήτες και επιθήματα παραστάδων χριστιανικών κτισμάτων. Γεννάται το ερώτημα εάν τα παραπάνω δείγματα αποτελούν σπόλια παλαιοχριστιανικών κτισμάτων, μετά την κατάρρευσή τους, ή περισσείματα εργαστηρίου διακόσμησης σύγχρονων με τα τείχη κτισμάτων. Οπωσδήποτε, πάντως, το μεγαλύτερο μέρος του δομικού υλικού προέρχεται από παλαιότερα ρωμαϊκά οικοδομήματα, όπως π.χ. οι λιθόπλινθοι στη βάση του τείχους, οι οποίες προέρχονται πιθανότατα από το Θέατρο και το Στάδιο.

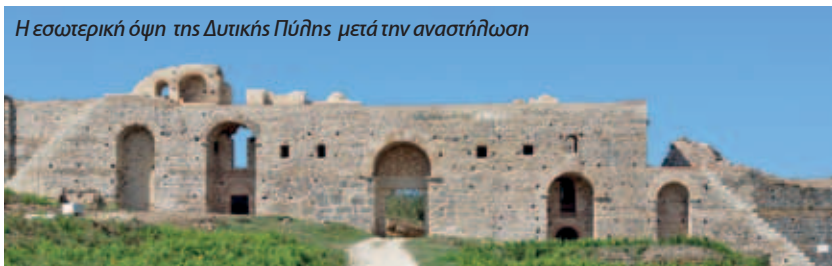
Ο πυρήνας της λιθοδομής του τείχους συνίσταται από κονίαμα, αργούς λίθους, λίθινα και μαρμάρινα θραύσματα από ρωμαϊκά μνημεία, ακόμη και θραύσματα αγαλμάτων, καθώς και θραύσματα και ακέραιες οπτοπλίνθους από το αυγούστειο τείχος. Οι τελευταίες εντοπίζονται και στις όψεις του τείχους, σποράδην, ακέραιες (διαστάσεων 0,28x0,28x0,08μ.), σε σειρές ανά-

μεσα στους λίθους ή ως θραύσματα. Ανάμεσα στις οπτοπλίνθους αυτές εντοπίζονται και ορισμένες που προέρχονται από τους ημικυκλικούς πύργους του ρωμαϊκού τείχους (μήκους 0,42μ.). Ο μεγάλος αριθμός από σπόλια καταδεικνύει ότι κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους σημαντικά δημόσια οικοδομήμα-

τα της ρωμαϊκής περιόδου είχαν εγκαταλειφθεί. Είναι φανερό πως το νότιο και το δυτικό σκέλος του τείχους ανήκουν σε ξεχωριστές οικοδομικές φάσεις. Οι όψεις του δυτικού σκέλους παρουσιάζουν μεγαλύτερη επιμέλεια στην αργολιθοδομή και κατά τόπους φέρουν κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Το δυτικό σκέλος, εάν δεχτούμε τους κοσμήτες με την ανάγλυφη διακόσμηση παλαιοχριστιανικών χρόνων ως *terminus post quem*, ακολουθεί χρονικά την κατασκευή του νότιου σκέλους.

Λεπτομέρεια της τοικοδομίας στο δυτικό σκέλος του τείχους

Εξωτερική όψη της Δυτικής Πύλης μετά την αναστήλωση

Σπόλια από τον πυρήνα του τείχους στο δυτικό σκέλος

Σπόλια στο νότιο και δυτικό σκέλος του τείχους

Στο ανατολικό, ανεξερεύνητο μέχρι σήμερα τμήμα, βόρεια της Ανατολικής Πύλης, γίνεται χρήση του αυγούστειου τείχους, το οποίο επισκευάζεται και συμπληρώνεται καθ' ύψος. Εντοπίζονται πάντως ορισμένοι ορθογώνιοι πύργοι, ένας από τους οποίους, όμοιας κατασκευής με τους πύργους του δυτικού σκέλους, σώζεται σε μεγάλο ύψος. Ανεξερεύνητο σε μεγάλο βαθμό παραμένει και το βόρειο σκέλος της οχύρωσης, στο οποίο επίσης επαναχρησιμοποιείται, συμπληρωμένο, το

ρωμαϊκό τείχος. Στο δυτικό του τμήμα, από το σημείο που διέρχεται ο σύγχρονος αυτοκινητόδρομος έως τον βόρειο πύργο του δυτικού σκέλους, παρατηρείται μια εκτεταμένη ανακατασκευή στην οποία χρησιμοποιήθηκαν σπόλια από ρωμαϊκά οικοδομήματα. Διακρίνονται ραβδωτοί και μη σπόνδυλοι, κίονες και λιθόπλινθοι, στους οποίους παρεμβάλλονται αργοί λίθοι και οπτόπλινθοι του ρωμαϊκού τείχους. Η κατασκευή υποδηλώνει κατάσταση έκτακτης ανάγκης και θα πρέπει να

Σπόλια από ρωμαϊκά κτίσματα στο δυτικό τμήμα του βόρειου σκέλους του τείχους

Ο τριγωνικός προμαχώνας στο βόρειο σκέλος του τείχους

συνδεθεί με την επιδρομή των Ερούλων στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. Ανατολικά του δρόμου αναγνωρίζεται η συνέχεια του ρωμαϊκού τείχους και ένας μεγάλος τριγωνικός προμαχώνας, που χρονολογείται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Λόγω της απότομης κατωφέρειας του εδάφους στην πλευρά αυτή του τείχους, υπολογίζεται πως θα υπήρχε προστατευτική τάφρος, η οποία θα κατέληγε στη λιμνοθάλασσα Μάζωμα.

Η χρονολόγηση των παλαιοχριστιανικών τειχών είναι εξαιρετικά προβληματική. Οι ερευνητές

παιλιότερα τα είχαν συνδέσει με τον Ιουστινιανό (527-565 μ.Χ.), βασιζόμενοι στον ιστορικό Προκόπιο, ο οποίος στο έργο του *Περὶ κτισμάτων* (4.1.37.1), απαριθμώντας τα οχυρωματικά έργα με τα οποία ο αυτοκράτορας ενίσχυσε πολλές πόλεις της αυτοκρατορίας, αναφέρει ότι ο Ιουστινιανός *ἀνεκδόσαστο δὲ Νικόπολιν τε*. Η φράση αυτή έχει αποτελέσει αντικείμενο διαφωνίας των ερευνητών, όσον αφορά το χαρακτήρα και το μέγεθος της παρέμβασης του Ιουστινιανού στη Νικόπολη. Κατά μια άποψη, ο Προκόπιος αναφέρεται στην κατα-

σκευή του δυτικού σκέλους του τείχους ή στην επισκευή του, στο πλαίσιο της οποίας εξηγούνται οι ενσωματωμένοι κοσμητές παλαιοχριστιανικών χρόνων. Η σύγχρονη, πάντως, έρευνα τοποθετεί την κατασκευή της οχύρωσης περίπου στο δεύτερο μισό του 5ου αι. μ.Χ., στους χρόνους του αυτο-

κράτορα Ζήνωνα (474-491 μ.Χ.) ή πιθανότερα του Αναστασίου (491-518 μ.Χ.). Ωστόσο, λείπουν τα ανασκαφικά τεκμήρια που θα στήριζαν την επικριματολογία υπέρ της μιας ή της άλλης άποψης.

Ο πολυγωνικός πύργος στη νοτιοανατολική γωνία του νότιου σκέλους

Η εξωτερική και εσωτερική όψη της πυλίδας στο δυτικό σκέλος

Τμήμα της εσωτερικής όψης του δυτικού σκέλους

Πήλινο πλάκιδιο με ανάγλυφη παράσταση των Τριών Παίδων
εν τη Καμίνω

Η Εκκλησία της Νικόπολης

Έως τα μέσα του 4ου αι. μ.Χ., οπότε αναφέρεται ο πρώτος επίσκοπος Νικοπόλεως Ηλιόδωρος ο οποίος συμμετείχε στην εν Σαρδική Σύνοδο του 342/3 μ.Χ., δεν υπάρχουν στοιχεία για τη χριστιανική κοινότητα στη Νικόπολη. Πάντως, στην πρώτη οικουμενική Σύνοδο της Νικαίας το 325 μ.Χ. δεν αναφέρεται επίσκοπος Νικοπόλης. Συνολικά είναι γνωστά 18 ονόματα επισκόπων έως τον 10ο αι., μεταξύ των οποίων τρεις, ο Δομέτιος Α΄, ο Δομέτιος Β΄ και ο Αλκίσων, είναι γνωστοί από επιγραφές στα ψηφιδωτά δάπεδα των Βασιλικών Α και Β. Ο Αλκίσων ταυτίζεται με τον ομώνυμο επίσκοπο, ο οποίος, μαζί με άλλους επισκόπους του Ανατολικού Ιλλυρικού, είχε ταχθεί στο πλευρό του πάπα Ορμίσδα κατά της φιλο-μονοφυσικής πολιτικής του αυτοκράτορα Αναστασίου. Ο αυτοκράτορας διέταξε να προσέλθουν στην Αυλή οι επίσκοποι Ιλλυρικού που δεν συμφωνούσαν με τις απόψεις του, μεταξύ των οποίων και ο Αλκίσων, που φυλακίστηκε και πέθανε στην Κωνσταντινούπολη.

Αρχικά η μητρόπολη Νικόπολης ανήκε στο Πατριαρχείο της Ρώμης, από το οποίο αποσχίστηκε και προσαρτήθηκε στο Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης το 733 μ.Χ., με απόφαση του αυτοκράτορα Λέοντα Γ΄ του Ισαύρου. Ο κάτοχος της εκκλησιαστικής έδρας της Νικόπολης ήταν

επικεφαλής ολόκληρης της Επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου, σύμφωνα δε με τους κανόνες της δυτικής εκκλησίας έφερε τον τίτλο του αρχιεπισκόπου. Λόγω των βουλγαρικών επιδρομών, στα τέλη του 9ου αι. μ.Χ., η πρωτεύουσα τους Θέματος Νικοπόλεως, όπως και η έδρα της μητρόπολης, μεταφέρθηκαν στο ασφαλές φρούριο της Ναυπάκτου. Στο εξής ο μητροπολίτης Ναυπάκτου έφερε τον τίτλο ο Ναυπάκτου Νικοπόλεως.

Οι μέχρι σήμερα εντοπισμένες βασιλικές της παλαιοχριστιανικής Νικόπολης –γνωστές στη βιβλιογραφία με βάση τη σειρά αποκάλυψής τους (Βασιλική Α έως ΣΤ)– είναι έξι. Βρίσκονται μέσα στα τείχη (*intra muros*), με εξαίρεση την κοιμητηριακή Βασιλική Δ, που βρίσκεται πλησίον της Νοτιοανατολικής Πύλης της ρωμαϊκής οχύρωσης, και τη Βασιλική Ε, κοντά στον όρμο Βαθύ. Επειδή μεγάλο τμήμα της πόλης δεν έχει ερευνηθεί ανακατασκευαστικά, οι παραπάνω βασιλικές πιθανότατα δεν εκπροσωπούν το σύνολο των ναών της. Την υπόθεση αυτή ενισχύει το γεγονός ότι η Νικόπολη ήταν έδρα του επαρχιακού διοικητή της Παλαιάς Ηπείρου και του μητροπολίτη της ίδιας επαρχίας, με δικαιοδοσία σε όλους τους τοπικούς επισκόπους. Για το λόγο αυτό θα ήταν δικαιολογημένος ένας μεγαλύτερος αριθμός εκκλησιών.

Οι βασιλικές της Νικόπολης είναι τρικλίτες, εκτός

Τα ερείπια της Βασιλικής Γ πριν από το βομβαρδισμό

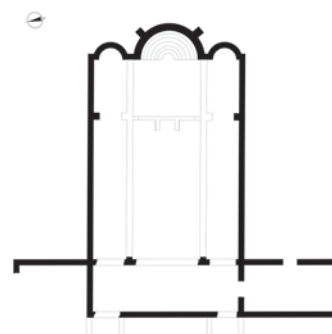
από τη Βασιλική Β, η οποία είναι πεντάκλιτη. Κύριο χαρακτηριστικό τους αποτελεί το τριμερές εγκάρσιο κλίτος, η διαμόρφωση δηλαδή του ανατολικού τμήματος του ναού σε τρία διαμερίσματα. Το κεντρικό καταλαμβάνεται από το ιερό βήμα και τα δύο πλευρικά από τα παραβήματα ή παστοφόρια, η χρήση των οποίων δεν είναι πλήρως αποσαφηνισμένη. Το εγκάρσιο κλίτος, το οποίο κατά κανόνα εξέχει του πλάτους του κυρίως ναού, εντοπίζεται σε πολλές βασιλικές της Παλαιάς Ηπείρου και θε-

Η κεντρική αψίδα της Βασιλικής Γ

ωρείται ότι αποτελεί επίδραση της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης. Το ιερό βήμα καταλήγει σε ημικυκλική αψίδα ενισχυμένη εξωτερικά με αντηρίδες, τυπικό επίσης γνώρισμα των βασιλικών της Νικόπολης. Οι βασιλικές είναι κτισμένες από αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονται ζώνες από επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων, που προέρχονται από προγενέστερα ρωμαϊκά οικοδομήματα, κυρίως από το τείχος. Ψηφιδωτά ή και μαρμαροθετήματα, σύνθετα ή απλούστερα (*opus sectile* ή *opus segmentatum*), κοσμούν τα δάπεδά τους, ενώ πήλινες κεραμίδες, συχνά ενσφράγιστες, κάλυπταν τη στέγη τους.

Από τις εντοπισθείσες βασιλικές, συστηματικά έχουν ερευνηθεί οι Α, Β και Δ. Η Βασιλική Γ (Αρ.

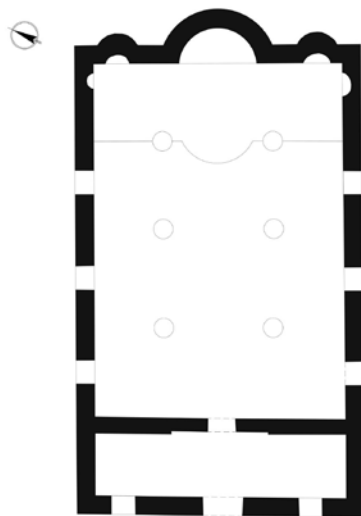
Κάτοψη της Βασιλικής Γ

Τα ερείπια της Βασιλικής, στο βάθος η λιμνοθάλασσα Μάζωμα

58), κατεστραμμένη σήμερα στο μεγαλύτερο τμήμα της, μετά από βομβαρδισμό που υπέστη κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940, βρίσκεται κοντά στο βόρειο σκέλος του τείχους, βορειο-ανατολικά της Βασιλικής Β. Πρόκειται για μικρή τρίκλιτη βασιλική, χωρίς εγκάρσιο κλίτος αλλά με τρεις εξέχουσες αψίδες στο ανατολικό τμήμα της. Από τη Βασιλική ΣΤ (Αρ. 44), η οποία βρίσκεται ανατολικά της Βασιλικής Α, εντοπίστηκε μόνο η αψίδα της, κατά τη διάρκεια καθαρισμών το 1981. Η Βασιλική Ε εντοπίστηκε το 1958, εκτός των τειχών, έξι χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της Νικόπολης, από τον βυζαντινολόγο Δημήτριο Πάλλα, κάτω από το ναύσκο του Αγίου Μηνά (βλέπε χάρτη σελίδας 26). Δεν έχει ερευνηθεί στο σύνολό της, ωστόσο, λόγω του μεγέθους και της ιδιαίτερης κάτοψής της, θεωρείται από τις πλέον σημαντικές. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική που χρονολογείται στα μέσα του 6ου αι. μ.Χ., με εγκάρσιο εξέχον κλίτος, νάρθηκα, στεγασμένο αίθριο και μεγάλη κυκλωτή αυλή με δεξαμενή στο κέντρο της. Τα δάπεδά της ήταν διακοσμημένα με ψηφιδωτά. Η βασιλική θα ανήκε στον οικισμό που είχε αναπτυχθεί γύρω από το λιμάνι, το οποίο όπως φαίνεται συνέχιζε να είναι σε χρήση κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Τέλος στους χριστιανικούς ναούς της Νικό-

Κάτοψη της Βασιλικής στη θέση Ανάληψη

πολης συγκαταλέγεται μια τρίκλιτη βασιλική στη θέση Ανάληψη (Αρ. 38), ανατολικά της Βασιλικής Δ, σε ύψωμα δίπλα στη λιμνοθάλασσα Μάζωμα. Δεδομένου ότι ο ναός δεν έχει ερευνηθεί, η ακριβής χρονολόγησή του παραμένει μέχρι στιγμής αβέβαιη. Ίσως πρόκειται για έναν πολύ νεότερο ναό (του 17ου αι.), ο οποίος κτίστηκε με αρχαϊότερο δομικό υλικό.

Βασιλική Α (Επισκόπου Δομετίου) (Αρ. 47)

Η Βασιλική Α βρίσκεται στο νότιο τμήμα της παλαιοχριστιανικής Νικόπολης, νοτιοανατολικά της διασταύρωσης δύο σημαντικών οδών: της κεντρικής λεωφόρου με κατεύθυνση Α-Δ, του *decumanus maximus* της ρωμαϊκής πολεοδομικής χάραξης, και ενός κάθετου προς αυτή δρόμου (*cardo*), ο οποίος κατέληγε στη νότια πύλη του παλαιοχριστιανικού τείχους, γνωστή ως «Ωραία Πύλη». Είναι γνωστή και ως βασιλική του Επισκόπου Δομετίου, από το όνομα των δυο ομώνυμων επισκόπων οι οποίοι, σύμφωνα με έμμετρες επιγραφές στα ψηφιδωτά δάπεδά της, υπήρξαν αντίστοιχα κίτορας και αναθέτης μέρους της ψηφοθέτησής της (το λατινογενές όνομα των επισκόπων, Δομέτιος, λόγω του δακτυλικού εξάμετρου αναφέρεται στις επιγραφές ως Δουμέτιος). Ο ναός, όπως μαρτυρεί η επιγραφή στο ψηφιδωτό δάπεδο της δυτικής στοάς του αιθρίου, ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Δημήτριο.

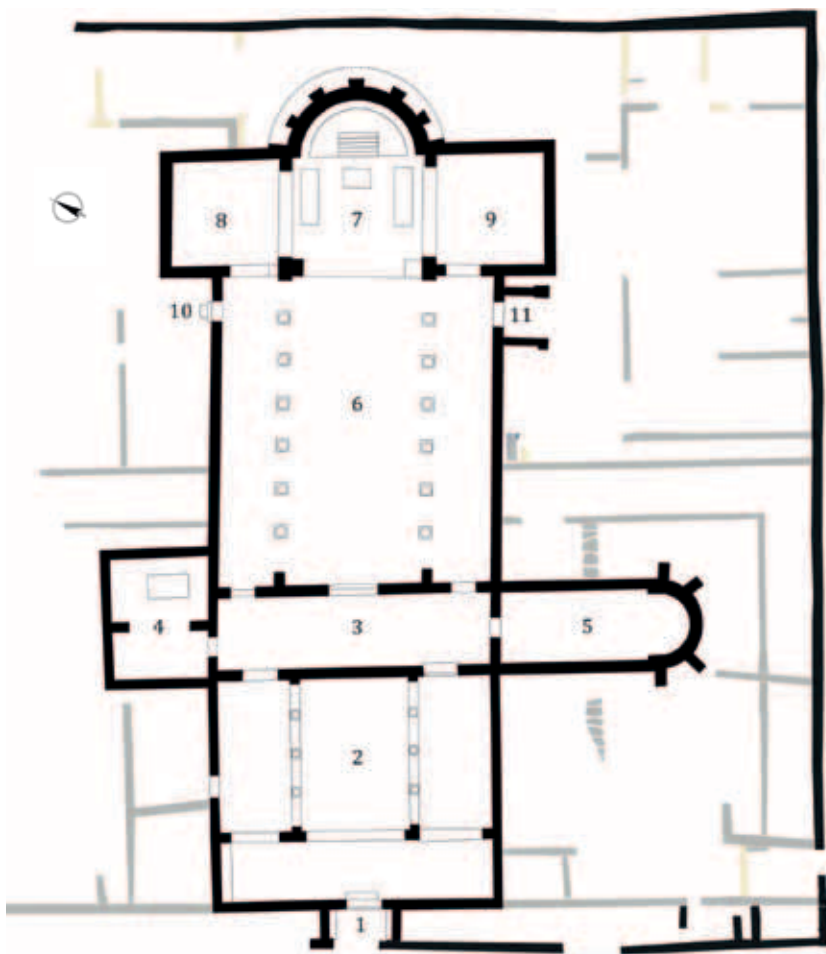
Οι ανασκαφές στη Βασιλική διεξήχθησαν υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας το 1914 και συνεχίστηκαν έως τη δεκαετία του 1960. Στη συνέχεια, οι τοπικές Εφορείες Αρχαιοτήτων και πρόσφατα η Επιστημονική Επιτροπή Νικόπολης πραγματοποίησαν συμπληρωματικές ανασκαφικές έρευνες, σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση του μνημείου, στερεώσεις τοιχοποιιών, συντηρήσεις ψηφιδωτών δαπέδων και κατασκευή προστατευτικών στεγάστρων.

Σελίδες από το ημερολόγιο του Α. Φιλαδελφώς

Βασιλική Α. Εικονική αναπαράσταση, άποψη από ΒΑ

Κάτοψη της Βασιλικής Α και των προγενέστερων κτισμάτων γύρω από αυτή

Ο ναός (μήκους 54μ., μέγιστου πλάτους 37,15μ.) ανήκει στον τύπο της τρικλίτης ξυλόστεγης βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος, αίθριο και προσκίσημα. Στο κέντρο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η κύρια είσοδος (1) με μνημειακό πρόπυλο που είχε πιθανώς αετωματική επίστεψη.

Η κύρια είσοδος οδηγούσε στο αίθριο (*atrium*, υπαίθριον, 14,60x18 μ.), είδος προθαλάμου για τη συγκέντρωση των πιστών (2). Αποτελείται από έναν κεντρικό υπαίθριο πλακόστρωτο χώρο και τρεις περιμετρικές στοές, διακοσμημένες με ψηφιδωτά δάπεδα που απεικονίζουν πλούσια ποικιλία φυτικών

και ζωικών θεμάτων, εγγεγραμμένων σε ορθογώνιο πλαίσιο. Στην πεντάστιχη κτιτορική επιγραφή του δαπέδου της δυτικής στοάς αναφέρονται οι δύο ομώνυμοι επίσκοποι και ο Άγιος Δημήτριος.

Δύο θύρες οδηγούν από τη νότια και βόρεια στοά σε νάρθηκα (3) με ψηφιδωτό δάπεδο, από τα ωραιότερα της Νικόπολης, στο οποίο εικονίζεται εντυπωσιακή ποικιλία φυτών και ζώων μέσα σε 88 συμπλεκόμενους κύκλους. Ο νάρθηκας επικοινωνεί με προσκίσημα, τόσο στα βόρεια όσο και στα νότια. Το βόρειο πρόσκισμα (4) αποτελεί ένας μικρός (9,00x6,80x6,50μ.) διμερής

Βασιλική Α. Το ψηφιδωτό δαπέδο του νάρθηκα

χώρος, άγνωστης χρήσης. Το νότιο πρόσκισμα είναι αψιδωτής κάτοψης (5) και ερμηνεύεται ως διακονικό (13,00x4,50μ.), χώρος κατάθεσης των προσφορών από τους πιστούς. Το δάπεδό του καλύπτεται με εξαιρετικής τέχνης ψηφιδωτό: φυτά και ζώα εικονίζονται μέσα σε 147 μικρά τετράγωνα. Το θέμα της διακόσμησης της αψίδας, άμπελος που εκφύεται από αμφορέα και περιβάλλεται από παγώνια, έχει ευχαριστιακό συμβολισμό. Τετράστιχη επιγραφή στην είσοδο του χώρου εγκωμιάζει τον επίσκοπο Δομέτιο.

Ο κυρίως ναός (32,40x8,14μ.) (6) διαιρείται σε τρία κλίτη με δυο κιονοστοιχίες, από τις οποίες σήμερα σώζονται μόνο οι στυλοβάτες. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε και δομικό υλικό σε δεύτερη χρήση, όπως ένας ασβεστόλιθος με την επιγραφή: ΣΣΕΙΜΑΚΟΣ / Ν [...]. Δεύτερη κιονοστοιχία πάνω από την πρώτη στήριζε τα υπερώα της βασιλικής, όπως μαρτυρούν μικρότεροι κίονες και κιονόκρανα που βρέθηκαν στις ανασκαφές. Λίθινα θωράκια κατά μήκος της

εξωτερικής πλευράς του στυλοβάτη απομόνωναν το κεντρικό, πλατύτερο και ελαφρά υπερυψωμένο κλίτος, το οποίο ήταν στρωμένο με ψηφιδωτό δάπεδο. Σήμερα διατηρείται μικρό μόνο τμήμα με φυτά, ζώα, γεωμετρικά μοτίβα και πεντάστιχη κτιτορική επιγραφή σε δακτυλικό εξάμετρο, στην οποία αναφέρεται ότι ο Δομέτιος ανήγειρε εκ θεμελίων και διακόσμησε το ναό.

Τα πλάγια κλίτη ήταν στρωμένα με πολύχρωμα μαρμαροθετήματα. Ενιαία δίρικτη στέγη κάλυπτε το κεντρικό κλίτος και το ιερό, ενώ στα πλευρικά

Βασιλική Α. Η κτιτορική πεντάστιχη επιγραφή

κλίτη, σε χαμηλότερο επίπεδο, υπήρχαν ανεξάρτητες μονόριχτες στέγες. Ορθογώνιοι πεσσοί στην ανατολική απόληξη του κεντρικού κλίτους στήριζαν το θριαμβικό τόξο του ιερού (7), που διαμορφώνεται ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα. Στο κεντρικό τμήμα του ιερού βρισκόταν η αγία τράπεζα. Εκατέρωθεν σώζονται τα δύο ορθογώνια έδρανα των ιερών (*συνψέλλια*, *subsellium*, *βάθρα* ή *θρόνοι δεύτεροι*) και στην αψίδα ημικυκ-

Βασιλική Α. Το ψηφιδωτό στην αψίδα του διακονικού

Βασιλική Α. Το ψηφιδωτό δάπεδο του κεντρικού κλίτους και λεποτομείρια

κό πόδιο, προσβάσιμο με πεντάβαθμη κλίμακα, πάνω στο οποίο ήταν τοποθετημένος ο θρόνος του επισκόπου. Σκεπαστός διάδρομος (κύκλιον) μεταξύ του ποδίου και της αψίδας εξυπηρετούσε την αθέστη κυκλοφορία των κληρικών στη διάρκεια της λειτουργίας.

Βόρεια και νότια του ιερού αναπτύσσονται τα παραβήματα (8-9), που εξυπηρετούσαν πιθανότατα λειτουργικές ανάγκες, όπως τη φύλαξη ιερών σκευών. Βρίσκονται σε άμεση επικοινωνία τόσο με το ιερό, μέσω δύο τοξωτών

Θραύσμα μαρμάρινου κιονόκρανου με σταυρόσχημο μονόγραμμα: (ΔΟ) ΜΕ (ΤΙ) Ο (Υ)

ανοιγμάτων, όσο και με τα πλευρικά κλίτη του κυρίως ναού μέσω θυρών. Είναι τετράγωνης κάτοψης (7x7μ.) και έχουν δάπεδα κοσμημένα με εξαιρετικής τέχνης ψηφιδωτά. Στο βόρειο παράβλημα (8)

απεικονίζεται στο κέντρο η γη, ως παραδεισιακό τοπίο με καρποφόρα δέντρα και πουλιά, η οποία περιβάλλεται από τον ωκεανό, συμβολικά αποδοσμένο με ψάρια και ψαράδες. Έμμετρη τετράστιχη επιγραφή αποκαλύπτει το θέμα της παράστασης,

ΩΚΕΑΝΟΝ ... ΚΑΙ ΓΑΙΑΝ ..., και τον κτίτορα, ΔΟΥΜΕΤΙΟΥ ΚΤΕΑΝΟΝ. Στον κεντρικό πίνακα του νότιου διαμερίσματος (9), αποσπασματικά διατηρημένο, απεικονίζονται δύο ανδρικές μορφές. Ο πίνακας πλαισιώνεται από δύο ζώνες, την πρώτη με σκηνές κυνηγιού και τη δεύτερη με τη συμβολική απόδοση του ωκεανού.

Εκτός από τα εξαιρετικής τέχνης ψηφιδωτά δάπεδα του ναού, από τα πιο γνωστά και πλέον σημαντικά του ελλαδικού χώρου, πλούσιος είναι και ο γλυπτός του διάκοσμος: αμφίγλυφα θωρά-

Θραύσματα αμφίγλυφων θωρακίων

Βασιλική Α. Τα ψηφιδωτά δάπεδα στα παραβήματα του ναού

κια, διακοσμημένα με το χριστόγραμμα και με το μοναδικό για τη Νικόπολη θέμα των αμνών εκατέρωθεν σταυρού, πεσσίσκοι, αρράβδωτοι κιονόσκοι, κιονόκρανα κορινθιακά και ιωνικά με συμφυές επίθημα, επιθήματα με ανάγλυφους σταυρούς. Στα παραπάνω προστίθενται και αρχιτεκτονικά μέλη ρωμαϊκών χρόνων (κιονόκρανα, φατνώματα, γείσα).

Όπως οι αρχαίοι ελληνικοί ναοί και τα ιερά, έτσι και οι χριστιανικές βασιλικές διέθεταν περι-

βόλους, το έρκος κατά τον Ευσέβιο Καισαρείας (4ος αι. μ.Χ.) και περιβόλαιον κατά τον Μάρκο Διάκονο (5ος αι. μ.Χ.). Ο περιβόλος της Βασιλικής Α εντοπίστηκε μέχρι στιγμής στη νότια, νοτιοδυτική και ανατολική πλευρά. Το ανατολικό του σκέλος αποκαλύφθηκε σε μήκος 47μ. και έχει λιγότερο επιμελημένη κατασκευή από το νότιο. Το νότιο σκέλος έφερε κατά διαστήματα ανοίγματα, τα οποία πιθανώς κατέληγαν σε πλίνθινα τόξα. Σε άγνωστη εποχή τα ανοίγματα κλείστηκαν με αρχιτεκτονικά μέλη ρωμαϊκών οικοδομημάτων, όπως ένα τμήμα κίονα με τη μορφή πεπλοφόρου Καρυάτιδας, μεγέθους μεγαλύτερου του φυσικού. Πρόκειται για ένα εκλεκτικιστικό έργο γλυπτικής της εποχής του Αδριανού, το οποίο διακοσμούσε κάποιο σημαντικό οικοδόμημα. Σε επαφή με το νότιο σκέλος του περιβόλου βρέθηκαν τοίχοι ρωμαϊκών κτισμάτων, ορισμένοι από τους οποίους ενσωματώθηκαν στα προσκτίσματα της βασιλικής.

Η ανέγερση της βασιλικής από τον πρώτο Δομέτιο τοποθετείται περί τα μέσα του 6ου αι. μ.Χ., ενώ η αποπεράτωση της ψηφοθέτησης του ναού από τον συνώνυμο διάδοχο του στο τρίτο τέταρτο του ίδιου αιώνα.

Τμήμα κίονα με καρυάτιδα

Βασιλική Β. Εικονική αναπαράσταση, άποψη από ΝΑ

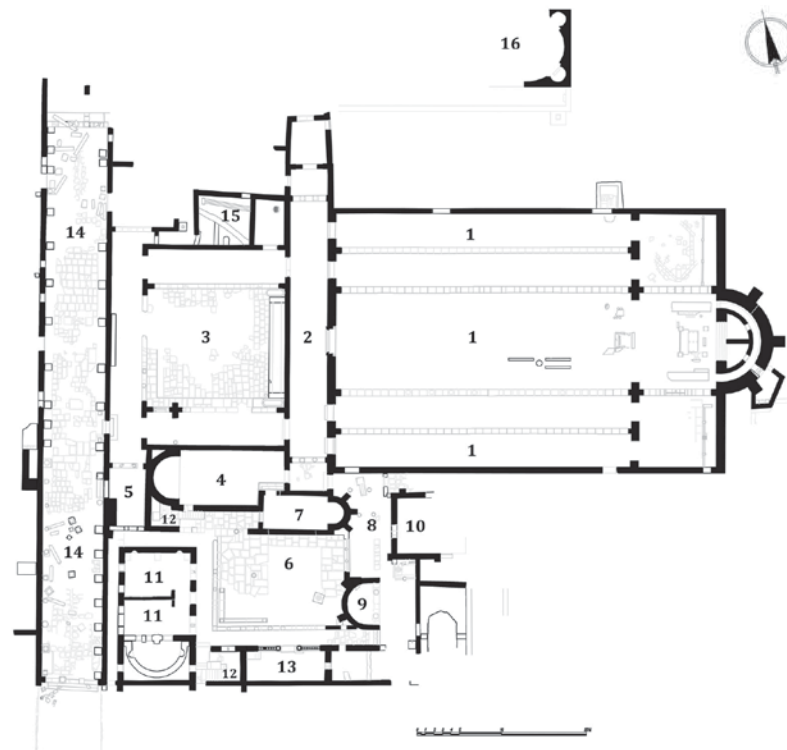
Βασιλική Β (Επισκόπου Αλικίωνος) (Αρ. 57)

Η Βασιλική Β, γνωστή και ως Βασιλική του επισκόπου Αλικίωνος, βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της παλαιοχριστιανικής Νικόπολης, πενήντα περίπου μέτρα ανατολικά από το δυτικό σκέλος των τειχών της. Εντάσσεται σε ένα ευρύτερο εκκλησιαστικό συγκρότημα συνολικής έκτασης 5.900 τ.μ. περίπου, το οποίο περιλαμβάνει την επιβλητική βασιλική (68,90x31,60μ.) (1-3), το μερικώς ανασκαμμένο βαπτιστήριο (16) και διάφορα άλλα προσκτίσματα, από τα οποία έχουν ανασκαφεί μόνο εκείνα της νοτιοδυτικής πλευράς (4-13). Λόγω του μεγάλου μεγέθους και της πολυτελούς κατασκευής της, θεωρείται ο καθεδρικός ναός της Νικόπολης και η έδρα του μητροπολίτη. Η εκκλησία ανήκει στον τύπο της πεντάκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής με τριμερές εγκάρσιο κλίτος, το οποίο δεν εξέχει των πλαγίων πλευρών.

Η ανασκαφική της έρευνα άρχισε το 1921 υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και συνεχίστηκε με διακοπές έως το 1966. Αργότερα η τοπική Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και πρόσφατα η Επιστημονική Επιτροπή Νικόπολης συνέχισαν την ανασκαφική έρευνα (η οποία δεν έχει ολοκληρωθεί μέχρι σήμερα)

και προέβησαν στην αρχιτεκτονική αποτύπωση του συνόλου των ερειπίων, σε στερεώσεις τοιχοποιιών, συντηρήσεις και αποκαταστάσεις των ψηφιδωτών δαπέδων, καθώς και στην καταγραφή πολυάριθμων διάσπαρτων λίθινων γλυπτών.

Δυτικά του ναού διέρχεται κεντρικός δρόμος της ρωμαϊκής πόλης με κατεύθυνση Β-Ν (*cardo*). Στα βόρεια ο δρόμος κατέληγε στην πύλη του παλαιοχριστιανικού τείχους, της οποίας η θέση ταυτίζεται με τη Βορειοανατολική Πύλη της ρωμαϊκής οχύρωσης. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του ναού και των προσκτισμάτων του (14) ο δρόμος ήταν στεγασμένος εν είδει στοάς (66,85x7,30μ.), η οποία είχε δύο μνημειακές κύριες εισόδους, νότια και βόρεια, που έφεραν τριπλά ανοίγματα (τριβηλα). Το δάπεδο της στοάς ήταν στρωμένο με μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, όπως οι πλακόστρωτοι δρόμοι που έχουν αποκαλυφθεί στη Νικόπολη. Κάτω από το δάπεδο διέρχεται μεγάλος κτιστός αγωγός, που ανήκει στο σύστημα αποχέτευσης της ρωμαϊκής περιόδου. Δεκαπέντε περίπου μέτρα από το νότιο όριο της στοάς βρέθηκαν δύο αναβαθμοί, πάνω στους οποίους δημιουργείται τριβήλο άνοιγμα. Θεωρείται ότι σηματοδοτούν την αρχή ενός δρόμου

Κάτοψη της Βασιλικής Β

με κατεύθυνση Α-Δ, ο οποίος οριοθετούσε το συγκρότημα της Βασιλικής προς τα νότια. Στην αρχική οικοδομική του φάση, το στεγασμένο τμή-

μα του δρόμου είχε έξι ανοίγματα στον δυτικό τοίχο και πέντε στον ανατολικό, από τα οποία το κεντρικό οδηγούσε, μέσω μιας μικρής κλίμακας, στη δυτική στοά του αιθρίου, που βρισκόταν σε χαμηλότερο επίπεδο.

Οι στοές του αιθρίου (3) έφεραν ψηφιδωτά δάπεδα, διακοσμημένα με μεγάλους σφηκούς τροχούς, μέσα στους οποίους εγγράφονται γεωμετρικά κυρίως θέματα. Στο ανατολικό τμήμα του αιθρίου, και σε επαφή με τον τοίχο του νάρθηκα, υπάρχουν κατάλοιπα μιας ορθογωνίας κτιστής δεξαμενής (μήκους 12μ. και πλάτους 1,50μ.). Το νερό της δεξαμενής έπεφτε σε σειρά μαρμαρίνων λεκανών που βρίσκονταν χαμηλότερα, μια από τις οποίες διατηρείται ακέραιη. Βόρεια και νότια η δεξαμενή πλαισιώνεται από έναν μεγάλο μαρμαρίνο λουτήρα.

Ανατολικά του αιθρίου βρίσκεται ο νάρθηκας

Ενεπίγραφη τιμητική βάση στο νότιο πέρας του στεγασμένου δρόμου:

[... c.8 ...] ΟΜΟΙ / [... c.6 ...] Σ' Ἀστεκτος / [...] Μάγιος Λευκίου / υἱὸς ἀνέθηκαν / κατὰ τὸ ψήφισμα / τῆς βουλῆς

Η βασιλική πύλη. Άποψη από ΒΔ

(2), το δάπεδο του οποίου έφερε ψηφιδωτό διάκοσμο με γεωμετρικά σχέδια. Στα άκρα του επικοινωνεί μέσω τριβήλων με δύο εξέχοντα του κυρίως ναού δωμάτια, ενώ πέντε θύρες στον ανατολικό τοίχο του οδηγούσαν στα αντίστοιχα κλίτη του κυρίως ναού (1). Την κεντρική, βασιλείο πύλη (4,54x2,65μ.) που έφερε μαρμάρινο περιθύρωμα με κοιλόκυρτα κυμάτια, την αναστήλωσε ο Αναστάσιος Ορλάνδος το 1964. Τέσσερις κιονοστοιχίες, από δώδεκα μονολιθικούς κίονες η καθεμία, διαμόρφωναν τα πέντε ανισοπλατή κλίτη του κυρίως ναού. Εκείνες που ορίζουν το ευρύτερο κεντρικό κλίτος καταλήγουν στην κόγχη του ιερού βήματος, ενώ εκείνες των πλευρικών δια-

Μαρμάρινο φάντωμα με παράσταση στο κέντρο στεφάνου που περικλείει ρόδακα και τριτώνες στις γωνίες, στο βόρειο παράθημα

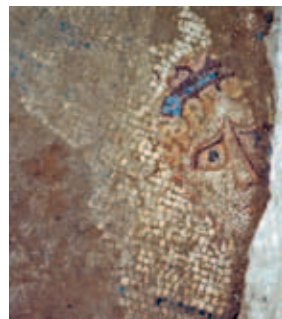
κόπτονται δυτικότερα, λόγω της διαμόρφωσης των παραβημάτων. Μαρμάρινες πλάκες φατνωμάτων με περίτεχνη ανάγλυφη διακόσμηση των ρωμαϊκών χρόνων, τοποθετημένες παράλληλα και σε μικρή απόσταση από τον ανατολικό τοίχο των παραβημάτων, δημιουργούν στενόμακρους χώρους, οι οποίοι χαρακτηρίστηκαν ως παστοφώρια ελλαδικού τύπου. Προστέθηκαν στη βασιλική μεταγενέστερα, ίσως μετά τα μέσα του 6ου αι. μ.Χ., και πιθανώς σχετίζονταν με λατρευτικές και αποθηκευτικές ανάγκες. Κεντρική θέση στο ιερό κατέχει η αγία τράπεζα, την οποία επιστέγαζε μαρμάρινο κιβώριο, στηριγμένο σε τέσσερις κίονες. Στην αψίδα του ιερού βρίσκεται κιτιστό πόδιο με πέντε ημικυκλικές σειρές βαθμιδών, πάνω στο οποίο ήταν τοποθετημένος ο θρόνος του επισκόπου. Σε χαμηλότερα δίβαθμα έδρανα, τα συμψέλλια, εκατέρωθεν του ποδίου κάθονταν οι ιερείς. Πίσω από το πόδιο διαμορφώνεται το κύκλιον. Στον ημικυκλικό τοίχο του ποδίου ανοίγονται δύο εισοδοί που οδηγούσαν σε δύο υπόγειους χώρους, άγνωστης χρήσης. Στις επικόψεις του βόρειου χώρου βρέθηκε μεγάλη ποσότητα πολύχρωμων, γυάλινων ψηφιδών, οι οποίες φαίνεται πως αποθηκεύτηκαν εκεί, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν αργότερα. Χαμηλότερα εντο-

Βασιλική Β. Εικονική αναπαράσταση, άποψη από ΝΔ

Το μαρμαροθέτημα στο βόρειο παράθημα

*Τμήμα μωσαϊκού δαπέδου
ρωμαϊκής οικίας κάτω από το
σύνθρονο και λεπτομέρεια*

φιδωτού δαπέδου με απεικόνιση
βουκολικής σκηνής, εξαιρετικής
καλλιτεχνικής ποιότητας.

Στο μέσο περίπου της νότιας
πλευράς του κεντρικού κλίτους
διατηρούνται κατάλοιπα του άμ-
βωνα, ο οποίος διέθετε δύο κλί-

πίστηκαν τμήματα δύο χώρων οικοδομήματος
ρωμαϊκών χρόνων με ψηφιδωτά δάπεδα. Από το
ψηφιδωτό δάπεδο του πρώτου χώρου σώζονται
μόνο τα διακοσμητικά πλαίσια που περιέβαλλαν
την κεντρική παράσταση. Στον δεύτερο χώρο τη
διακόσμηση αποτελούσαν κυρίως ημικυκλικά δι-
άχωρα, στα οποία εγγράφονται διάφορα μοτίβα.
Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το διάχωρο με
σκηνή ερωτιδέα που λογχίζει ελάφι. Ανασκαφική
έρευνα εξωτερικά της αψίδας εντόπισε τη συνέ-
χεια του ρωμαϊκού οικοδομήματος και τμήμα ψη-

μακες και κυκλικό εξώστη. Κίονας ανάμεσα σε
δύο τοίχους, επενδεδυμένους στη βάση τους με
μαρμάρινα φαντάσματα ρωμαϊκών χρόνων, στήρι-
ζε κυλινδρικό μαρμαρίνο βάθρο, η άνω επιφάνεια
του οποίου αποτελούσε το δάπεδο του άμβωνα.
Το βάθρο (διαμ. 1,35μ.) από πεντελικό μάρμαρο,
που φέρει περιμετρικά ανάγλυφη παράσταση
Αμαζονομαχίας, στήριζε παλαιότερα χάλκινο
κολοσσιαίο ανδριάντα, όπως φανερώνουν δύο
αβασθή λαξεύματα σε σχήμα πέλματος στην άνω
επιφάνεια. Η ανάγλυφη παράσταση χρονολογεί-

*Το βάθρο του
άμβωνα με τμήμα
ανάγλυφης παρά-
στασης Αμαζονο-
μαχίας*

Λεπτομέρειες του ψηφιδωτού δαπέδου ανατολικά της αψίδας του ιερού

ται, με τεχνοτροπικά κριτήρια, στους χρόνους
του Τραϊανού ή του Αδριανού τον 2ο αι. μ.Χ. Η
αρχική θέση του βάθρου όπως και η ταύτιση του
ανδριάντα παραμένουν άγνωστα. Πιθανώς ο αν-
δριάντας απεικόνιζε τον Τραϊανό ή τον Αδριανό,
οι οποίοι είχαν ευεργετήσει τη Νικόπολη. Κατά
την ενσωμάτωση του βάθρου στην κατασκευή
του άμβωνα, τμήμα της παράστασης απολαξεύ-
τηκε και αντικαταστάθηκε με ψηφιδωτό διάκο-
σμο, από τον οποίο διατηρούνται δύο προτομές
μορφών μέσα σε εγκόλπια.

Σε μικρή απόσταση βόρεια του ναού βρίσκε-

ται επίμηκες οικοδόμημα (20,00x15,20μ.), στο
ανατολικό τμήμα του οποίου διαμορφώνεται πε-
ρίκεντρο αίθουσα, η οποία ως προς την κάτοψη
παρουσιάζεται τετράγωνη εξωτερικά και κυκλική
εσωτερικά με τέσσερις ημικυκλικές κόγχες. Το
κτίριο, το οποίο έχει ανασκαφεί μερικώς, ταυτί-
ζεται με το βαπτιστήριο (16).

Τα προσκίσματα στη νοτιοδυτική πλευρά του
ναού διαμορφώνονται περιμετρικά ενός μικρού
πλακόστρωτου αιθρίου (6), μέσα στο οποίο
υπάρχουν δύο πηγάδια. Σε ένα από αυτά χρησι-
μοποιήθηκε ως προστομιαίο κυλινδρικός βωμός,
αφού λαξεύτηκε ο πυρήνας του. Ο βωμός ήταν
αφιερωμένος στον Ασκληπιό, σύμφωνα με την
επιγραφή ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ που διατηρείται στην επι-
φάνειά του. Σε διάφορα σημεία των προσκισμά-
των της βασιλικής, νότια και βόρεια, εντοπίστηκαν
συνολικά έξι πηγάδια. Οι στοές του μικρού αι-
θρίου φέρουν ψηφιδωτά δάπεδο με ποικίλα γε-
ωμετρικά θέματα, όπως αλληλοσυμπλεκόμενους
κύκλους, φολίδες κ.ά.

Τα προσκίσματα έχουν ορθογώνια ή αψιδωτή
κάτοψη και δάπεδα στρωμένα με μαρμαροθετή-

*Το βάθρο του άμβωνα με τμήμα της παλαιο-
χριστιανικής ψηφιδωτής παράστασης*

ματα ή ψηφιδωτά, ενώ η αποκάλυψη δύο κλιμάκων (12) πιστοποιεί την ύπαρξη ορόφου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι χώροι Γ, Α και Ε (10, 7, 4). Το δάπεδο του χώρου Γ (10) ήταν διακοσμημένο με θαυμάσιο ψηφιδωτό, παρόμοιο με εκείνο του νάρθηκα της Βασιλικής. Αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή, αμέσως μετά το κατώφλι της εισόδου, ανέφερε τον κίτορα επίσκοπο Αλκίσωνα. Πρόκειται για τον γνωστό επίσκοπο της Νικόπολης, που έζησε στους χρόνους του αυτοκράτορα Αναστασίου (491-518 μ.Χ.) και στον οποίο αποδίδεται η ανέγερση των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων.

Ο αψιδωτός χώρος Α (7) έφερε περίτεχνο ψηφιδωτό δάπεδο με συμβολικά θέματα: στην αψίδα υπήρχε μεγάλο ριπιδοειδές κόσμημα και στην υπόλοιπη έκταση μεγάλος κύκλος με αγγείο στο εσωτερικό του, από το οποίο φύονταν κλαδιά αμπέλου με δύο παγώνια εκατέρωθεν. Δεύτερος

Ο αψιδωτός χώρος Ε. Άποψη από ανατολικά

κύκλος έφερε πλοκούς και κόμβους, ενώ στις γωνίες του τετραγώνου, όπου εγγραφόταν ο κύκλος, εικονιζόταν ανά ένα δελφίνι. Το ψηφιδωτό, σύγχρονο με εκείνα της Βασιλικής Α, χρονολογήθηκε στον 6ο αι. μ.Χ. Ο χώρος ταυτίστηκε με το διακονικό της βασιλικής, διότι βρίσκεται σε συνάφεια με το μικρό αίθριο, από όπου οι προσφορές των πιστών ήταν ορατές, όπως περιγράφεται στη *Διαθήκη του Κυρίου (Testamentum Domini)*, από κρυφο κείμενο του 5ου αι. μ.Χ. γραμμένο αρχικά στην ελληνική γλώσσα. Πρόσφατα, ωστόσο, διατυπώθηκε η άποψη ότι πρόκειται για παρεκκλήσιο, μεταγενέστερο της βασιλικής, το οποίο κατέλαβε τμήμα της βόρειας στοάς του μικρού αιθρίου.

Ο αψιδωτός χώρος Ε (4) έχει δύο εισόδους, την ανατολική, που επικοινωνεί με το νάρθηκα, και τη νότια, που οδηγεί με δύο αναβαθμούς στο χώρο Α και στο μικρό αίθριο. Φέρει θαυμάσιο ψηφιδωτό δάπεδο με 468 μικρά τετράγωνα, στα οποία εγγράφονται ποικίλα διακοσμητικά μοτίβα. Το ελαφρά υπερυψωμένο δάπεδο της αψίδας φέρει μαρμαροθέτημα. Αξιοσημείωτες είναι οι τοικογραφίες του χώρου, οι οποίες εικονίζουν θωράκια με ρόμβους σε εναλλαγή με φολίδες και αποτελούν τις μοναδικές σωζόμενες παλαιοχριστιανικές τοικογραφίες στην Ήπειρο. Η λειτουργία του συγκεκριμένου χώρου παραμένει άγνωστη, λόγω όμως των διαστάσεών του και της γειτνίασής του με το μικρό αίθριο, πιθανολογείται πως θα πρέπει να ταυτιστεί με το διακονικό, αντί του χώρου Α. Σε ανασκαφική τομή που ανοίχτηκε περίπου στο κέντρο της αίθουσας Ε αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου από ξερολιθιά και το ήμισυ πηγαδιού κτισμένου με αδρά δουλεμένους ασβεστόλιθους.

Λεπτομέρειες του ψηφιδωτού διακόσμου στο χώρο Ε

Στις επιχώσεις του πηγαδιού βρέθηκαν αρκετά θραύσματα πλακιδίων ορθομαρμάρωσης προγενέστερου οικοδομήματος, μεταξύ των οποίων δύο ενεπίγραφα.

Οι τοίχοι της βασιλικής έφεραν ορθομαρμαρώσεις και πιθανόν επιτοίχια ψηφιδωτά, σύμφωνα με τα λίγα τεμάχια που βρήκαν οι πρώτοι ανασκαφείς στην περιοχή του ιερού και των παραβημάτων. Από τον γλυπτό της διάκοσμο έχουν διασωθεί πολυάριθμα λίθινα θραύσματα αλλά και ακέραια αρχιτεκτονικά μέλη. Ταξινομούνται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: στα γλυπτά των ρωμαϊκών χρόνων και στα γλυπτά της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Στην πρώτη κατηγορία περι-

λαμβάνονται γλυπτά που έχουν διατηρήσει την αρχική τους χρήση, όπως τα κιονόκρανα, άλλα τα οποία έχουν λαξευτεί, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στη νέα τους θέση, και άλλα που χρησιμοποιήθηκαν αυτούσια, για διαφορετική όμως χρήση από την αρχική τους, όπως τα φανώματα στη βάση του άμβωνα και στα παραβήματα. Στο υλικό των ρωμαϊκών χρόνων ανήκουν επίσης ενεπίγραφα βάθρα ή βωμοί, καθώς και αναθηματικές επιγραφές, στις οποίες περιλαμβάνονται και τέσσερις αφιερωμένες στον Αύγουστο. Τα αρχιτεκτονικά μέλη των παλαιοχριστιανικών χρόνων (κιονόκρανα κορινθιακά και ιωνικά, κίονες ποικίλων διαστάσεων, θωράκια αμφίγλυφα και διάτρητα) διακρίνονται σε εκείνα που είχαν λαξευτεί εξ αρχής για τη βασιλική και στα ρωμαϊκά που επαναλαξεύτηκαν με χριστιανικά θέματα.

Η ανέγερση της Βασιλικής Β τοποθετείται στα μέσα ή στο δεύτερο μισό του 5ου αι. μ.Χ. Μεταγενέστερες προσθήκες και επισκευές, σύμφωνα με τις έως σήμερα δημοσιεύσεις των δεδομένων των ανασκαφών, δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν επακριβώς. Σε γενικές γραμμές διακρίνονται τρεις οικοδομικές φάσεις παρεμβάσεων μετά την ανέγερση του ναού. Η πρώτη συνδέε-

Η αψίδα του χώρου Ε

1-2. Κιονόκρανα από το στεγασμένο τμήμα του δρόμου
3. Ιωνικό κιονόκρανο με επίθημα από το χώρο Ζ (5)

ται με τον επίσκοπο Αλκίσωνα, σύμφωνα με την επιγραφή στο ψηφιδωτό δάπεδο του χώρου Γ (10) και τοποθετείται στα τέλη του 5ου / αρχές του 6ου αι. μ.Χ., και πάντως πριν από το 516, έτος του θανάτου του. Η δεύτερη επισκευαστική φάση τοποθετείται στα μέσα του 6ου αι. μ.Χ. και συνδέεται με τον επίσκοπο Δομέτιο (πιθανόν τον Δομέτιο Β'), σύμφωνα με την επιγραφή, σε μαρμάρινο μέλος με τοξωτή απόληξη, *ἡκαὶ τοῦτο τὸ καλὸν Δομετίου*. Η τρίτη φάση χρονολογείται στα τέλη του 6ου / αρχές του 7αι. μ.Χ. και αφορά σε επεμβάσεις στο αίθριο, στα

προσκτίσματα και τη στοά, δυτικά της βασιλικής. Παραμένει άγνωστο σε ποιον άγιο ήταν αφιερωμένος ο λαμπρός ναός, ο οποίος δέσποζε στην περιοχή με το μέγεθός του και εντυπίαζε τον επισκέπτη στο εσωτερικό του με την πολυχρωμία των ψηφιδωτών συνθέσεων και τον πλούσιο γλυπτό διάκοσμο. Ο αφιερωμένος στον Ασκληπιό βωμός ως προστομαίο του πηγαδιού στο μικρό αίθριο και ο πλούσιος υδροφόρος ορίζοντας της περιοχής παραπέμπουν σε ιαματικούς αγίους, των οποίων οι ναοί κτίζονταν συχνά πάνω σε Ασκληπεία.

Το ενεπίγραφο μαρμάρινο τόξο από το χώρο του ιερού

Βασιλική Δ. Εικονική αναπαράσταση, άποψη από ΝΑ

Βασιλική Δ (Αρ. 40)

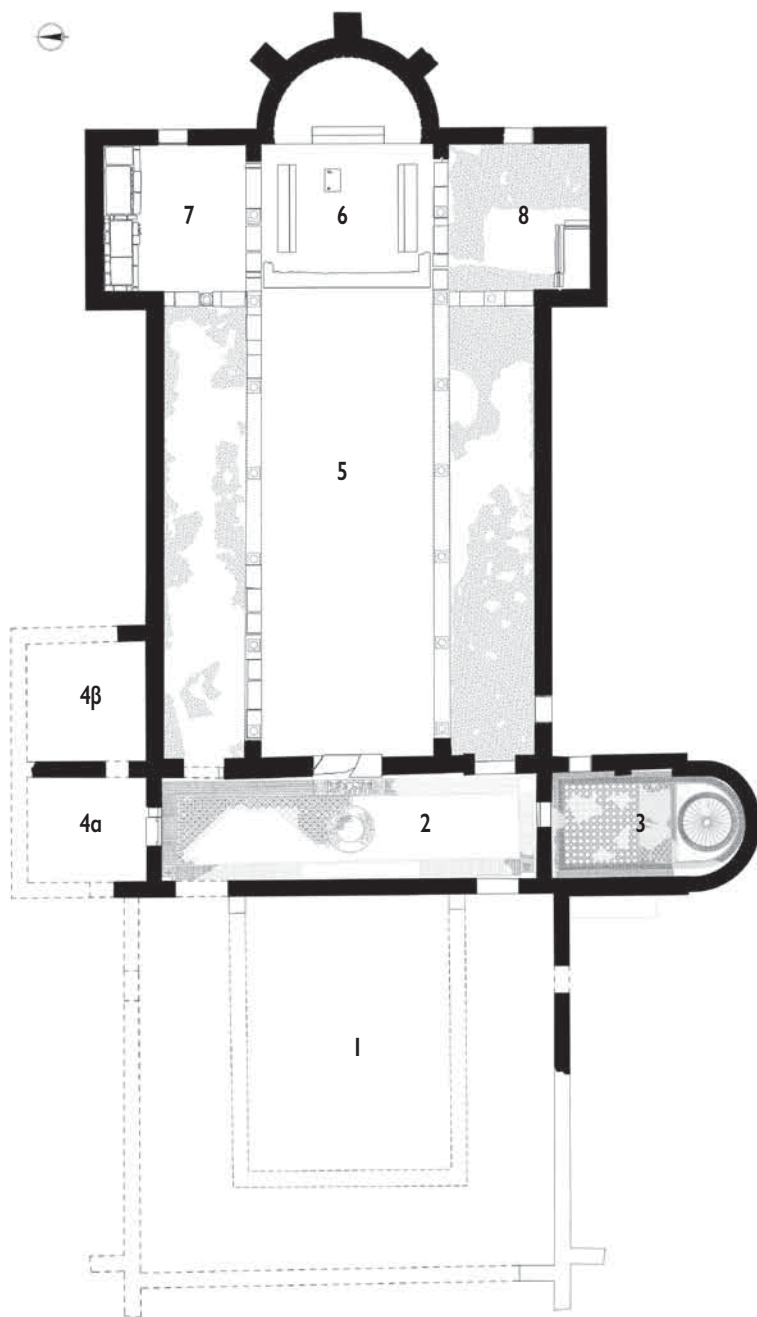
Πάνω στον χαμηλό λόφο Καραούλι με θέα στον Αμβρακικό, έξω από τα τείχη της παλαιοχριστιανικής Νικόπολης αλλά μέσα και κοντά στα ρωμαϊκά τείχη και τη Νοτιοανατολική τους Πύλη, βρίσκεται η Βασιλική Δ. Εντοπίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1950 κατά τις εκσκαφές του Οργανισμού Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος για την εγκατάσταση κεραίας ασυρμάτου, γι' αυτό και είναι γνωστή και ως «Βασιλική Ασυρμάτου». Η θέση της έξω από τη χριστιανική πόλη και οι ταφές που βρέθηκαν στο εσωτερικό της οδηγούν στο συμπέρασμα πως ο ναός θα πρέπει να σχετίζεται με ένα από τα χριστιανικά κοιμητήρια.

Η ανασκαφική έρευνα της βασιλικής ξεκίνησε το 1956 από τον Αναστάσιο Ορλάνδο, ο οποίος αποκάλυψε μεγάλο μέρος του μνημείου. Αργότερα οι ανασκαφές της τοπικής Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και στη συνέχεια της Επιστημονικής Επιτροπής Νικόπολης συμπλήρωσαν σε μεγάλο βαθμό την κάτοψη του ναού. Υπολείπεται η ανασκαφή τμήματος του αιθρίου.

Η Βασιλική Δ είναι τρίκλιτη, ξυλόστεγη, με τριμερές προεξέχον εγκάρσιο κλίτος, νάρθηκα με προσκτίσματα και αίθριο. Αν και η ανασκαφή του αιθρίου (1) δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, υπολογίζεται ότι το μήκος του έφθανε τα 17,60μ. και το πλάτος του τα 18,85μ. Η προέκταση του βόρειου και του δυτικού τοίχου του αιθρίου, πέρα από την βορειοδυτική γωνία του, μαρτυρεί την ύπαρξη στοάς, η οποία εξασφάλιζε προφανώς την κύρια πρόσβαση στο ναό από το δρόμο.

Δύο θύρες, στο ανατολικό άκρο της βόρειας και της νότιας στοάς του αιθρίου, οδηγούν στο νάρθηκα (18,25x4,70μ.) (2), στον οποίο σώζεται μικρό τμήμα από το ψηφιδωτό δάπεδό του. Στο τμήμα του ψηφιδωτού, μπροστά από τη βασιλείο πύλη, απεικονίζονται πέντε συνεχόμενα διάχωρα, από τα οποία τα δύο πλάγια κοσμοούνται με σύνθετους μαινδρούς και τα τρία κεντρικά με αντωπά πτηνά εκατέρωθεν άνθους, από τα προσφιλέστερα θέματα της παλαιοχριστιανικής τέχνης. Στο κέντρο του δαπέδου, ανάμεσα σε γεωμετρικά σχέδια, εικονίζεται στεφάνι με πολύχρωμα

Βασιλική Δ. Κάτοψη με γραφική αναπαράσταση δαπέδων

Λεπτομέρεια της ψηφιδωτής σύνθεσης μπροστά από τη βασιλείο πύλη

άνθη και καρπούς, τα οποία συγκρατεί ελισσόμενη ταινία. Πρόκειται για συχνότατο διακοσμητικό θέμα στη γλυπτική, σπάνιο όμως στη διακόσμηση ψηφιδωτών δαπέδων, στοιχείο ενδεικτικό της υψηλής ποιότητας και πρωτότυπης καλλιτεχνικής δημιουργίας του εργαστηρίου της Νικόπολης, το οποίο είχε αναπτύξει ιδιαίτερη δραστηριότητα κατά τον 5ο και 6ο αι. μ.Χ. στις δύο επαρχίες της Ηπείρου, την Παλαιά και τη Νέα Ήπειρο, ενώ η ακτινοβολία του εκτεινόταν και σε άλλες επαρχίες του Ιλλυρικού.

Το κεντρικό στεφάνι του ψηφιδωτού δαπέδου στο νάρθηκα

Στενό άνοιγμα στον νότιο τοίχο του νάρθηκα οδηγεί σε μικρό διαμέρισμα (5,30x4,70μ.), πιθανότατα το διακονικό (3), με αψίδα στη νότια πλευρά, ψηφιδωτό δάπεδο και δεύτερο άνοιγμα στον

ανατολικό τοίχο του, το οποίο σφραγίστηκε σε μεταγενέστερη φάση. Στο ορθογώνιο τμήμα του χώρου το ψηφιδωτό δάπεδο είναι διακοσμημένο με γεωμετρικά σχέδια και στην αψίδα με έναν κύκλο με πολύχρωμες ακτίνες, τον οποίο πλαισιώνουν περιμετρικά παγώνια, πυροστρόβιλοι, φυλλοφόροι κλάδοι και γεωμετρικά μοτίβα. Το βόρειο πρόσκισμα του νάρθηκα (10,75x3,50μ.) αποτελείται από δύο συνεχόμενες αίθουσες (4α-β), απροσδιόριστης λειτουργίας, με δάπεδα στρωμένα με πήλινες τετράγωνες πλάκες.

Τρεις θύρες στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, με ευρύτερη την κεντρική, τη βασιλείο πύλη, η οποία διέθετε αρχικά πολυτελές μαρμάρινο περιθύρωμα, οδηγούσαν στον κυρίως ναό (5). Δύο σειρές έξι κίωνων ιωνικού ρυθμού, οι οποίες διαμόρφωναν τα τρία κλίτη του, συνεχίζουν στο εγκάρσιο κλίτος. Το δάπεδο του κεντρικού κλίτους έφερε πολυτελές μαρμαροθέτημα (*opus sectile*) με διάφορες συνθέσεις από τετράγωνα, ορθογώνια, τριγωνικές και ρομβόσχημες πλάκες, των οποίων διασώθηκαν μόνο αποτυπώματα. Στα δύο πλάγια κλίτη διατηρείται, σε αξιόλογο ποσοστό, το μαρμαροθέτημα με πολύχρωμα ακανόνιστα πλακίδια (*opus segmentatum*). Το ελαφρώς υπερυψωμένο δάπεδο του ιερού βήματος (6) ήταν διακοσμημένο με μαρμαροθέτημα ανάλογο με εκείνο του κεντρικού κλίτους. Από την αγία τράπεζα διατηρείται μόνο η βάση της. Εκατέρωθεν της τράπεζας

Βασιλική Δ. Γενική άποψη του νάρθηκα από Β

Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού δαπέδου του ΝΔ προσκτίματος

βρίσκονται τα κτιστά *συνμύγλια* και ανατολικότερα στην αιθίδα το ημικυκλικό βαθμιδωτό βάθρο, όπου τοποθετούνταν ο θρόνος του επισκόπου.

Τα δύο πτερύγια του εγκάρσιου κλίτους επικοινωνούν με το ιερό βήμα και τα πλάγια κλίτη με διπλό άνοιγμα εκατέρωθεν ενός κίονα (δίβηλο). Στο βόρειο διαμέρισμα (7), κατά μήκος του βόρειου τοίχου, διαμορφώνεται ελαφρά υπερυψωμένη επιφάνεια, στρωμένη με μεγάλες μαρμάρινες πλάκες, την οποία πιθανώς οριοθετούσαν θωράκια. Κάτω από τις πλάκες βρέθηκε μαρμάρινη σαρκοφάγος και κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, ο οποίος περι-

είχε τα οστά, τουλάχιστον έξι νεκρών. Μέσα στην εξαιρετικής καλλιτεχνικής ποιότητας σαρκοφάγο, προϊόν εργαστηρίου γλυπτικής της Κωνσταντινούπολης, βρέθηκαν διαλυμένα τα οστά του νεκρού χωρίς το κρανίο. Η προνομιακή θέση της ταφής δίπλα στο ιερό βήμα, μέσα στην πολυτελή σαρκοφάγο, επιτρέπει το συμπέρασμα ότι πρόκειται για μάρτυρα, στον οποίο θα ήταν αφιερωμένος ο ναός. Την παραπάνω υπόθεση ενισχύει η ύπαρξη του παρακείμενου τάφου, ο οποίος ερμηνεύεται ως ταφή δίπλα σε μάρτυρα (*ad sanctum*), η οποία εξασφάλιζε τη σωτηρία της ψυχής.

Η μαρμάρινη σαρκοφάγος του βόρειου παραβήματος

Μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη

Αντίστοιχο μικρό διαμέρισμα (8) περιφραγμένο με θωράκια υπάρχει και στο νοτιοδυτικό τμήμα του νότιου διαμερίσματος, το «πρόχειρον παστοφόριον», κατά τον Ορλάνδο. Η έρευνα κάτω από το δάπεδο αποκάλυψε την ύπαρξη κιβωτιόσχημου τάφου, όχι ιδιαίτερως πολυτελούς, ο οποίος περιείχε οστά τουλάχιστον δεκαπέντε νεκρών. Βορειότερα αποκάλυφθηκε δεύτερος κιβωτιόσχημος τάφος, ο οποίος περιείχε τα οστά τριών νεκρών. Η αποκάλυψη των τάφων, κάτω από τα διαμερίσματα του εγκάρσιου κλίτους, ενισχύει την άποψη ότι αντίστοιχα διαμερίσματα παλαιοχριστιανικών βασιλικών προορίζονταν και για την ταφή αξιωματούχων του κλήρου και προβεβλημένων πολιτών. Η ερμηνεία της βασιλικής ως κοιμητηριακής ενισχύεται και από το ενεπίγραφο θραύσμα επιτάφιας στήλης χριστιανικών χρόνων που βρέθηκε στην περιοχή της αψίδας από τους πρώτους ανασκαφείς.

Πήλινο ειδώλιο ρωμαϊκών χρόνων από τις ανασκαφές της Βασιλικής

Αξιόλογο είναι το σύνολο των γλυπτών της βασιλικής: κιονόκρανα αποκλειστικά κορινθιακού ρυθμού (σε αντίθεση με τα κιονόκρανα των άλλων βασιλικών της Νικόπολης, στα οποία συμπεριλαμβάνονται και ιωνικά), αμφικίονες και πεσίσκοι. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα μαρμάρινα θωράκια, διότι φέρουν διάτρητο διάκοσμο, όπως τα θωράκια από τη Ραβέννα και την Κωνσταντινούπολη, τα μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα της αυτοκρατορίας. Στο ναό συνυπάρχουν και θωράκια απλούστερης τέχνης, πιθανώς τοπικών εργαστηρίων. Τα εισηγμένα γλυπτά θα πρέπει να αποτέλεσαν ειδική παραγγελία για τη βασιλική.

Η ανέγερση της Βασιλικής Δ τοποθετείται στο πρώτο μισό του 6ου αι. μ.Χ., χρονολόγηση που στηρίζεται κυρίως στον τύπο των αρχιτεκτονικών γλυπτών και στα ψηφιδωτά δάπεδα του νάρθηκα και του διακονικού.

Οι οικίες

Πολλές από τις οικίες της ρωμαϊκής περιόδου θα συνέχισαν να χρησιμοποιούνται και κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο ύστερα από επισκευές, προσθήκες και μετατροπές. Για παράδειγμα, η Οικία του Μάνιου Αντωνίνου, η οποία βρίσκεται εκτός της παλαιοχριστιανικής οχύρωσης, συνέχισε να κατοικείται έως και τον 5ο αι. μ.Χ., ενώ η χρήση της Οικίας του εκδίκου Γεωργίου, μέσα στα παλαιοχριστιανικά τείχη, ανιχνεύεται έως τις αρχές του 7ου αι. μ.Χ.

Οι επιβλητικές, λόγω της έκτασης και του όγκου

τους, Κεντρικές Θέρμες των ρωμαϊκών χρόνων συνέχισαν να δεσποζουν ανάμεσα στους χριστιανικούς ναούς της νέας πόλης. Παραμένει αβέβαιο, ωστόσο, έως πότε οι Θέρμες τροφοδοτούνταν από το νερό του Υδραγωγείου της πόλης.

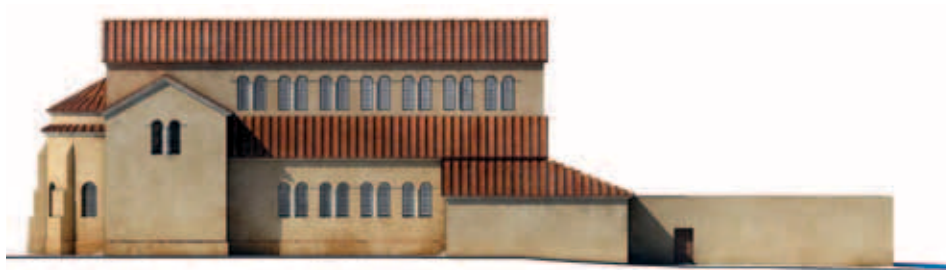
Ανατολικά των Κεντρικών Θερμών βρίσκεται το λεγόμενο «Νυμφαίο» (Αρ. 43). Πρόκειται για επιμήκη ορθογώνιο χώρο, ο οποίος αποτελεί το μόνο ορατό τμήμα ενός μεγάλου συγκροτήματος αστικής οικίας (domus) των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Στη δυτική στενή πλευρά απολήγει σε αψίδα διακοσμημένη με κόγχες. Έφερε ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρικά σχέδια, κάτω από το οποίο εντοπίστηκε παλαιότερο ψηφιδωτό δάπεδο. Το αψιδωτό δωμάτιο, το οποίο με βάση τα ψηφιδωτά χρονολογείται στον 5ο αι. μ.Χ., φαίνεται πως ήταν το τρικλίνιο της οικίας.

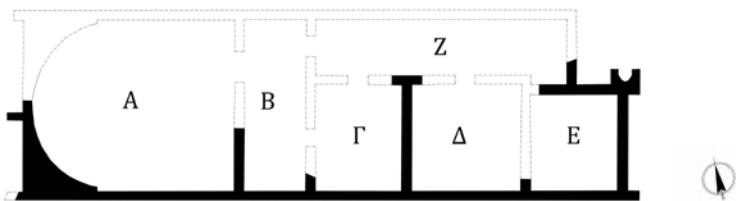

Κάτοψη του «Νυμφαίου»

Το «Νυμφαίο», άποψη από Α.

Κάτοψη της έπαυλης στη θέση Φτελιιά

Στη θέση Φτελιιά (Αρ. 37) νοτιοανατολικά της Νικόπολης, κοντά στη λιμνοθάλασσα Μάζωμα πάνω στην πλαγιά γηλόφου, βρίσκεται το μοναδικό γνωστό παράδειγμα περιαιστικής έπαυλης των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Πρόκειται για επιμήκης οικοδόμημα (διατηρούμενου μήκους 35,60μ.), αποτελούμενο από πέντε χώρους σε παράταξη, με κατεύθυνση Α-Δ. Ο μεγαλύτερος από αυτούς, η ορθογώνια αίθουσα Α, στο δυτικό του άκρο απολήγει σε αψίδα. Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για το τρικλίνιο της έπαυλης. Ανατολικά βρίσκεται επιμήκης χώρος (Β) (τραπεζαρία) που λειτουργούσε ως προθάλαμος της αψιδωτής αίθουσας και στη συνέχεια ακολουθούν σε παράταξη τρεις σχεδόν ισομεγέθεις ορθογώνιοι χώροι (Γ, Δ, Ε). Βόρεια των παραπάνω τριών δωματίων εκτεινόταν επιμήκης αίθουσα, που πιθανώς είχε τη μορφή στοάς. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς του οικοδομήματος, ο χώρος αυτός με θέα προς τη λιμνοθάλασσα θα ήταν το λιακωτό της έπαυλης, ο ήλιακός των Βυζαντινών. Το συγκρότημα προστατευόταν

από περίβολο. Όλοι οι χώροι, πλην του χώρου Β, έφεραν ψηφιδωτά δάπεδα διακοσμημένα με γεωμετρικά σχέδια. Η έπαυλη χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 5ου αι. μ.Χ.

Λείψανα οικιών σε επαφή με την εσωτερική πλευρά του νότιου σκέλους του παλαιοχριστιανικού τείχους, χρονολογούμενα στους 7ο και 8ο αι. μ.Χ., αποτελούν τα μόνα κατάλοιπα της Μέσης Βυζαντινής περιόδου (610-1204 μ.Χ.). Πρόκειται για πρόχειρες κατασκευές, οι οποίες κατέλαβαν το υπερυψωμένο πλακόστρωτο πεζοδρόμιο και τμήμα του δρόμου, εμποδίζοντας την πρόσβαση στο τείχος, εικόνα που υποδηλώνει αποδιοργάνωση της διοίκησης και κατάρρευση των κρατικών δομών. Η διεξοδική διερεύνηση, ωστόσο, του δομημένου περιβάλλοντος της Νικόπολης κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο και των κοινωνικών δομών που αντικατοπτρίζονται σε αυτό, απαιτούν τη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας κατά μήκος του νότιου σκέλους του τείχους και σε άλλα επιλεγμένα σημεία του αρχαιολογικού χώρου.

Σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου από την έπαυλη

Άποψη της ανασκαφής οικίας της Μέσης Βυζαντινής περιόδου στην εσωτερική πλευρά του νότιου σκέλους του παλαιοχριστιανικού τείχους

**Θραύσμα ενσφράγιστος
κεράμου Αμβρακίας με
βαΐτυλο και την επιγραφή
ΠΟΛ(ΕΩ)Σ. Από τις ανασκα-
φές δυτικά της Βασιλικής Α**

ΝΙΚΟΠΟΛΙΝ, θείην πόλιν

«Λευκάδος ἀντί με Καίσαρ, ἰδ' Ἀμβρακίης ἐριβώλου,
Θυρρείου τε πέλειν, ἀντί τ' Ἀνακτορίου,
Ἄργεος Ἀμφιλόχου τε, καὶ ὀππόσα ῥαίσαστο κύκλῳ
ἄστε ἐπιθρώσκων δουρομανῆς πόλεμος,
εἶσατο Νικόπολιν, θείην πόλιν ἀντί δὲ νίκης
Φοῖβος ἄναξ ταύτην δέχνυται Ἀκτιάδος»

Παλατινή Ανθολογία 9.553

«Ο Καίσαρ με ἱδρυσε στη θέση της Λευκάδος, της εὐφορῆς Αμβρακίας,
του Θυρρείου, του Ανακτορίου,
του Αμφιλοχικού Ἄργους και ὅλων των τριγύρω πόλεων
που πάνω τους ἔπεσε και κατέστρεψε με το δόρυ του ο πόλεμος.
Ἰδρυσε ἐμένα, τη Νικόπολη, θεία πόλη,
την οποία ο βασιλεὺς Φοῖβος δέχεται ως προσφορά για τη νίκη στο Ἄκτιο»

Το 189 π.Χ. ο ὑπάτος Μάρκος Φούλβιος Νοβίλιος (Marcus Fulvius Nobilior) πολιορκήσε την Αμβρακία, αποικία των Κορινθίων στην Βορειοδυτική Ελλάδα, την οποία ο Μολοσσός βασιλιάς Πύρρος είχε καταστήσει πρωτεύουσα του βασιλείου του (295 π.Χ.). Μετά από σθεναρή αντίσταση οι Αμβρακιώτες αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν και να δεχτούν την εγκατάσταση ρωμαϊκής φρουράς, δεν απέφυγαν όμως τη λεηλασία. Η απογύμνωση της πλούσιας σε καλλιτεχνικούς θησαυρούς Αμβρακίας ήταν τέτοια, ώστε δεν είχε απομείνει τίποτε παρά μόνο έργα τέχνης κατασκευασμένα από πηλό. Τα λάφυρα της πόλης, ανάμεσά τους και το ομοίωμα της αιχμάλωτης Αμβρακίας (Ambracia capta) στόλισαν τρία χρόνια αργότερα το θρίαμβο του ρωμαίου στρατηγού. Αν και διέφυγε την μεγάλη καταστροφή που επέφερε ο Αιμίλιος Πάυλος σε ολόκληρη την Ήπειρο το 167 π.Χ., η Αμβρακία δεν ανέκαμψε ποτέ.

Προστάτης θεός της Αμβρακίας ήταν ο Φοῖβος Απόλλων. Φιλολογικές πηγές μάλιστα αναφέρουν τη φιλονικία μεταξύ του Απόλλωνα, της Ἀρτεμῆς και του Ηρακλή για την κατοχή της πόλης. Ο Απόλλων λατρεύτηκε στην Αμβρακία και ως Αγιεύς, προστάτης του δρόμου, ιδιότητα με την οποία λατρευόταν και στην Απολλωνία της Ιλλυρίας, όπου νεαρός ο Οκταβιανός είχε διαμείνει για ένα χρονικό διάστημα.

Εκατόν πενήντα περίπου χρόνια μετά την κατάληψη της Αμβρακίας, στην περιοχή της επικράτειας του Πύρρου και κοντά στο ακρωτήριο Ἄκτιο όπου βρισκόταν ιερό του Απόλλωνα, κρήθηκε η έκβαση της εμφύλιας διαμάχης που είχε συγκλονίσει τη Ρώμη. Η επακόλουθη ἱδρυση της Νικόπολης απηχέει τη μετενσάρκωση της Αμβρακίας, η οποία κατά την περίοδο της ακμῆς της επί Πύρρου υπήρξε το σημαντικότερο οικονομικό και καλλιτεχνικό αστικό κέντρο πέριξ του Αμβρακικού και της ηπειρωτικής ενδοχωράς. Αντίστοιχη ήταν και η θέση που για αιώνες μετά την ἱδρυσή της κατείχε και η Νικόπολη.

Αν και σημαντικές, οι εργασίες ανασκαφής, διάσωσης και προβολής των μνημείων της Νικόπολης, που πραγματοποιήθηκαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες, καλύπτουν ένα πολύ μικρό μέρος του εκτεταμένου ερειπίων. Η συγκομιδή ωστόσο σε ευρήματα και σε δεδομένα, που διαφωτίζουν την οικονομικοπολιτική, καλλιτεχνική και θρησκευτική ζωή της πόλης του Αυγούστου, υπήρξε αντιστρόφως ανάλογη. Η παρακαταθήκη της επίπονης προσπάθειας των τελευταίων δεκαετιών επιτάσσει τη συνέχιση των ερευνών και των εργασιών ανάδειξης των μνημείων, ώστε το όραμα της δημιουργίας ενός εκτεταμένου αρχαιολογικού πάρκου, κιβωτού βιοποικιλότητας και πολιτιστικού αποθέματος, να αναδειχθεί σε πηγή υλικού αλλά και πνευματικού πλούτου για την περιοχή.

Βιβλιογραφία

- ΑΝΔΡΕΟΥ Η., 1975, Νικόπολις, ΑΔ 30, Χρονικά Β2, 219-220
- ΑΝΔΡΕΟΥ Η., 1979, Ρωμαϊκό υδραγωγείο Νικοπόλεως, ΑΔ 34, Χρονικά Β1, 246
- ΑΝΔΡΕΟΥ Η., 1980, Νικόπολη, ΑΔ 35, Χρονικά Β1, 325
- ΑΝΔΡΕΟΥ Η., 1984, Νικόπολη, ΑΔ 39, Χρονικά Β1, 191
- ΑΝΔΡΕΟΥ Ι., 1981, Νικόπολη, ΑΔ 36, Χρονικά Β2, 277-279
- ΑΝΔΡΕΟΥ Ι., 1982, Στερεωτικές εργασίες, Νομός Πρέβεζας, Νικόπολη, ΑΔ 37, Χρονικά Β2, 266-267
- ΑΝΔΡΕΟΥ Ι., 1984, Στερεωτικές εργασίες, Νομός Πρέβεζας, Νικόπολη, ΑΔ 39, Χρονικά Β2, 189
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ Ι., 1968, Νικόπολις, ΑΔ 23, Χρονικά Β2, 294-295
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ Ι., 1973, Αρχαιότητες και Μνημεία Ηπείρου, ΑΔ 28, Χρονικά Β2, 400-411
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ Ι., 1973, Αρχαιολογικά ειδήσεις εξ Ηπείρου, ΑΑΑ VI, 2, 222-224
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ Ι., 1973-1974, Αρχαιότητες και Μνημεία Ηπείρου, ΑΔ 29, Χρονικά Β2, 588-597
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ Ι., 1975, Νικόπολις, ΑΔ 30, Χρονικά Β2, 214-217
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ Ι., 1975, Νικόπολις - Νυμφαίον, ΑΔ 30, Χρονικά Β2, 214-217
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1952, Ρωμαϊκή δεξαμενή Νικοπόλεως, ΑΕ, 16-18
- ΖΑΧΟΣ Κ., 1989, Αγροτεμάχιο αριθ. 103, ΑΔ 44, Χρονικά Β2, 256
- ΖΑΧΟΣ Κ., 1989, Μουσείο Νικόπολης, Καθαρισμοί – Αποτυπώσεις Μνημείων, ΑΔ 44, Χρονικά Β2, 252, 268-275
- ΖΑΧΟΣ Κ., 1990, Αρχαία Νικόπολη, ΑΔ 45, Χρονικά Β1, 249-250, 254-258
- ΖΑΧΟΣ Κ., 1992, Αρχαιολογικός χώρος Νικόπολης, ΑΔ 47, Χρονικά Β1, 292-293
- ΖΑΧΟΣ Κ., 1993, Βόρειο Νεκροταφείο, ΑΔ 48, Χρονικά Β1, 300-301
- ΖΑΧΟΣ Κ., 1993, Ερευνητικό Πρόγραμμα «Κλεοπάτρα»: Αυτοματοποιημένο Σύστημα Τεκμηρίωσης Αρχαιολογικού Χώρου Νικοπόλεως, ΑΔ 48, Χρονικά Β1, 304-309
- ΖΑΧΟΣ Κ., 1994, Αρχαιολογικές έρευνες στο Γυμνάσιο της Ακτίας Νικοπόλεως, στο: Φηγάς, Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη, Ιωάννινα, 443- 457
- ΖΑΧΟΣ Κ., 1994, Συστηματικές Έρευνες - Ερευνητικό Πρόγραμμα «Κλεοπάτρα»: Αυτοματοποιημένο Σύστημα Τεκμηρίωσης Αρχαιολογικού Χώρου Νικόπολης, ΑΔ 49, Χρονικά Β1, 395-400
- ΖΑΧΟΣ Κ., 1995, Ερευνητικό Πρόγραμμα «Κλεοπάτρα»: Αυτοματοποιημένο Σύστημα Τεκμηρίωσης Αρχαιολογικού Χώρου Νικόπολης, ΑΔ 50, Χρονικά Β2, 428
- ΖΑΧΟΣ Κ., 1995, Νομός Πρέβεζας, Νικόπολη: Μνημείο Αυγούστου, ΑΔ 50, Χρονικά Β2, 421-428
- ΖΑΧΟΣ Κ., 1996, Νομός Πρέβεζας, Νικόπολη: Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου, ΑΔ 51, Χρονικά Β1, 395-398.
- ΖΑΧΟΣ Κ., 1998, Το ερευνητικό Πρόγραμμα «Κλεοπάτρα» στην αρχαία Νικόπολη, *Δελτία* 6-7, 15-20
- ΖΑΧΟΣ Κ., 2000, Νικόπολη: βόρεια νεκρόπολη, βόρειο σκέλος ρωμαϊκών τειχών, ΑΔ 55, Χρονικά, 569
- ΖΑΧΟΣ Κ., 2000, Νομός Πρέβεζας: ΔΔΠΕΑΕ - Επιτροπή Νικόπολης, Νικόπολη, ΑΔ 55, Χρονικά, 557
- ΖΑΧΟΣ Κ., 2001, Νομός Πρέβεζας: ΔΔΠΕΑΕ - Επιτροπή Νικόπολης, Βόρεια Νεκρόπολη, Νότια πύλη και τμήμα του νότιου σκέλους των Ρωμαϊκών τειχών. Ρωμαϊκό Ωδείο, ΑΔ 56-59, Χρονικά Β5, 23-35
- ΖΑΧΟΣ Κ., 2001, Το Μνημείο του Οκταβιανού Αυγούστου στη Νικόπολη. Το πρόπαιο της ναυμαχίας του Ακτίου, Αθήνα (Μνημεία Νικόπολης Ι)
- ΖΑΧΟΣ Κ., 2002, Νομός Πρέβεζας: ΔΔΠΕΑΕ - Επιτροπή Νικόπολης, Ρωμαϊκό Ωδείο, ΑΔ 56-59, Χρονικά Β5, 56-58
- ΖΑΧΟΣ Κ., 2003, Νομός Πρέβεζας: ΔΔΠΕΑΕ - Επιτροπή Νικόπολης, Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου, ΑΔ 58, Χρονικά, 92-93
- ΖΑΧΟΣ Κ., 2004, Νομός Πρέβεζας: ΔΔΠΕΑΕ - Επιτροπή Νικόπολης, Μνημείο Αυγούστου, ΑΔ 59, Χρονικά Β5, 133-134
- ΖΑΧΟΣ Κ. (επιμ.), 2007, Νικόπολις Β΄, *Πρακτικά Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη* (11-15 Σεπτεμβρίου 2002), Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα
- ΖΑΧΟΣ Κ., 2008, Ακτία – Αθλητικοί Αγώνες της Αυτοκρατορικής Περιόδου στη Νικόπολη της Ηπείρου, Αθήνα (Μνημεία Νικόπολης 3)
- ΖΑΧΟΣ Κ., 2012, Το Θέατρο της Νικόπολης, στο: Κ. Σουέρεφ (επιμ.), *Αρχαία θέατρα της Ηπείρου*, Αθήνα, Διάζωμα
- ΖΑΧΟΣ Κ., 2012, Το Ωδείο της Νικόπολης, στο: Κ. Σουέρεφ (επιμ.), *Αρχαία θέατρα της Ηπείρου*, Αθήνα, Διάζωμα
- ΖΑΧΟΣ Κ. & ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α., 1997, Νικόπολη, ΑΔ 52, Χρονικά Β2, 598-600
- ΖΑΧΟΣ Κ. & ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α., 1997, Νομός Πρέβεζας – Νικόπολη: Ερευνητικό Πρόγραμμα «Κλεοπάτρα»: Θέατρο – Βόρεια Νεκρόπολη – Περιοχή δυτικής Πύλης – Δυτική Νεκρόπολη, ΑΔ 52, Χρονικά Β2, 579-592
- ΖΑΧΟΣ Κ. & ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α., 1998, Ερευνητικό Πρόγραμμα «Κλεοπάτρα», ΑΔ 53, Χρονικά Β2, 511-514
- ΖΑΧΟΣ Κ. & ΚΑΠΠΑ Χ., 1997, Νομός Πρέβεζας, Νικόπολη: Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου, ΑΔ 52, Χρονικά Β2, 576-578
- ΖΑΧΟΣ Κ. & ΚΑΠΠΑ Χ., 1998, Νομός Πρέβεζας, Νικόπολη: Μνημείο Αυγούστου, ΑΔ 53, Χρονικά Β2, 503-508
- ΖΑΧΟΣ Κ. & ΚΑΠΠΑ Χ., 1999, Νομός Πρέβεζας, Νικόπολη: Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου, ΑΔ 54, Χρονικά Β1, 471-474
- ΖΑΧΟΣ Κ. & ΚΑΠΠΑ Χ., 2000, Νομός Πρέβεζας, Νικόπολη: Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου, ΑΔ 55, Χρονικά, 557
- ΖΑΧΟΣ Κ. & ΚΑΠΠΑ Χ., 2001, Νομός Πρέβεζας: Μνημείο Αυγούστου, ΑΔ 56-59, Χρονικά Β5, 21-23
- ΖΑΧΟΣ Κ. & ΚΑΠΠΑ Χ., 2002, Νομός Πρέβεζας: ΔΔΠΕΑΕ - Επιτροπή Νικόπολης, Στάδιο Νικόπολης, Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου, ΑΔ 56-59, Χρονικά Β5, 55-56
- ΖΑΧΟΣ Κ. & ΚΑΡΑΜΠΑ Μ., 2015, Οι νεκρόπολεις της Νικόπολης, Αθήνα (Μνημεία Νικόπολης 7)
- ΖΑΧΟΣ Κ. & ΚΥΡΚΟΥ Θ., 1998, Έπαυλη Μάνιου Αντωνίνου στη Νικόπολη, ΑΔ 53, Χρονικά Β2, 508-511
- ΖΑΧΟΣ Κ. & ΚΥΡΚΟΥ Θ., 1999, Συντήρηση ψηφιδωτών – Οικία Μάνιου Αντωνίνου, ΑΔ 54, Χρονικά Β1, 479
- ΖΑΧΟΣ Κ. & ΚΥΡΚΟΥ Θ., 2000, Ρωμαϊκή οικία Μάνιου Αντωνίνου, ΑΔ 55, Χρονικά, 561
- ΖΑΧΟΣ Κ. & ΚΥΡΚΟΥ Θ., 2001, Έπαυλη Μάνιου Αντωνίνου, ΑΔ 56-59, Χρονικά Β5, 23
- ΖΑΧΟΣ Κ. & ΚΥΡΚΟΥ Θ., 2002, Οικία του Μάνιου Αντωνίνου, ΑΔ 56-59, Χρονικά Β5, 58-60
- ΖΑΧΟΣ Κ. & ΚΥΡΚΟΥ Θ., 2003, Νομός Πρέβεζας: ΔΔΠΕΑΕ - Επιτροπή Νικόπολης, Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου, Οικία Μάνιου Αντωνίνου, ΑΔ 56-59, Χρονικά Β5, 92-95
- ΖΑΧΟΣ Κ., ΣΤΑΜΟΥ Ι., ΛΕΟΝΤΑΡΗΣ Λ. & ΣΟΥΚΑΝΤΟΣ Ι., 2015, Το Ωδείο της Νικόπολης, Αθήνα (Μνημεία Νικόπολης 6)
- ΖΑΧΟΣ Κ., ΤΣΑΚΟΥΜΗΣ Χ., ΚΑΠΠΑ Χ., ΚΥΡΚΟΥ Θ., ΚΡΟΚΙΔΑΣ Π. & ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Κ., 2006, Αρχαιολογικό πάρκο Νικόπολης: Πρόταση Αναβάθμισης του ιστορικού τοπίου στο πλαίσιο ενός ευαίσθητου οικοσυστήματος: Αρχαιολογικά Πάρκα: Εμπειρίες και προοπτικές (Ιωάννινα 1.4.2006) (υπό έκδοση)
- ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ Θ., 1984, Παρατηρήσεις για τη Νικόπολη της Ηπείρου, *ΑΔΙΣ* XII, 563-574
- ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ Μ., 1971, Εύρημα Νικοπόλεως, ΑΕ, 42-51
- ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ Μ., 1975, Η Νομισματοκοπία της Νικοπόλεως, Αθήνα
- ΚΑΤΣΑΔΗΜΑ Ι., 1997, Οικία Μάνιου Αντωνίνου (αγρ. 143), ΑΔ 52, Χρονικά Β2, Αθήνα, 592-595
- ΚΥΡΚΟΥ Θ., 2006, Η Έπαυλη Μάνιου Αντωνίνου: Μία πολυτελής ιδιωτική οικία στη Ρωμαϊκή Νικόπολη, Αθήνα (Μνημεία Νικόπολης 2)
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ Α., ΣΚΑΝΔΑΛΗ Μ. & ΣΥΝΕΣΙΟΥ Ε., 2000, Νικόπολις – Δύο Περιπάτοι, Πρέβεζα
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ Δ., 1981, Νέα παλαιοχριστιανική βασιλική στη Νικόπολη της Ηπείρου, *ΗΧ* 23, 346-349
- ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ Α. & ΖΑΧΟΣ Κ., 1994, Αρχαιολογικές έρευνες στην Ήπειρο και τη Λευκάδα 1989-1990, *ΗΧ* 31, 11-50
- ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ Α., 1967, Αι δύο ψηφιδωτά προσωπογραφία εκ Νικοπόλεως, ΑΔ 22, 15-20
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1956, Ανασκαφή Νικοπόλεως, *ΓΙΑΕ*, 149-153
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1959, Ανασκαφή Βασιλικής Δ΄ Νικοπόλεως, *ΓΙΑΕ*, 90-97
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1960, Ανασκαφή Νικοπόλεως, ΑΔ 16, Χρονικά Β, 208
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1961, Ανασκαφή Νικοπόλεως, *ΓΙΑΕ*, 98-107
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1961-62, Ανασκαφή Νικοπόλεως, ΑΔ 17, Χρονικά Β, 199-201
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1964, Αναστήλωση και συντήρησης μνημείων Νικόπολης, *ΓΙΑΕ*, 179-182
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1965, Νικόπολις, ΑΔ 20, Χρονικά Β2, 375-377
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α. & ΠΑΛΛΑΣ Δ., 1959, Δοκιμαστική ανασκαφή επαύλεως εν Νικοπόλει, *ΓΙΑΕ*, 98- 113
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α. & ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ., 1930, Ανασκαφή Νικοπόλεως, *ΓΙΑΕ*, 79-80
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α. & ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ., 1937, Ανασκαφή Νικοπόλεως *ΓΙΑΕ*, 78-81
- ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ Π., 1984, Ομάδα σαρκοφάγων στη Νικόπολη, *ΗΧ* 26, 43-70
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ι., Ανασκαφή Νικοπόλεως, *ΓΙΑΕ* 1940, 28-31
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Β., 2001, Νικόπολη. Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής Βασιλικής Αλκίωνος: 1998-1999, στο: *Μεσαιωνική Ήπειρος* Ι, Πρακτικά, Ιωάννινα, 27-48
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Β., 2015, Η Βασιλική Β της Νικόπολης, Αθήνα (Μνημεία Νικόπολης 8)
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Β. & ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ Α., 2007, Επιγραφές από την ανασκαφή της Βασιλικής Β (Αλκίωνος) στη Νικόπολη, *Πρακτικά Γ΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Επιγραφικής*, Θεσσαλονίκη, (υπό έκδοση)
- ΠΑΥΛΙΔΗΣ Ε., 2015, Νικόπολη. Ο οίκος του εκδίκου Γεωργίου, Αθήνα (Μνημεία Νικόπολης 5)
- ΠΑΥΛΙΔΗΣ Ε., ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Κ. & ΚΛΕΙΔΑΣ Ε., Το μικρό Νυμφαίο της Νικόπολης, Σπείρα, *Τιμητικός τόμος προς τιμήν Κ. Ζάχου και Α. Ντούζουγλη*, Ιωάννινα 2013 (υπό έκδοση)
- ΠΕΤΣΑΣ Φ., 1974, Ανασκαφή Ρωμαϊκής Νικοπόλεως, *ΓΙΑΕ*, 79-88
- ΠΕΤΣΑΣ Φ., 1974, Νικόπολις (Ρωμαϊκή), *Έργον*, 50-53
- ΣΑΜΣΑΡΗΣ Δ., 1994, Η Ακτία Νικόπολη και η «χώρα» της (Νότια Ήπειρος – Ακαρνανία). Ιστοριογεωγραφική και επιγραφική συμβολή, Θεσσαλονίκη
- ΣΑΡΙΚΑΚΗΣ Θ., 1964, Συμβολή εις την ιστορίαν της Ηπείρου κατά τους χρόνους της ρωμαϊκής κυριαρχίας (167-31 π.Χ.), ΑΕ, 105-119
- ΣΑΡΙΚΑΚΗΣ Θ., 1967, Ανέκδοτοι ελληνικοί και λατινικοί επιγραφαί της Ακτίας Νικοπόλεως, ΑΕ, 178-186

ΣΑΡΙΚΑΚΗΣ Θ., 1970, Προσωπογραφία της Ακτίας Νικοπόλεως, ΑΕ, 66-85
 ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ., 1929, Αι παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Ελλάδος, 2: Βασιλική Β Νικοπόλεως Ηπείρου, ΑΕ, 201-203
 ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ., 1938, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, ΠΑΕ, ΙΙ2-ΙΙ7
 ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ., 1953, Ψηφιδωτοί Προσωπογραφία εκ Νικοπόλεως της Ηπείρου, ΕΕΒΣ 23, 519-523
 ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ. & ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1929, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, ΠΑΕ, 83-86
 ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ. & ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1930, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, ΠΑΕ, 79-80
 ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1913, Αγγελία Νικοπόλεως, ΑΕ, 235
 ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1913, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, ΠΑΕ, 83-ΙΙ2
 ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1914, Ανασκαφαί Νικοπόλεως – Χριστιανικά Μνημεία Πρεβέζης, ΑΕ, Α', 33-45, Β', 65-72
 ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1916, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, ΠΑΕ, 49-64
 ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1916, Συνοπτική επισκόπησης: Εν Νικοπόλει, ΑΕ, Ι21-Ι22
 ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1917, Νικοπόλεως ανασκαφαί, ΑΕ, 48-71
 ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1918, Αι εν Νικόπολι Ανασκαφαί εν έτει 1918, ΠΑΕ, Ι6-Ι8
 ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1918, Νικοπόλεως ανασκαφαί, ΑΕ, 34-41
 ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1921, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, ΠΑΕ, 42-44
 ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1922, Πρεβέζης Μουσείον, ΑΕ, 66-79
 ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1922-1923, Περί των εν Νικόπολι ανασκαφών, ΠΑΕ, 40-44
 ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1924, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, ΠΑΕ, Ι08-ΙΙ5
 ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1926, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, ΠΑΕ, Ι27-Ι30
 ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1927, Ανασκαφαί Νικοπόλεως (1921-1926), ΔΧΑΕ 4, 46-61
 ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1928, Νικόπολις. Συνοπτική ιστορία και περιγραφή των ανασκαφών (1913-1927), των μνημείων και ερειπίων της, μετά πολλών εικόνων των περιήρων ψηφιδωτών της βασιλικής Δομητίου κλπ., Αθήνα
 ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π., 1927, Νικόπολις-Πρέβεζα, ΗΧ 3, ΙΙ7-Ι59
 ΧΑΛΚΙΑ Ε., 1980, Συντήρησης εικόνων, τοιχογραφιών. Νικόπολις, ΑΔ 35, Χρονικά ΒΙ, 336
 ΧΑΛΚΙΑ Ε., 1981, Νικόπολη, ΑΔ 36, Χρονικά Β2, 286, 287-288, 294
 ΧΑΛΚΙΑ Ε., 1981, Παλαιοχριστιανικές τράπεζες από τη Νικόπολη της Ηπείρου, ΗΧ 23, 252-265
 ΧΑΛΚΙΑ Ε., 1982, Νικόπολη, ΑΔ 37, Χρονικά Β2, 269-271
 ΧΑΛΚΙΑ Ε., 1987, Νικόπολη, ΑΔ 42, Χρονικά ΒΙ, 332
 ΧΑΛΚΙΑ Ε., 1997, Παλαιοχριστιανική τέχνη, στο: Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια ιστορίας και πολιτισμού, Αθήνα, 166-181
 ΧΑΛΚΙΑ Ε., 2001, Τα νέα ευρήματα στη βασιλική Δ της Νικόπολης. Τεκμήρια του κοιμητηριακού χαρακτήρα του μνημείου, στο: Εικοστό πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα, Ι01-Ι02
 ΧΑΛΚΙΑ Ε., 2015, Η Βασιλική Δ της Νικόπολης, Αθήνα (Μνημεία Νικόπολης 9)
 ΧΡΥΣΟΣ Ε., 1981, Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο, ΗΧ 23, 9-ΙΙΙ
 ΧΡΥΣΟΣ Ε. (επιμ.), 1987, Νικόπολις Α', Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984), Δήμος Πρέβεζας, Πρέβεζα
 ΧΡΥΣΟΣ Ε., 1997, Πρωτοβυζαντινή Περίοδος (4ος-6ος αι.), στο: Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια ιστορίας και πολιτισμού, Αθήνα, 148-165
 ΧΡΥΣΟΣ Ε., 1997, Βαρβαρικές επιδρομές, στο: Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια ιστορίας και πολιτισμού, Αθήνα, 161-165
 ΧΡΥΣΟΣ Ε., 1997, Σλαβικές επιδρομές και εγκαταστάσεις (6ος-7ος αι.), στο: Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια ιστορίας και πολιτισμού, Αθήνα, 182-184
 ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Π., 1984, Ανασκαφή στο ΝΔ Νεκροταφείο της Νικόπολης, ΗΧ 26, 9-37
 ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Π. & ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ Φ., 2001, Νικόπολις, Αθήνα

ALCOCK S.E., 1996, *Graecia capta: the Landscapes of Roman Greece*, Cambridge
 ANDREOU I., 1999, D'Ambracie à Nicopolis, Les villes-jalons de l'urbanisme en Épire, dans: P. CABANES (ed.), *L'Illyrie meridionale et l'Epire dans l'Antiquité*, III: Actes du 11e colloque international de Chantilly (16-19 Octobre 1996), Paris, 343-349
 BACCIN A. & ZILINOV., 1940, Nicopoli d'Epiro, *Palladio* 4, Ι-Ι7
 BERGEMANN J., 1998, *Die römische Kolonie von Butrint und die Romanisierung Griechenlands*, München
 CALOMINO D., 2011, *Nicopolis d'Epiro: nuovi studi sulla zecca e sulla produzione monetale*, Oxford (BAR Series 2214)
 CHALKIA E., 1999, La scultura paleocristiana di Nicopoli. Alcune considerazioni, *Atti del XIV Congresso internazionale di Archeologia Cristiana*, Vienna

CHALKIA E., 2004, Un sarcofago costantinopolitano a Nicopoli, *Rivista di Archeologia Cristiana* LXXX, 211-231
 CHRYSOSTOMOU P. & Kefallonitou F., 2001, *Nicopolis*, Athens
 DOUKELLIS P., 1988, Cadastres romains en Grèce. Traces d'un réseau rural à Actia Nicopolis, *DiaHistAnc* 14, 159-166
 DOUKELLIS P., 1990, Actia Nicopolis: idéologie impériale, structures urbaines et développement régional, *JRA* 3, 399-406
 DOUKELLIS P., DUFAURE J. & FOUACHE E., 1995, Le context géomorphologique et historique de l'aqueduc de Nicopolis, *BCH* 119, 209-233
 GURVAL R.A., 1995, *Actium and Augustus. The Politics and Emotions of Civil War*, Ann Arbor, Michigan
 HAMMOND N.G.L., 1967, *Epirus, the Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas*, Oxford
 HANSEN I. & HODGES R., 2007, *Roman Butrint. An Assessment*, Oxford
 HODGES R., 2006, *Eternal Butrint: a UNESCO World Heritage Site in Albania*, London
 ISAGER J. (ed.), 2001, *Foundation and Destruction: Nikopolis and Northwestern Greece*, Aarhus
 ISAGER J., 2001a, Eremia in Epirus and the Foundation of Nicopolis. Models of civilization in Strabo, in: J. Isager (ed.) 2001, *Foundation and Destruction: Nikopolis and Northwestern Greece*, Aarhus 17-27
 KARATZENI V., 2001, Epirus in the Roman Era, in: J. Isager (ed.), *Foundation and Destruction: Nikopolis and Northwestern Greece*, Aarhus 163-179
 LANGE, C.H. (2009), *Res publica constituta: Actium, Apollo and the Accomplishment of the Triumviral Assignment*, Leiden
 LEAKE W. M., 1835, *Travels in Northern Greece*, I-V, London
 LONGFELLOW B., 2011, *Roman Imperialism and Civic Patronage: Form, Meaning and Ideology in Monumental Fountain Complexes*, Cambridge
 Murray W.M. & PETSAS P.M., 1989, *Octavian's Campsite Memorial for the Actian War*, Philadelphia, PA (Transactions of the American Philosophical Society 79.4)
 MURRAY W.M., 1991, Classification of the Athlit Ship: A Preliminary Report, in: L. CASSON & J.R. STEFFY (eds.), *The Athlit Ram*, College Station, TX, 71-75
 MURRAY W.M., 1991, The Provenience and Date: The Evidence of the Symbols, in: L. CASSON & J.R. STEFFY (eds.), *The Athlit Ram*, College Station, TX, 51-66
 MURRAY W.M., 2002, Reconsidering the Battle of Actium, in: V.B. GORMAN & E.W. ROBINSON (eds.), *Oikistes: Studies in Constitutions, Colonies, and Military Power in the Ancient World. Offered in Honor of A.J. Graham*, Leiden, 339-360
 PIERREPONT WHITE W., 1986/1987, Plans of Nicopolis in the Archives of the Scuola Archeologica Italiana di Atene, *ASAtene* 64-65, 295-325
 WALKER S., 1979, *The Architectural Development of Roman Nymphaea in Greece*, PhD thesis, Institute of Archaeology, University of London
 WISEMAN J., 2001, Landscape Archaeology in the Territory of Nikopolis, in: J. Isager (ed.), *Foundation and Destruction: Nikopolis and Northwestern Greece*, Aarhus 43-63
 WISEMAN J. & ZACHOS K. (eds), 2003, *Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece*, I, Athens (Hesperia Supplement 32)
 WISEMAN J., ZACHOS K. & ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ Φ., 1991, Νομός Πρέβεζας: Ελληνο-αμερικανικό πρόγραμμα επιφανειακών ερευνών, ΑΔ 46, Χρονικά ΒΙ, 247-251
 WISEMAN J., ZACHOS K. & ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ Φ., 1992, Συνεργατική Ελληνοαμερικανική Επιφανειακή Έρευνα στο Νομό Πρέβεζας, ΑΔ 47, Χρονικά ΒΙ, 293-298
 WISEMAN J., ZACHOS K. & ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ Φ., 1993, Ελληνοαμερικανικό Διεπιστημονικό Πρόγραμμα Επιφανειακών Ερευνών στη Νότια Ήπειρο, ΑΔ 48, Χρονικά ΒΙ, 309-314
 WISEMAN J., ZACHOS K. & ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ Φ., 1994, Ελληνοαμερικανικό Διεπιστημονικό Πρόγραμμα Επιφανειακών Ερευνών στη Νότια Ήπειρο, ΑΔ 49, Χρονικά ΒΙ, 400-407
 ZACHOS K., 2001, Excavations at the Actian Tropaeum at Nikopolis: A Preliminary Report, J. Isager (ed.), *Foundation and Destruction: Nikopolis and Northwestern Greece*, Aarhus 29-41
 ZIVAS D.A. & GRAFAKOU M., 2004, Nikopolis: an Ancient City in the Contemporary Landscape, in: P. DOUKELIS & L. MENDONI (eds.), *Perception and Evaluation of Cultural Land-scapes*, Athens, 153-162 (Μελετήματα 38)

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΒΙΒΛΙΟ «ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ, Περιδιάβαση στο ιστορικό, ιερό και αστικό τοπίο» ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ 1.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΣΕ ΧΑΡΤΙ VELVET 170gr ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΗ ΕΝΤΥΠΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ Α.Ε. ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΗΣ ΔΙΠΚΑ - ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2015

Η παλαιοχριστιανική Νικόπολη. Εικονική αναπράσταση, άποψη από βορειοδυτικά